

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ԶԱՐԵՆՑԻ ԱՌԱՍՊԵԼԻՆ

ՇՈՒՐՋ

Ճիշդ տասը տարի առաջ՝ Յուլիս 1987-ին, վերջապէս կը դնէի Չարենցի առաջին (ու ցարդ՝ միակ) սպաներէն հատընտիրի թարգմանութեան, որ այնուհետեւ «Գիրք ճանապարհի» խորհրդանշական խորանգրով լոյս տեսաւ։ Բարեկամիս նամակը վրայ կը հասնի, յիշեցնելու այդ հանգամանքս եւ աղղարարելու, թէ լռելու իրաւունքը չունիմ հարեւրամեակի այս օրերուն։

Չարենցը, յամենայնդէպս, տեսակ մը «երկատարդութեան մեղք» է։ Երբ այս տողերը կը սահին թուղթին վրայ, կ'անդադրաւորեմ, որ թարգմանած եմ իր դուրսէն ձեռք առնելու, երբ Չարենց կը դրէր մեր գրականութեան ամէնէն հոգեցունց քերթուածներէն մէկը՝ առաջին «Մահուան տեսիլ»ը։

(...) Թող ո՛չ մի գոհ չպահանջուի ինձից բացի, Ուրիշ ոտքեր կախաղանին թող մօտ չգան. եւ թող տեսնեն ի՛մ աչքերի մէջ կախումը, իմ բո՛րբ երկիր, լուսապսակ քո ապագան։ Թող դուրս ընկած իմ աչքերի մէջ կախումը Նո՛րա տեսնեն պայծառ օրերդ ապագայ, — Թող ո՛չ մի գոհ չպահանջուի ինձից բացի, Ո՛չ մի ստուեր կախաղանին թող մօտ չգայ...

Այս հզօրութեան դիմաց, արդեօք ունէի՞ ա՛յն հասունութիւնն ու փորձը, որ թոյլ տային նոյն յաջողութեամբ թարգմանութիւնը կատարել։ Եթէ տարի է, որ թարգմանական աշխատանքով կը զբաղէի, եւ թղթակալներս անտիպ մը նայած բազմազան թարգմանութիւններ կը պահէի, մեծաւ մասամբ որովհետեւ հրատարակելու յարմար տեղ չկայ։ Այսուհանդերձ, միայն աւելի ուշ անգրաւարձայ, որ վերը պահանջուածը ունէի եւ չունէի։ Յետագործ անաչառ հայեացք մը կը պարտադրէ ըսել, թէ բնականաբար գործ մը չէր ըրածս, բայց ուրիշակի թերացումներ եւ քիչ դոհացնող կէտեր եղած են։ Թերեւս հիմա, տասը տարի ետք, աւելի ատակ եմ վերադառնալու սպաներէն նոր Չարենցի մը երկունմին (1997 Մարտ 13-ին լոյս տեսաւ «Մահուան տեսիլ»ի նոր, գլխաւորէն վերադրուած թարգմանութիւնը)։ Ի դէպ, յորեկանի առթիւ մտադրած էի թարգմանական նոր հատոր մը կազմել եւ լոյս ընծայել, բայց պէտք է սպասել աւելի բարենպաստ ժամանակներու։

Չարենցի փորձնկալումը անհրաժեշտ եղած էր, որպէսզի կարելի դառնար նշանակալի երկրորդ փորձը։ Երբ տարիներ ետք Պարոյր Սեւակի սպաներէն հատընտիրս հրատարակեցի, հասկայայ, որ առանց Չարենցի անխմայտ էր Սեւակ

թարգմանելը։ Այսպէս՝ բառեր պիտի չարուէին մեքենայականօրէն, թերեւս յաջողութեամբ, սակայն առանց որսալու անոնց ակնադրիւրը։ Պ. Սեւակ կատարած է Չարենցի վերագիրտը, իր հոգեւոր պատկեր եղած է, եւ 1967-ի իր գեղուցումը մեծապէս ուսանելի է այս իմաստով, առանց հաշուելու իր կազմած հատընտիրը։

Մօտ կէս դարէ ի վեր, այսինքն, այն օրէն երբ, ԱՄՆ-ամեայ անյայտութենէ ետք, առաջին անգամ թոյլատրուեցաւ հրատարակուի ու անարգել իր անունը արտասանել, բոլորս անդադար կը վերադառնանք դէպի Չարենց։ Բանաստեղծ թէ ընթերցող, գրականագէտ թէ գրաքննադատ, բոլորս պարտադրանքին տակն ենք պարբերաբար մերձենալու Չարենցին։

Առասպելի անթաղոյց ու անդիմադրելի քաջողականութիւնն է։

Չարենցը մեր գրականութեան հաւանաբար ամէնէն բարդ գործն է։ Բարդ, ո՛չ թէ «անհասկնալի» իմաստով, այլ իր անհատականութիւնը կազմող բազում անհատաշերտերու պատճառով։ Հանգիստութիւն մը ունի իրեն ժամանակակից փորթովկայի նշանաւոր բանաստեղծ Ֆերնանտո Փետագի (1888 — 1935) հետ, որ իր երկրի արդիապաշտ շարժումի գլխաւոր տեսաբաններէն մէկն ալ եղած է։

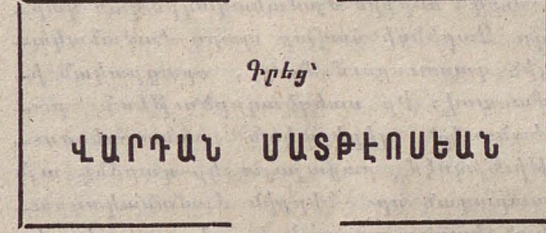
Փետագ իր երախայրիքը հրատարակած է մահէն տարի մը առաջ, սակայն այդ հատորը ուշադրութեան արժանացած չէ։ Յետմահու տիրացած է հետզհետէ աճող համբաւի, երբ յայտնի դարձած է, որ իր գործը չորս անուններու ստորագրութիւնը կը կրէ։ Ֆերնանտո Փետագ, Ալվարո տէ Գամփոս, Ալպերթո Գաշէյրօ եւ Ռիքարտո Ռէյս։ Սակայն, ասոնք կեղծանուններ չէին։ Ըստ էութեան, տարանուններ (հեթերոնիմ) հանդիսացած են։ Անոնց տակ ծածկուած են չորս բանաստեղծներ, ուրոյն աշխարհներով եւ սեփական անհատականութիւններով։ Այսինքն, Փետագ անունով հոգեմտաւոր կազմուածք իր մէջ պարփակած է չորս աշխարհ, որոնց փորձած է ելք տալ երեւակայական քերթողներու ստորագրութեան տակ։

Չարենցի ներաշխարհը նման տրոհումի ենթարկուած չէ, բայց կարելի է հաստատել, որ իր մէջ քանի մը անհատականութիւններ ապրած են։ Որքան որ համակարգումի ենթարկուի իր արտագրութիւնը (Հենրիկի Էլզեանի մենագրութիւնը համապարփակ ընթերցումի ամենալուրջ ու հետեւողական փորձը կը թուի ինձի), դժուար է դայն ամբողջացնող մէկ ու միակ տարազով մը սահմանել։ «Ռադիոգոյններ»ն ու «Մահուան տեսիլ»ը նոյն տարին գրուած են, միեւնոյն ստորագրութիւնը կը կրեն, բայց կարծէք միեւնոյն գրիչէն ըրած չըլլան։ 1922 — 1925 թուականի գործերը կարծէք ուրիշ մարդ

գրած ըլլայ։ Նման երեւոյթ մեր գրականութեան մէջ, կը խորհիմ, եղակի է։ Բոլորս գիտենք, որ եղակիութեան ճակատագիրը առասպելն է։

Չարենցի երկերու ժողովածուն, Դաւիթ Գառպարեանի աշխատասիրութեամբ վերջերս լոյս տեսած «Նորայայտ էջեր»ու յաւելումով, արդէն ութ հատոր կը կազմէ։ Իննեւորդ հատորի կարիքը չուտով պիտի գզացուի, անտարակոյս։ Իր մասին անգուշակ է յուշերու երկու հատոր, եւ հաւանաբար երկու հատ եւս լեցնելու չափ գրութիւններ հրատարակի վրայ են կամ ծանօթագրութիւններու մէջ յիշատակուած։ Իրեն նուիրուած է տասը — տասնըհինգ մենագրութիւն (թիւը մօտաւոր հաշուարկ է միայն) եւ անհամար յօդուած։

Դեռ կանուխ է, թերեւս, բայց հարեւրամեակը կը պարտադրէ դոնէ խորհել այն իրողութեան մասին, որ մեզի կը պակսի Չարենցը (ինչպէս մեր բոլոր գրողներուն պարագային) պատկերացնող

կենսագրական հատոր մը, ուր մանրամասն կերպով ներկայացուի կեանքը եւ մարդը։ Հատոր մը, որ վերակազմէ Չարենցը լուսաւոր ու մութ կողմերով, դրական ու ժխտական երեւներով, մարդկային առաքինութիւններով ու տկարութիւններով։ Առանց կեղծամօթիանութեան, առանց մեծամեծ բառերու եւ կազմարուած միտքերու, առանց կոյսուկութեան քննարկի ծխածածկոյթին տակ։

Այդ աշխատանքը Չարենցի կերպարին ընդմէջէն պէտք է կտրուի իր ժամանակաշրջանի բոլորութեան եւ բարեխառնութեան (էքսա) հաւաստի ու մանրակրկիտ պատկերը։ Ո՛չ միայն իր շրջանը, այլ նաեւ՝ իր մահուան յաջորդող կէս դարը, այն կէս դարը, երբ թոյլ տրուեցան ճշմարտամասն բաներ, կիսափակ բերնով հաստատումներ, բայց ո՛չ՝ ամբողջական ճշմարտութիւնը։ Երբ սուտը ճշմարտութիւն էր դարձած։

Կանխելու համար ստալինականութեան առասպելացումը։

Չեղծանելու համար Չարենցի առասպելը։

Անգլերէն, Ֆրանսերէն, իտալերէն, արաբերէն ու սպաներէն Չարենց կայ, չէ՛ հաշուելով ռուսերէն եւ նախկին Սորհ. Միութեան այլ լեզուներով, ինչպէս եւ ինձի անյայտ այլ թարգմանութիւններ։ Սակայն, Չարենցը շրջանառութեամբ մէջ մտած չէ։ Արտահայտական չըջանալութեան կ'աղակարկեմ, ի հարկէ։ Տուեալներ չունիմ ձեռքիս տակ, եւ հետաքրքրական պիտի ըլլար իմանալ, օրինակ, թէ քանի՞ անգամ Չարենց լոյս տեսած է ռուսերէն, ի՞նչ տպագրակով, ի՞նչ արձագանգով։ Չեմ խօսիր ռուս առաջնակարգ կամ երկրորդական անուններու փոխանցած տպագրութիւններու մասին, որոնք սեփական համոզումի, յաւուր պատշաճի խօսքի, բարեկամութեան թէ որեւէ այլ ազդակի արդիւնք կրնան ըլլալ։ Կը խօսիմ շուկային մասին, որքան որ բառը խառնեցնէ շատեր, նաեւ՝ տողերս գրողը, երբ գրականութեան կը վերաբերի։

Գիտենք, որ ներկայիս շուկան մեծ ու չընթերցանող պէտք-սէղքը կը շինէ, որոնք սակայն կ'անցնին ու կ'երթան։ Այդ

դնահատականը, հետեւաբար, բնաւ վրձնական չէ դատելու համար Չարենցի մը կամ ոեւէ այլ գրողի արժէքը։ Սակայն, իր մշակութային բացարձակ նշանակութեան կողքին, թարգմանութիւնը ծանօթացումի առաքելութիւն մըն ալ ունի։ Այդ իմաստով, մեր պարագան լուսանցաքննութիւնն է, եւ ասիկա խորապէս կը պիտակցինք բոլորս, բացի անոնցմէ, որ «թարգմանուած է աշխարհի բազմաթիւ լեզուներով» խօսքը տառացիօրէն կ'ընկալեն, այն պատրանքով, թէ, օրինակ, 500 տպագրակով լոյս տեսած սպաներէն Չարենց մը կամ Սեւակ մը սեղանի գիրք են այսօր սպանախօս աշխարհի մէջ։

Լուսանցքէն դուրս դալու համար, երէկ եւ այսօր, Հայաստանէն մինչեւ ըՄփիւրք, մշակութային ռազմավարութեան մը պահապարակի քան զգալի է։ Անոր կառուցումը հրամայական է։ Անպայման պետական ըլլալու չէ, բայց ըլլալու է։

Այսպէս՝ մեր գրողներու «աշխարհի ժողովուրդներու» կողմէ ճանչցուած ըլլալը պիտի մնայ ինչ որ է այսօր. առասպել մը։

Չորեքշաբթի, 8 Մարտ 1989։ Վերջապէս էր։ Այդ օրը, երկինքը որոշած էր անյայտանալ։ Ամպերու շղարշ մը, ըսկերը՝ վտանգով յղի, ապա՝ հայեցողական, ընկերացած էր մեզի ամբողջ օրը։ Երեւանէն մինչեւ Գառնի ու Գեղարդ, Գեղարդէն մինչեւ Գառնի ու Երեւան, համայնապատկերի այլազանութեան զուգահեռ, ինքնաշարժին մէջ տողանցած էր ու պիտի տողանցէր գրականութեան այլազանութիւնը։ Լրագրողուհին, գրականութեան դասախօսը եւ Չարենցի սպաներէն թարգմանիչը։ Հրաշալի չըջապարտուող պատրուակ. մեր բուն նպատակը կամարն էր։

Առաջին անգամն էր, որ Հայաստան ոտք կը դնէի։ Սակայն, ամէն ինչ ծանօթ կ'երեւէր, կարծէք հոն ծնած ըլլալի։ Ամէն ինչ, բացի... «Մասնայ տաճար»էն։

Որ թարգմանի՝ Չարենցի կամար։

Հաղորդուեցանք. խմեցինք իր կենսացը, արտասանեցինք իր քերթուածները, արեւցանք իր տեսարանով։

Ու ես կատարեցի գիտը։

— Արդեօք աւելի լաւ չէ՞ որ Չարենցը չիրիմ չունենայ։ Ասկէ աւելի յարմար չիրիմ կ'այ։

Լրագրողուհին ինձի նայեցաւ եւ իր աչքերուն մէջ կարդացի մեր ժողովուրդի տարօրինակ ճակատագիրը, ժողովուրդ՝ որուն մեծերէն շատեր չիրիմ չունին կամ դայն կորսնցուցած են։ Իր աչքերուն մէջ կշտամբանք կարդացի, իրեն թէ անկարող ըլլայի հասկնալ ինչո՞ւ մեր ժողովուրդը արձան ու քանդակ կը բարձրացնէ ծագէ ի ծագ։

1915-ի ու 1937-ի միջեւ յաճախ կատարուող բաղդատական միայն կրնայ հասկցուիլ այս ծիրին մէջ։

Մեր գոյգ գրականութեանց 20-րդ դարու ամենաբարձր գագաթները՝ Վարուժանը եւ Չարենցը, մնացած են անշրիմ։ Վարուժանի մարմինը անկացած է, ինչպէս միլիոնաւոր անուանի ու անանուն նահատակներու պարագային, եւ մենք կը քաջքենք անկութեան անէճքը։ Սակայն, Չարենցի մարմինը անյայտ է. մենք մինչեւ այսօր կը կրենք յայտնութեան պահանջը։

Ապագան անորոշ է, սակայն։ Բազմաթիւ հարցականներու կողքին, նաեւ հետեւեալը կը մնայ օդին մէջ առկալ. այն պահուն, երբ յայտնի դառնայ չիրիմ, արդեօք երկրորդ կեանք կ'ապրի՞ր թէ կ'անյայտանայ Չարենցի առասպելը։

Պաւլոս Ալլոյս

Fonds A.R.A.M

Բանաստեղծութեան հարցը տեսապէս կը բանի Չարենցի արտադրութիւնը, առաջին երկերէն մինչեւ վերջինները(1): Ոչ միայն բանավիճախին ու տեսարանական գրութիւններու մէջ, այլեւ քերթուածնեւրու, պոէմներու թէ բանաստեղծական շարքերու, դարձնելով Չարենցը բանաստեղծութեան բանաստեղծը: Սերտ բնութեցող Տէրեանի, Մեծարենցի, Կէօթէի եւ այլոց, ան երկխօսութեան մէջ է բանաստեղծութեան ամբողջ պատմութեան հետ, մեթոթ հակադրութեամբ անոր, մեթոթ հաստատելով զայն(2): Չարենցի համար բանաստեղծութիւնը միշտ վիճարկելի ու խնդրական արարք մըն է, կարծես ըլլար ոչ-բացայայտ, միշտ հիմնելի ու վերսկսելի կիրարուծ մը:

Բանաստեղծութեան հարցը պարզապակի թեմա մը չէ, ինչպէս պիտի ըլլային բանաստեղծական որեւէ արտադրութեան մէջ թափառող թեմաներ. սէր, մահ, հայրենիք, բնութիւն: Անիկա "բանաստեղծական մշակոյթի" հարց մըն է նախ ինչպէս պիտի թելադրէ Չարենցի մեղի քիչ անդին, բայց նաեւ բանաստեղծական երկի մը յետնաշխարհի ու հիմունքի հարց մը: Սնդիրը չի վերաբերիր աւանդական բանարուեստային օրէնքներու տարադումին(3), այլ բանաստեղծութեան իսկ "էություն" բացայայտումին, անոր քերթողականին: Անիկա հետեւողական կերպով դեկամարուած խորհրդածութիւն մըն է, թերեւ նաեւ մըտահայեցութիւն մը (speculation) բանաստեղծութեան ու արուեստի մասին, բանաստեղծութեան մէջ, եւ իրրեւ այդ՝ կը դեգերի աւելի արուեստի բնագիտութեան սահմաններուն քան զբանաստեղծութեան կամ հոգեբանութեան: Ասոր համար է դուցէ որ բանաստեղծութեան մէջ, բանաստեղծականորէն դուրսը հարցումը կը կապուի արդիականութեան ուր ամէն վճռական արտադրութիւն կը մեկնի հատումէ մը, հարցումի մը առթած առկախումէն, անոր արձակած պատասխանէն:

Բանաստեղծութիւնը ուրիշի, այլի փնտռութիւն է, Չարենցի համար, միշտ այլի, յարանոր կերպով այլի որոնումն է, որ իր հետ կը տանի մերթ ներայտ, մերթ բացայայտ հարցում մը. ինչ պէտք է ըլլայ հայ բանաստեղծութիւնը մեր դարուն, մեր աղէտի ու վերականգնումի շրջանին: Հարցումին երկրորդ մասը ներայտ է անչուս, քիչ անգամ պարզաբանուած, բայց ըստ իս աղէտի ու վերականգնումի հորիզոնին է որ հարցումը կը տեղաւորուի: Այստեղ պիտի ընդհանր հարցին կորիզը, եթէ կարելի է ըսել, տրուած ըլլալով որ այլուր բաւական չեղտուած է Չարենցի արտադրութեան կապը աղէտին եւ յեղափոխութեամբ յատկանշուած վերականգնումին(4):

Իրրեւ մեկնակէտ կ'ուզեմ գնել մօտեցումի խնդիր մը, որ կրնայ չեղանցք մը նկատուիլ, մեզ առաջնորդող հիմնահարցին: Ինչպէ՞ս հասկնալ Եղիշէ Չարենցի արտադրութիւնը: Կիսադարեան ընդարձակ մատենագիտութենէ մը ետք, անկասկած, այս հարցումը կրնայ թրւել չափազանց պարզունակ կամ անտեղի, չէ՞ որ "մեծ բանաստեղծ"ի երկերը բայնօրէն մեկնաբանուած են չարենցադէտներու փաղանգին կողմէ, չէ՞ որ "գրականագիտութիւնը" ըրեր է արդէն անհրաժեշտ խորագրութիւնները: Բայց ինչի համար Չարենցի ընթերցման ինչպէս որ աշխարհի մեթոտարանական հարց մըն է, գոյտ մեկնաբանական կամ բանարուեստային խնդիր մը, որքան բանաստեղծակա հարց մը, եւ իրրեւ այդ միայն կը թուի չահեկան այստեղ, առայժմ:

ՀԱՍԿՆԱԼ

Բանաստեղծութիւնը հասկնալու խնդիրը Չարենցը սկսած է մօտահոգել, ըստ երեւոյթին, առաջին անգամ 1922-ին, Երկրի ժողովածուի երկհատորեակի պատրաստութեան առեւ(5): Մինչ այդ, կ'ըսէ, «հրատարակել եմ պատահամար եւ երբեք հնարաւորութիւն չեմ ունեցել սխառմատիկ կերպով հրապարակ հանելու իմ ստեղծագործութիւնը», մի հանգամանք որ չափազանց նպաստում է որեւէ գործի մասին ոչ ճիշդ՝ պատահական կարծիք կազմելու: Իսկ հիմա որ առիթը ունի իր "ամբողջ ստեղծագործութիւնը" հրապարակ հանելու, խմբելով տրւած եւ անտիպ երկերը, Չարենց երկմտանքի պահ մը կ'ապրի, բայց կ'աւելցունէ, որ ամէն հեղինակ պէտք է հրատարակէ իր երկերը այնպէս ինչպէս ինք կը հասկնայ:

Հրատարակութեան համար Չարենց

կ'որգեղէն երկու սկզբունք: Մէկ կողմէն՝ կը գանդանէ "լիրեական" բանաստեղծութիւնները պոէմներէն: Այս դանդանումը տիրական պիտի մնայ յետագային ալ, նոյնիսկ երբ Գիւրգի ձառնարաքիի մէջ կը վերածուի պարզ եւ թափառողի: "պոէմներ եւ բանաստեղծութիւններ": Միւս կողմէն՝ այդ բոլորը կը դասուորէ ժամանակագրական կարգով: «Ի մտի ունենալով այն հանգամանքը, որ յիշեալ բանաստեղծութիւնը գրուած է տուեալ թուականին ոչ թէ պատահամար, այլ, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտուել՝ ներքին ժամանակագրական կարգով, որը եւ ամէնաէական է որեւէ բանաստեղծի հասկանալու համար...» (Բ. 5): Բանաստեղծ մը հասկնալու համար ամէնէն էականը "ներքին ժամանակագրական կարգ"ն է, եւ ըստ երեւոյթին այդ կարգը հնարաւոր է միայն երբ ստեղծագործութիւնը հրատարակուած է սխառմատիկ կերպով: Ներքին ժամանակագրական կարգն ու սխառմատիկ հրատարակութիւնը կը թրւին իրարու լծակից:

Այնքան ալ բացայայտ չէ նշանակութիւնը այդ սխառմատիկ հրատարակութեան: Արդեօք Չարենց ըսել կ'ուզէ, որ բանաստեղծը պէտք է հրատարակէ այն բոլորը որ գրած է: Ոչ: Սխառմատիկը կը հակադրուի պատահումներին: Սխառմատիկ հրատարակութիւնը տեղի կ'ունենայ երբ հեղինակը իր երկերը կը հրատարակէ այնպէս ինչպէս ինք կը հասկնայ, եւ Չարենցի հասկացմով՝ ճիշդ այդ ներքին ժամանակագրական կարգով հրատարակութիւնն է: Սխառմատիկը տեսանելի կը դարձնէ ներքին ժամանակին մէջ գրուածը, ըստ յաջորդականութեան օրէնքին: Բայց այս սխառմատիկը կ'ենթադրէ ընտրութիւն մը հեղինակին կողմէ, այսինքն՝ կարգաւորում մը, որ ժամանակինն ըլլալով հանգերձ, կը հրապարակի հեղինակի իսկ իր երկի հասկացողութեան, ինքնըմբռնումին:

Արդ՝ ներքին ժամանակագրական կարգը Չարենցի համար պարզ ժամանակային դասաւորում մը չէ, օրագրական իմաստով: Իր ստեղծագործութեան բաժանումը՝ լիրեական բանաստեղծութիւն/պոէմ, բացայայտ կը դարձնէ այն պարզապէս որ ներքին ժամանակագրական կարգը բացարձակ չէ, այլ սխառմատիկ ներկայացումին մէջ կը մտնէ նաեւ բանաստեղծական սեռի, ժանրի հանգամանքը: Եթէ պոէմներն ու լիրեական

նաստեղծութիւններ՝ հակադրուող կարգաւորելիք, ի հարկէ: Հետաքրքրական է տեսնել, որ ճիշդ այդ երկերի ժողովածուի մուտքին՝ Չարենց "Որպէս սկիզբ" խորագրին տակ կը հաւաքէ երեք քերթութեան, գրուած՝ տարբեր տարիներու, այսինքն՝ 1915-էն 1921, եւ կը կազմէ նոր միասն մը, որուն պիտի անդրադառնամ քիչ անդին: Ամէն միասն, ըստ երեւոյթին, կը բաղկանայ տարբեր տարիներու արտադրուած մասերէ, որոնց առընթերակութիւն կը ծնի անշուշտ իմաստային ուրոյն ցանց մը:

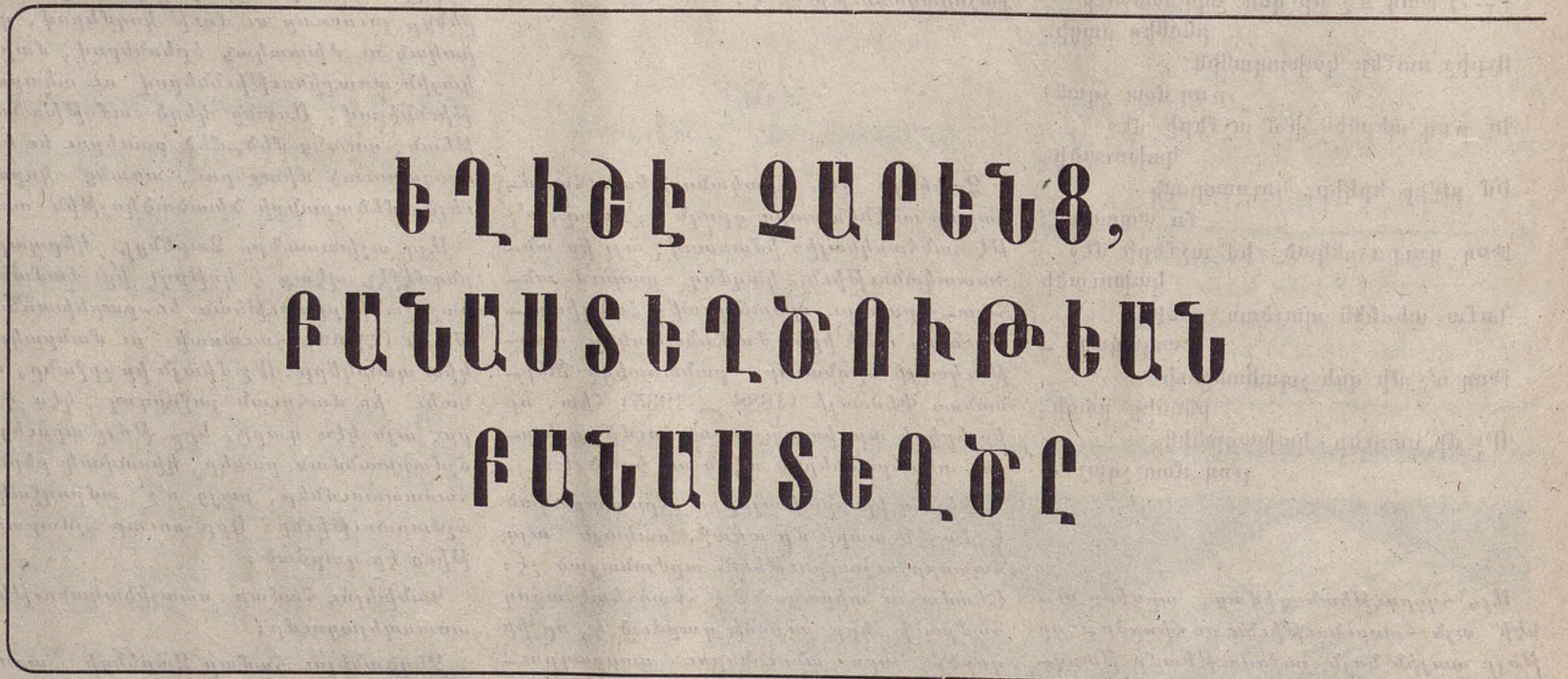
Ներքին ժամանակագրական կոչումը կարգը սոսկապէս թուականային յաջորդականութիւնը չէ ժամանակի նոյն դիւրեւ երկայնքին, այլ կոտորակուած է ըստ ամենայնի, քանի որ այդ ժամանակագրական կարգը եռապատկուած է, դարձած համաժամանակային (synchronique) կարգ, այսինքն՝ սխառմ(6): Ժամանակագրական սխառմին ընթացման օրէնքն է, բայց սխառմը ինք երեք դիւրեւ վրայ գրուած ամբողջութիւն մըն է որ կը կազմէ գիրքը: Սխառմը այս իմաստով էսպէս տարածակալ է: Եթէ ընթերցող մը հետամուտ է անպայման օրագրային "դուտ" ժամանակագրական կարգ մը փնտռելու, պարտի ցատքել լիրեական բանաստեղծութիւններէն ընդհատելու պոէմները, տեսակ մը տեսական հետեւողութեան մը մէջ: Այդ պարզայային՝ ընթերցողը կը խախտէ բանաստեղծէն իրեն տրուած սխառմին տարածականութիւնը:

Հարցը, ինչպէս կը տեսնուի, դրքի ամբողջութեան հարցն է: Անոր համար ամէնաէականի, անոր էություն: Սխառմատիկ ներկայացումը գրքի հասկացողութիւն մըն է, որ իրարու կը շարժակալ ժամանակ եւ տարածութիւն: Հրատարակէնքն ոչինչ կը հասկնան երկերէն, երբ գանտք կը կազմաւորուեն եւ կը ճգնին ժամանակագրական դասաւորումը չփոխել ժամանակի միուղի ու թուային ընթացքին հետ(7): Չարենց կը խօսէր ներքին ժամանակագրական կարգի մը մասին, որ կրնայ հասկցուիլ իրրեւ հոգեբանական տեւողութիւն: Արդ՝ Չարենցի կատարած որոշ առընթերակութիւններ, ինչպէս "Որպէս սկիզբ"ը օրինակ, ցոյց կու տան, որ հոգեբանականէն անդին գրութիւններու միջեւ եղող մտածման միութիւնը, զարգացումը կամ հակադրութիւնն են որ կը յօրինեն, կը հինգեն այդ տեւողութիւն

Որ սաստում է քէ՛ կամք, քէ՛ ինտելեկտ... (Ե. Դ. 138)

Ակնյայտօրէն, տարբերային իմաստութեանն ալ իմաստութիւն մըն է սխառմային, յարադրութեան մէջ գրուած ըլլալով խտուութեան, կամքին հետ, կը յղուի ենթակայութեան վերին, մասային դուրծունէութեան: Սխառմատիկը կարգաւորումն է եկող մտքէն, զգաստօրէն հրապարակայինին: Այստեղ ի յայտ կու գայ Չարենցի արտադրութեան հիմնական եղբերէն միւս՝ անիկա պատահական, իրարու հետ կապ չունեցող գրութիւններու ամբողջութիւն մը չէ բնաւ, այլ իր ներքին օրէնքը ունեցող, անով ղեկավարուած, դասաւորուած "բանաստեղծական շարք" մը:

"Շարք"ի գաղափարը, ներկայ է "Ներկա խօսք"ին մէջ, եւ կ'ենթադրէ քերթուածներու միջեւ զարգացման կանոն մը, որ, Չարենցի մօտ, յաճախ կ'առնէ տարբերակներու, այլացումներու (variation) ճամբան: Ուրեմնակերպ արեւիմը եւ անկէ առաջ՝ Ծիածանը, Սուման, Ամբոխները խելագարուած, աւելի ուշ՝ Եփեմիակն լուսաբացի շատ մը կոտորակներ, մինչեւ յետ մահու հրատարակուած Կոմիտասի յիշատակինն ու Նազիկէն, ամէն մէկը անկասկած տաղաչափական ու թեմայի միութիւն մը ունին, բայց անոնց զարգացման կերպը, ընթացքը տարբերակումն է թեմային, այլացումը: Իր նամակներէն, մէկուն մէջ, 1934-ին, Չարենց անդրադառնալով "մը կ'ընէ Պաստերնակի գրեթեբոլոր, երբ կ'ըսէ թէ "Հոկտեմբեր 25-26 1917" քերթուածը գրած է "մի քիչ էլ գրած է պատերազմական վարիացիաների մաներայով" (Ե. 2.): Ներածումը հետաքրքրական է անով, որ շարքի ընթացքը կը բնորոշուի իրրեւ երաժշտական տարբերումի, այլացումի, այլադասութեան ելք մը, ինչ որ Չարենց յետագային պիտի կոչէ "իմաստութիւն": Յամենայն դէպս՝ շարքը գրութիւններու յաջորդականութեան կանոն մը կը սահմանէ եւ իրրեւ այդ չի հետեւիր կենսագրական, կամ ալ հոգեբանական միուղի տեւողութեան, այլ... սխառմատիկ ներքին

բանաստեղծութիւնները իրենց կարգին կը դասաւորուին ըստ ներքին ժամանակագրական կարգին, փաստօրէն սխառմատիկին մէջ գոյտ ներքին ժամանակագրական կարգը կ'երկրիեղուի: Ասոր կ'աւելնայ դեռ պարզապէս այն կոտորներուն, որ Չարենց կը տեղաւորէ "խառն բանաստեղծութիւններ" պիտակին տակ, դասաւորուած նորէն ըստ ներքին ժամանակագրական կարգին: Այլ խօսքով՝ ներքին ժամանակագրական կարգը դասաւորման օրէնքն է երեք մեծ մասերու, անջատ-անջատ առնուած: Որով կը յայտնուին... երեք ներքին ժամանակագրական կարգեր: Ինչ որ կը թուէր այնքան պարզ ու յստակ ներկայացման կերպ կը բարդանայ:

Սխառմատիկը կը խորհիմ կը գտնուի ճիշդ այստեղ, քանի որ կ'ենթադրէ այլադասութիւն մը, այլադասութեան մէջ մասեր ու մասերու միջեւ յարաբերութիւններ կամ կապեր: Ամբողջութիւն մը, ինչպէս կ'ըսէ Չարենց, իր յարակից մասերով: Քնարական շարքեր, ընդարձակ պոէմներ, ապա առանձին եւ անկասկած իրարու հետ անմիջական կապ չունեցող բանաստեղծութիւններ: Սառն բա-

նը: Իսկ այդ ներքին կարգը փաստօրէն երկրորդ մակարդակի գերելիս արարք է մը կը ըլլի:

Արդարեւ՝ սխառմատիկ ներկայացմամբ տրուած ներքին ժամանակագրական կարգը ստեղծագործութեան հասկացողութիւն մըն է, ինքնահասկացողութիւն մը, ինչպէս ըսի, ենթակայակամ բնորոշութիւն մը, գիտակից արարք մը, տեսակ մը հեղինակային գերելիս օրոշումէ եւ կող, տալու "եթէ ոչ լիակատար — գոնէ մօտաւոր պատկեր" մը իր ստեղծագործութեան, կարգաւորուած ինքնօրէն ըսկողունքներով: Իրրեւ այս՝ սխառմատիկ ներկայացումը հակադրութեան մէջ է, գոնէ ներկայացման, խաչադրուում իրարու յօրինումին: Աս կը թելադրեն իրիքական անորակի (1928) մէջ գետեղուած, Ars poetica-ի հետեւալ տողերը.

Ին ամպլուաւ տարբքիմ էր... Այս լեքիմեան դարում Թէկուգ, միշդ է, Երբեմն տարբքիմ էլ է ազդում: Բայց կայ այսօր մի ա՛յլ իմաստութիւն՝ Յամառ, սխառմատիկ, խտաբարոյ, Ինչպէս իմքը՝ Լեքիմը, Ինչպէս դիպքիպիմը,

քին ժամանակագրական օրէնքին, որ ժամանակը կը դարձնէ տարածական բազմապ ընթացք:

Ասօ՞ր է որ պէտք է ձգտի ընթերցողը:

ԿԱՐԴԱԼ

Օրագրային գրառումներուն մէջ, 1934-ին, Տէրեանի մտցուցած չեղտային տաղաչափութեան մասին խօսած ատեն՝ Չարենց կ'անդրադառնայ ընթերցումի խնդրին. «Սակայն, եթէ բանաստեղծութիւնն — արուեստ է (Ars poetica), ապա պէտք է որ երբեք չէ հայ ժողովուրդը սովորի կարգաւ բանաստեղծութիւնն իրրեւ բանաստեղծութիւն... չէ՞ որ ամբողջ "Իլիական"ը իր տաղաչափութեամբ արեւտակալն է, եւ իւրաքանչիւր Յոյն գիտէ որ բանաստեղծութիւնն ալ կերպ է կարգաւորում, իսկ պարզապէս — այլ: Իւրաքանչիւր կրթւած Յոյն գիտէ, որ բանաստեղծութեան մէջ բառերն ալ չեղտ ունեն, իսկ պարզապէս, այսինքն սովորական խօսակցութեան մէջ — այլ... Ի՞նչ ինչ է նշանակում, եթէ ոչ սովորեցնել ժողովուրդին ըմբռնել բանաստեղծական

շարքը, որպէս բառերի այլ համակարգում: Ուրիշ ոչինչ: / Իւրաքանչիւր բանաստեղծութիւն ինքնին արդէն արհեստական է, այսինքն մի համակարգում, որ մարդը բնութեան օրէնքներին հակառակ, ինքն է մտցնում կեանքի մէջ: Բնութեան ատեկվատ կարգը՝ ՊՐՈՋԱՆ է, բանաստեղծութիւնը՝ միշտ հնարովի է, միշտ անընթաց... Ահա այս է որ պէտք է ամէնից առաջ հասկանան մեր տմարոյս քննադատները...»(8):

Ամէնէն առաջ կ'ուզեմ շեշտը դնել Չարենցի մտածողութեան միութեան վրայ: Քննադատութիւնը յաճախ կը սիրէ ընդդէմ երկերուն հակասական եղբւրք, փորձելով հասնիլ տեսակ մը "մակըռոնիստական" մտքի, տարով անոր երբեմն աւելի խիստ համակցում մը քան ունի իսկապէս: Արդ՝ սխալմամբ միութիւնը պիտի լռէի նոյնին ու այլին ներքին գիտակցի խաղն է, որ կրկնումը, հարցումն ու պատասխանին վերադարձը, խորացումը կ'իրացնեն: Իրրեւ այդ՝ ան չի, նար հակասութեան կամ համադրութեան ստորոգծութիւններուն մէջ(9):

Այստեղ հարկ չկայ ըսելու, որ հարցը, առաջին հերթին, կը վերաբերի բանաստեղծութիւնը կարգաւորն: Չարենց կ'ուզէ յիշեցնել իր քննադատներուն տարբերակն ճշմարտութիւն մը, անոնց մասնաւոր ուրոնը 1934-ին, անկէ առաջ ու ետք, բանաստեղծութիւնը կը չփոխեն դադարաւարտութեան, քարոզչութեան եւ այլ տեսակի խօսքերու հետ: Ի հարկէ Տէրեանի արուեստին յղումով Չարենց կը փորձէ խորտակել այդ "Փիլիսոսանքներ" ու դիրքորոշումը: Սակայն այս պատմական շրջադէպն դուրս կ'երթան կատարած գիտողութիւնները:

Եթէ բանաստեղծութիւնը արուեստ է, պէտք է դայն կարգաւ իրրեւ բանաստեղծութիւն, իրրեւ արհեստական, այսինքն՝ մշակութային արտադրութիւն մը եւ ոչ իրրեւ բնական, բնութեանէն եկող բան մը, դուռ տարերային ըլտում մը, պիտի լռէի: Ինչ որ սակայն կարեւոր է նկատուում մի առարկայ դարձնել, այն ալ ընդհանրացումն է, որ կը հետեւի այս բանաստեղծութիւնը իրրեւ բանաստեղծութիւն կարգաւոր հարկադրանքին: Իւրաքանչիւր բանաստեղծութիւն ինքնին, կը գրէ Չարենց, բառերու մի այլ համակարգում է, որ կը յատկանշուի իր ենթակայական եղբով: Չարենց այս "սուպերկալի" ու հասկնայ իրրեւ հնարովի, արհեստական,

մէջ, կը խօսի դեռ "բառերի այլ համակարգում" մասին: Բանաստեղծութիւնը այլութեան մը մէջ է դետեղում, կարծէք անիկա ըլտար տարակայ կիրարկում մը:

Ոչինչ այնքան խորհրդաւոր է որքան այս բնորոշումը, որ բանաստեղծութեան իսկութեան կը վերաբերի: Բանաստեղծութիւնը համակարգում մըն է բառերու անհամակարգ մը անշուշտ, որուն մէջ հարկ է միասին մտածել, թէ՛ ենթակայական արարքը դայն բնորոշող, թէ՛ ալ արարքին բովանդակութիւնը՝ համակարգումը իրրեւ բաղմաթիւ տարրերու միացեալ ու դասաւորեալ ատկայութիւն: Ստեղծելը արդեօք համակարգում մըն է, հնարովի, արհեստական, ենթակայական կարգի մը որոնումն ու հաստատումը, որով բանաստեղծութիւնը կ'ըլտայ ինքզինք: Չարենց կը խօսի արհեստականէ, որ կարելի է հասկնալ իրրեւ հնարովի մէկ տարրերու կը բայց ինծի այնպէս կը թուի որ արհեստականը այստեղ քաշողութեան մէջ կը գտնուի արուեստին, քանի ա՛ն է որ կարելի կը դարձնէ բանաստեղծութեան բանաստեղծութիւն դառնալը, արուեստին արուեստի վերածումը: Բանաստեղծական արուեստը արհեստականին մէջ իսկ է եւ բնութիւնը չունի իրրեւ մոտէլ կամ յարացոյց: Յամենայն դէպս՝ արուեստին ինքզինք ըլտաւ հոլովութիւնը այլութեան մը նուաճումն է: Ինքզինք ըլտաւ ուրիշով, որով բանաստեղծութեան ինքնացումը կ'անցնի այլին: Համակարգում մը այլի մը համակարգումն է բառերուն մէջ: Որոշ չափով, բայց էպէս բանաստեղծութիւնը ձակառում մը կ'ենթադրէ այլին հետ, որպէսզի դառնայ բառերի մի այլ համակարգում:

Չարենցի ամբողջ մտածումը, մտահետեւումը, բանաստեղծութիւնը իրրեւ բանաստեղծութիւն որոշողը ճիշդ, սխալմամբ ու համակարգումի իր հեռանկարով, բանաստեղծութեան հարցը կը տեղաւորէ ոչ թէ ընկերաբանական, հոգեբանական կամ քաղաքական ոլորտներուն մէջ, ուր կրնար ինչալ դիւրաւ, այլ "զուտ" բանաստեղծական, այն չափով որ անշուշտ ենթակայ է, այսինքն՝ բանաստեղծութիւնը, բանաստեղծ գիտակցութիւնը կը մնայ իսկական ու միակ դետինը, բնավայրը պիտի լռէի, բանաստեղծութեան:

ԱՅԼԸ

Իսկ ի՞նչ է այդ այլը որ բանաստեղծութիւնը կը դարձնէ բանաստեղծութիւն կամ ուրիշ կերպով տարադրած՝ ի՞նչ է այդ այլը որ բառերու համակարգումը կը դարձնէ այլ, լսենք այլ լեզու: Այս հարցումին պատասխան չկայ Չարենցի մօտ, գոնէ մէկին կերպով տրուած պատասխան: Թերեւս ալ պատասխանի մը ներկայութիւնը այնքան ալ անհրաժեշտ չէ: Արդարեւ՝ գիտնալ, թէ այլը այս է կամ այն, կը նշանակէ անշուշտ անոր այլութիւնը լուծարելի ծանոթի մը մէջ, հարցումը փակել, մինչդեռ այլը ուրիշ բան չէ դուցէ եթէ ոչ անորոշ, պարապ պիտի լռէի բացութիւն մը, որ դէմք, անուն ու տարազ չի ձանձրաւ եւ ուր կու գան դէմք, անուն ու տարազ: Հորիզոն մը, որուն պիտի գիմէ ամէն խուսափերդ: Որ կարելի չէ բերել կաղապարի ու պատասխանի: Այլը մտապէս այլափոխն է, յեղափոխող, փոխարինողը, տարբեր կանչողը՝ տեսակ մը անդադար շարժում՝ որ կը դանցէ ամէն տարազ ու ամէն ինքնութիւն: Չափազանց պիտի ըլտը լսել, որ այլը անինքնութիւնն է, որ կարելի կը դարձնէ ամէն ինքնութիւնը:

Իր Ռուպայաք շարքին մէջ (1926), անկասկած արձագանգելով Հերակլիտի ու չինական Թաոյի վարդապետութեան(11), Չարենց կը գրէ՝

"Ապրում ես, չնչում ես, դու դեռ կաս՝ բայց ամէն վայրկեան դու ա՛յլ ես: Անցեալ է դառնում քո ներկան ու ամէն վայրկեան դու ա՛յլ ես:

Բայց ներկան քո՝ հո՛ւնտ է դալիքի՝ մեռնում՝ նա անում է գալիքը,

Եւ այսպէս՝ տեսում ես դու երկար ու ամէն վայրկեան դու ա՛յլ ես": (Ե. Գ. 207):

Քառեակին մէջ կրկնուող կիսատողը այլն է որ կը փորձէ սահմանել իրրեւ միշտ փոփոխուող բան մը, որ կը տարածուի, կ'ընդլայնի ժամանակի երկայնքին: Այդ այլութեան հետեւանքն է միայն ժամանակի երեք մասերուն փոփոխութիւնը: Ամբողջ Ռուպայաքին մէջ, Չարենց այլեւայլ ձևերու, պատկերներու տակ կը ջանայ այդ այլը թելադրել, պիտի լռէի՝ ըմբռնել: Արդէն կը գրէ՝

"Ես քեզ ո՞նց, քեզ ո՞նց հասկանամ,

Ես քեզ ո՞նց ամփոփեմ ուղեղում իմ, Երբ չեմք՝ դու արդէ՛ն իսկ չկաս, Բայց յայժմ, դու լինում ես՝ ու տեսում ես" (Ե. Գ. 208):

Քառեակին մէջ յայտնի չէ թէ որո՞ւն կամ ինչի՞ կ'ուղղուի խօսքը: Պատահա՞կան չէ այս անորոշութիւնը, այլայլուող խօսքին համար: Ժամանակին մէջ յայտնուող, իրրեւ վայրկեան յայտնուող այլ փաստօրէն հասկնալի, մտովի ամփոփելի բան մը չէ: Անիկա թէ՛ դոյ է, թէ՛ անգոյ, թէ՛ ժխտում է թէ՛ հաստատում, թէ՛ կեանք է, թէ՛ մահ: "անհատում հատում է, վառք է", կը գրէ Չարենց: Ակնթարթ է, որ չէ ակնթարթ, ինչպէս հերակլիտեան շեշտով քառեակ մը կ'ըսէ, դետն է, որ կը թուի անփոփոխ եւ որ մեր միտքը կ'երազէ դարձնել կոթող:

"Այս գետը՝ նայի՛ր՝ ան հոսում է, Քեզ թուում է թէ կուղ անփոփոխ:

Իսկ քո փառքը, յիմար, երազում է՝ Յաւերթական կոթող" (Ե. Գ. 208):

Այս տողերուն մէջ միայն հոսունի, անկայունի, տեսական շարժունի գովքը չէ որ կայ, այլեւ այլութիւնը չիբացնելու, դայն անունի մը, իմաստի մը, յաւերթական կոթողի մը չվերածելու ճիշդ մը: Ի հարկէ, բանավիճակին շեշտով Չարենց անդադար կը հերքէ մարդոց միջինին ջանքը որ "կեանքի իմաստը հուրհրան միանգամ ընդմիշտ տրուի", երբ գիտէ որ "ընթացք է աշխարհը, դոյսնում է ու լինում է անվերջ"(12):

Ինչ որ կարեւոր է անշուշտ, բանաստեղծութեան այլ ինդրին տրուած բանաստեղծական ձևն է Ռուպայաքներուն իսկ մէջ: Չարենց այդտեղ կ'որդեգրէ շեշտային ոտանաւորը: Նոյն ատեն կիրարկուած եսն ու դուն, երկխօսական կաղապարները իմաստէ աւելի պաշտօններ են, երկդիմի կամ երկաթժէն: Անոնք յստակ ու որոշ ձևաւորումի մը չեն ենթարկուի: Վերը յիշած առաջին քառեակին մէջ "զու" եւ յետոյ արտադրուած քառեակի "զու" փաստօրէն նոյնը չեն: Երկրորդ դէմքով խօսքը առաջինին կը յղուի, եւ առաջինը երկրորդին որ արդէն չիքը ու իմաստ փոխած է: Ինչ որ կը թելադրուի, ինչ որ կ'ըսուի, կ'ըլտայ նա՝ եւ քերթուածին մէջ: Բայց քանի որ քառեակը, բանաստեղծական տողը կ'ենթադրէ տողային միաւորի կրկնութիւն, Չարենց կը փորձէ մտածել այդ դարձն ալ:

"Թէ կտոր տեսնես մի ամպի՝ ասա՝ ուրի՞շ է արդէն,

Թէ նստես, թէ իջնես թամբից՝ ասա՝ ուրի՞շ է արդէն:

Վերադարձը դարձ չէ այլեւ եւ ո՛չ էլ կրկնութիւն հնի,

Քո անցած ամէն մի ճամբին ասա՝ սա ուրի՛շ է արդէն" (Ե. Գ. 216):

Կրկնութիւն իսկական սահմանում մըն է մեղի տրուածը, որ կարելի է բնագանցականէն փոխադրել գեղագիտականին, բանաստեղծութեան, թարգմանութեան, հասկը՝ նալի դարձնող Չարենցի "կրկնումները" Սայաթ-Նովայէն, Հայնէն, Կէօթէն:

Բանաստեղծութեան բացումը դէպի այլը, ձակառումը անոր հետ ունի այլադան հետեւանքներ որոնք պիտի ուղէի այստեղ նշել միայն: Նախ՝ այլի փոխուումը, այլը լսելու, յաւերթական կոթողի մը երազին մէջ չբանաստեղծուումն անհրաժեշտութիւնը միշտ նորի որոնումն է: Այսինքն՝ երբեք բանաստեղծութիւնը իր անցեալը, ներկան կամ ապագան, իր նուաճումն ու նուաճելին պէտք չէ վերածէ կայունի ու բաւարարուի տուեալով: Այս իմաստով Չարենց անվերադարձօրէն կը մտնէ արդիական ժամանակներուն մէջ: Այսպէս, 1922-ի Երեքի յայտարարութեան օրերուն, Տէրեանի, Թուրքիայի հերթումը կը բերի այլը հաստատելու ճիշդէն, համապատասխանող հրաժարականի մը. արդի հայ բանաստեղծութիւնը պէտք է լինի... այլ: Այս ձաւկատումը աւելի ուշ կ'առնէ իր հակադիր եղբւր, երբ կայունացած կաղապարներուն դէմ՝ Չարենց կը դրուատէ Տէրեանի կամ Թուրքիաներն բանաստեղծութիւնը: Ուրեմն՝ միշտ տարբերը գտնելու, անդադար տուեալէն դուրս ելլելու, ինդրական դարձնելու մտահետեւում մը:

Գեղագիտական իմաստով, բանաստեղծական փորձառութեան դետնին վրայ, այլի փոփոխութիւնը միշտ նոր բանաստեղծութեան փորձարկումն է: Եւ այս է որ Չարենցի արտադրութեան այլադան չեղումներուն, ոտանոցներուն ներքին տրամաբանութիւնը կը կազմէ: Թերեւս ոչինչ կայ հասարակաց սկզբնական խորհրդապաշտութեան եւ ապագայապաշտութեան միջեւ, դուցէ եւ կայ շատ բան: Էմալէ Պրոֆիլը ձերքն, Ռուման անգլիէն մինչեւ յետ մահու Նազիկէն, կամ Տանդէական առապելէն, Էպիֆան

կան լուսաբացէն մինչեւ Գիրք ձաւապարի բանաստեղծական հարցումը կը մնայ նոյնը: Ի՞նչ բանաստեղծութիւն, ի՞նչ բանաստեղծութիւն իրրեւ բանաստեղծութիւն, որ ձակառի այլութեան փորձին եւ երբեք այդ այլութիւնը չիբացնէ, չիափանէ, չիալէ, լսենք, բանաստեղծութեան ընթացքը:

Այլի նուաճումին ամէնէն բացայայտ տարադրումներ Չարենց տուած է քանի մը անգամ: Ռուման անգլիէն աւարտին բանաստեղծը կը մեռնի, որպէսզի "նոր պոէտ ծնուի": Իսկ Էպիֆան լուսաբացի առթիւ, երբ կը լքէ «"Լէֆեան թըմ" բուլն ու հատուղ տողերը", կարմիրն ու երկաթը, ապագայապաշտութեան ժամանակը, այդ այլութիւնն է որ կը յայտարարէ: Ես այն չեմ այլեւ ներթողին մէջ, բանաստեղծական շրջադարձը կը սահմանէ այդ այլով:

Եւ եթէ երգով ես ասում եմ, թէ

Ես ա՛յլ եմ հիմա, այլեւս այն չեմ՝

Նշանակում է՝ նոր հոն եմ մտել՝

Աւելի խորունկ, աւելի անշուշտ:

Իսկ Կատարանք չգրուած պոէմից կըտորին մէջ, Չարենց նոյն ինդրին կը վերադառնայ, երբ կը գրէ՝

Հիմա փոխուել է մեր առօրեան,

Եւ ինքս, ինքս՝ արդէն այն չեմ...

Այն չե՛մ այլեւս, այո՛, ես է՛լ,

Արդէն փոխուել ես եւ դո՛ւ, քեա՛ր... (Ե. Գ. 57):

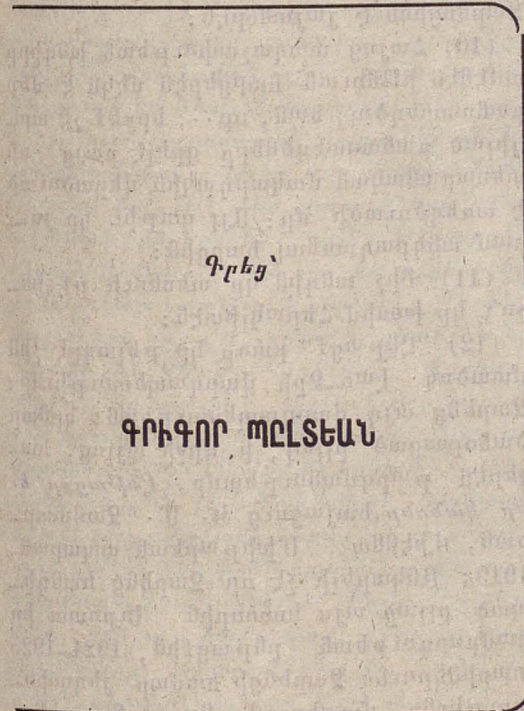
Կրկնելով մը պէս եկող "Ես ա՛յլ եմ հիմա, այլեւս այն չեմ" հաստատումը կը տեղափոխուի, էութեան ու էկութեան, նոյնի եւ այլի խաղին մէջ, կազմելով Ռուպայաքներու տարադրումներուն մէկ մասնաւոր կերպը:

Չեմ կրնար այստեղ դանդաղել Չարենցի դործածած պատկերային համակարգի վրայ, ուր յաճախանքի աստիճանին կը հասնին ընթացքը, շարժումը, դնացքը թելադրող ճամբու, ճամբորդութեան, ուղեւորումի պատկերները: Դէպի անցեալն ու հինը ուղեւորում ըլտայ ան("Մահուան տեսիլ"), թէ ապագայի երբ(ոտարօպլմներ), Յարադողի ճամբորդներու քայլ, թէ չարչարանաց լերան աղօթք՝ բանաստեղծական արարքը ժամանակին ընդէջէն յայտնուող այլն է որ կը սեւեռէ եւ կը փորձէ ձեւաւորել, առանց անոնցմէ ոչ մէկը վերջնական նշկատելու: Չարենցի մօտ այդ բանաստեղծական արարքը ցանկութիւն մըն է որ կը ձգտի միշտ յեղեղել, փոխել, ձեւափոխել տուեալը եւ իրրեւ այդ կրնայ անդադար անցնիլ մէկ լեռնէ միւսը, մէկ եղբէն միւսը, մէկ գիրքէն միւսը, տեւսակ մը տեսական անհանգիստ ու դադար շարժումի մը մէջ, որ ոչ մէկ կապ ունի տրամախոհական տիպերտիք յառաջացումին հետ: Այդ շարժումը Չարենց կը կոչէ "անհանդուրան երթի ճանապարհ"(13), որ տարբերակեալ մէկ ձևն է "արարչական դործ"ին (ԱԶ. Ե. 377): Այս իմաստով "արարչութիւնը" մշտահոլով, մշտահոս, անկայուն եւ անկայ ընթացք մըն է, պատկերաւոր կերպով ըստեմ՝ այդ տունը՝ լինելով է լինում, հատնելով է անհատում" (Ե. Գ. 210):

ԴԵՊԻ ՍԱՐՍԱՓ

Բայց բանաստեղծութիւնը իրրեւ բանաստեղծութեան հարց կը դրուի շրջարկի մը մէջ, որ աղէտի եւ վերականգնումի հորիզոնն է: Ի՞նչ պէտք է լինի արդի հայ բանաստեղծութիւնը, հարցումին մէջ՝ "արդէ՛ն անկասկած անունն է "դար"ին, ներկան՝ իր անմիջական անցեալին կապուած, այսինքն՝ աղէտին ու անոր յաջորդող վերականգնումի փորձին (յեղափոխութեամբ) (14): Բայց այդ աղէտը շրջարկը չէ միայն բանաստեղծութեան, ինչպէս կարելի էր մտածել մինչեւ հոս, այլ բանաստեղծութեան կալքութիւնն ու անկարելիութիւնը, առնոր բախտն ու անբախտութիւնը: Հարցումին մէջ ի դուր չէ որ դրուած է պարտադրաբար մը՝ ինչ պէտք է լինի... Բանաստեղծութիւնը պէտք է ըլտայ եւ պէտք է ըլտայ արդի, աղէտի ու վերականգնումի ժամանակները: Չարենցի համար ասկա կասկած չի վերցնել: Աղէտէն ետք բանաստեղծութիւնը անկարելի չէ, բայց անշուշտ դժուար է:

Աղէտի փորձառութիւնը ներկայ է Չարենցի ոչ միայն Տանդէական առապելին մէջ (1915-1916) ու Վահագնի այլ միւս տանդէական գրութեան "Մահուան տեսիլ"ին (1933), դանց անելով աւելի ուշ չրջանի էջեր (Կոմիտասի յիշատակին), որուն նախկին փորձառութեան կ'արձագանգեն, ներկայի սարսափին մէջէն: Այդ բոլոր էջերուն մէջ, յաճախանք կը պէս կը յայտնուի խօսքի, երգի խնդիրը:

Գրեց՝

ԳՐԻԳՈՐ ՊԵԼՏԵԱՆ

կամայական, մշակութային: Այլ խօսքով՝ ենթակայականը կը բնորոշէ բանաստեղծութիւնը ի տարբերութիւն արհեստականի, որ բնական է: Բնական լսելով Չարենց նկատի ունի ոչ միայն առարկայականը, այլեւ տուեալը իրրեւ տուեալը՝ ընդհանրապէս: Հակադրութիւնը չի գրտնուիր ենթակայականին ու առարկայականին միջեւ, այլեւ ենթակայականին ու բնականին, ինչպէս վերը միտքն ու տարբերայինը: Իսկ ենթակայականը բնորոշուած է իրրեւ հնարք, արհեստ, մշակութիւն, եւ պիտի լռէի՝ իրրեւ մարդկային ստեղծում, անկախ տուեալի օրէնքէն: Տէրեանի շեշտային բանաստեղծութիւնը արհեստական է հայերէնի տուեալներուն համաձայն (եւ անշուշտ ըստ աւանդական տաղաչափութեան տեսութեան(10)), ուրիշ կը ներկայացնեն փաստօրէն բնականի, տարբերակն ու տարբերայինի կալքուածը: Բանաստեղծութիւնը, ըստ ամենայնի, ստեղծում մըն է, որ կը գտնուի բնականէն այլ տեղ:

Գրութեան մէջ Չարենց արդէն "այլ" բառը կը դործածէ՝ քանի մը անգամ. կը խօսի բառային շեշտի այլութեան մասին՝ բանաստեղծութեան եւ արձակին

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE FONDÉ EN 1925
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
TEL. : 01.47.70.86.60 Fax : 01.48.00.06.70
C.C.P. PARIS 15069-82 E

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանսա : Տար. 1.250 ֆ. — Վեցամսեայ : 635 ֆ.
Արտասահման : Տար. 1.500 ֆ. (ամէնօրեայ առաքում)
1.350 ֆ. (շաբաթական առաքում) — Հատը : 6,00 ֆ.

LE NUMERO : 6,00 F.

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻԱՔԵԱՆ (1884-1957)

73րդ ՏԱՐԻ — ԹԻԻ 19-303

Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN

73e ANNEE — N° 19.303

LES CARNETS DE L'AUMONIER MILITAIRE JULES CHAPERON :

un témoignage sans concession sur les drames arméniens de la période 1915-1922

LE SAUVETAGE DE VIEUX PAPIERS

L'histoire de la découverte des carnets de l'abbé Chaperon commence comme un récit de Marcel Pagnol. Un petit-neveu de l'abbé, Claude Olchowik, originaire de la Martre, un village du haut Var, venu faire ses emplettes, il y a quelques années, chez un négociant en tissu de Draguignan, Edouard Maloyan, lui apprend, au détour d'une conversation, qu'il a trouvé au fond d'une vieille malle les carnets de son grand-oncle l'abbé Chaperon, et qu'on y parle des Arméniens. Modeste et réservé, Claude Olchowik hésite à livrer à des mains étrangères des carnets qui n'ont pas été destinés à la publication. Mais, président-fondateur des Amitiés franco-népalaises, association qui, entre autres, défend les droits d'un peuple écrasé par l'histoire, il comprend vite que son grand-oncle a témoigné, dans le même esprit, en faveur du peuple arménien. Une rencontre organisée à Nice, à l'initiative de Monseigneur Daron Géréjian, Prélat du Diocèse de l'Eglise apostolique arménienne du Midi de la France, mais, à cette époque, en charge de la région Nice-Côte d'Azur, permet au signataire de ces lignes de rencontrer non seulement Edouard Maloyan, mais aussi le savant abbé Raymond Boyer, historien de l'Eglise et archéologue de réputation internationale, mais aussi orientaliste distingué par sa maîtrise de l'hébreu et sa connaissance de l'arménien; cette connaissance est doublée d'une sympathie si fraternelle pour la communauté arménienne qu'il est Président d'Honneur de l'Amicale des Arméniens de Draguignan, qui le sollicite à l'occasion, pour des homélies en arménien.

Toute l'exigence scientifique qu'il manifeste dans la publication de chartes monastiques ou dans la restauration des reliques de saints médiévaux, l'abbé Boyer va la transférer à l'«édition» du *Journal de l'abbé Chaperon*, dont il va déchiffrer la minuscule écriture, choisissant les passages spécifiquement «arméniens» des carnets et assortissant cette publication d'une présentation rigoureuse du manuscrit et de notes aussi riches que variées, historiques, topographiques, prosopographiques, voire techniques (l'«éditeur» n'a pas hésité à consulter les spécialistes du Musée de l'Artillerie à Draguignan pour donner les caractéristiques des fusils en usage auprès du corps expéditionnaire français en Cilicie).

Yves Ternon, Docteur en Histoire de l'Université Paris IV-Sorbonne, historien du génocide arménien, de la Shoah et des crimes contre l'humanité, a accepté sans hésiter de faire, sous forme d'un «Etat des lieux», une «introduction historique», présentant la situation de la Cilicie en 1920, celle de Constantinople en 1922 (dernière année de l'Empire Ottoman) c'est-à-dire, précisément en leur temps, les lieux où l'abbé Chaperon exerce ses charges en Orient.

L'équipe éditoriale des carnets de l'abbé Chaperon se complète bientôt de la participation du fondateur du périodique *Arménia*, de bonne mémoire, et actuellement président de l'Institut euroméditerranéen pour l'Arménie, Ohan Hékimian, qui obtient un généreux financement de

la Ville de Marseille et rythme convivialement les séances de travail qui vont déboucher sur une publication.

UNE FIGURE MARTIALE,
UN PIONNIER DE L'ACTION
HUMANITAIRE: L'ABBE CHAPERON

Arrêtons-nous d'abord sur la puissante personnalité de l'abbé Jules Chaperon. Ce prêtre né dans l'Isère, en 1877, après avoir fréquenté le séminaire de Carthage, en Tunisie, est nommé curé dans le haut Var, en 1902, et fonde à la Martre l'une des premières colonies de vacances en France, un syndicat agricole, un asile pour les personnes seules et âgées et, surtout, son célèbre orphelinat de Notre-Dame de la Montagne qui devait, à partir de 1922, accueillir des Arméniens.

Ce prêtre patriote, déçu d'avoir été classé, au début de la Première Guerre mondiale, dans le service auxiliaire, en raison d'une santé déficiente, et non content d'avoir créé, toujours à la Martre, un hôpital pour les militaires blessés, obtient, en 1916, à force d'insistance, d'être mobilisé sur le front allemand, ensuite sur le front italien, enfin sur le front d'Orient avec deux affectations successives: d'abord, en 1920 (de mars à octobre), comme aumônier de la 2e division de l'Armée du Levant qui occupe alors la Cilicie et doit faire face aux troupes nationalistes turques de Mustafa Kemal; ensuite en 1921 (de novembre 1921 à septembre 1923), à Constantinople, comme aumônier du Corps d'occupation français. Evacuant la capitale du défunt Empire Ottoman en même temps que les troupes françaises, en septembre 1923, il emmène avec lui des orphelins arméniens (ceux, entre autres, de l'orphelinat Saint-Joseph, sa création constantinopolitaine) et des réfugiés, qu'il embarque sur le paquebot «Tourville», et se consacre désormais, jusqu'à sa mort en 1951, à ses paroisses varoises et aux maisons (à la Martre, à Grasse) de son œuvre de Notre-Dame de la Montagne. Il y accueille encore des orphelins et des réfugiés arméniens qui l'ont rejoint par d'autres voies et effectuée, de 1924 à 1926, des séjours aux Etats-Unis qui lui permettent, grâce à des conférences et des articles de presse, de se procurer les subsides nécessaires au fonctionnement de son œuvre.

Cet aumônier militaire était un personnage véritablement martial. Ayant plusieurs fois risqué sa vie, lors d'engagements violents, pour sauver des blessés, et fait l'objet de cinq citations sur les fronts d'Occident et d'Orient, titulaire de nombreuses décorations françaises ou étrangères, l'abbé Chaperon, décédé en 1951, eut l'honneur insigne d'être inhumé avec les honneurs militaires.

CILICIE 1920

Des drames des combattants arméniens et français de Cilicie, ou des survivants du génocide de 1915, il est un témoin sans

concession, qui en décrit crûment les horreurs, avec la rude franchise d'un soldat et d'un serviteur de l'Evangile.

Quel est donc le contenu du *Journal de l'abbé Chaperon* (étant entendu que les extraits arméniens qui en sont publiés ne constituent qu'à peine un dixième de l'ensemble). Concernant les carnets «cili-ciens» qui couvrent la presque totalité de l'année 1920, leur trame événementielle doit être rattachée à des faits majeurs :

— le traité de Sèvres (10 août 1920), acte international signé par la Turquie, reconnaissant de jure un Etat arménien libre et indépendant incluant l'Arménie caucasienne, mais étendu aux provinces d'Anatolie orientale. Non ratifié, il suscitera le déchaînement des forces kémalistes contre la première République arménienne indépendante (1918-1920).

— l'accord d'Angora (20 octobre 1921) conclu entre la France et la Turquie kémaliste, par lequel la première renonçait à l'occupation, trop coûteuse, de la Cilicie.

Un rappel est ici nécessaire: la Cilicie avait été placée dans la zone d'intérêt français par les accords secrets Sykes-Picot (1916) de partage de l'Empire Ottoman.

Les clauses de l'armistice de Moudros signé avec la Turquie (30 octobre 1918) autorisaient les Alliés à occuper certains points stratégiques de leur choix. Le pro-

par
Gérard DEDEYAN
Professeur d'Histoire Médiévale
à l'Université Paul-Valéry
Montpellier III

jet de création d'un Foyer national arménien sous protection française put alors prendre corps et environ 150.000 Arméniens furent rapatriés en Cilicie sous administration de fonctionnaires turcs (dépendant alors du gouvernement de Constantinople, contrôlé par les Alliés) surveillés par l'autorité française. Quant à l'armée française elle était surtout représentée en fait par des coloniaux, c'est-à-dire les troupes d'Outre-Mer (Algériens et Sénégalais) et par la Légion arménienne (issue de la Légion d'Orient, arméno-syrienne), ces effectifs étant encadrés par des officiers français.

Mais dès novembre 1919, le haut commissaire de France en Syrie et en Arménie, Georges-Picot, établissait des contacts avec le général Mustafa Kemal qui, au lendemain de l'armistice de Moudros, avait pris en main et galvanisé, en vue d'une reconquête territoriale, celle des troupes turques qui s'étaient repliées en Anatolie.

L'année 1920 est marquée d'abandons et de reculs, les troupes françaises de Cilicie —Légion arménienne comprise— n'étant plus soutenues réellement par les dirigeants de Paris. La ville de Marache est évacuée le 10 février, au prix du massacre des Arméniens restés dans la ville et alors que les Turcs étaient prêts à capituler; Ourfa capitule en avril, au terme d'un siège de près de deux mois; Hadjin en octobre, après une résistance de sept mois, conduite par l'avocat Tchalian; Ayntab, où le quartier arménien, organisé en auto-défense, coordonne son action avec les troupes françaises, quoique tombée aux mains de celles-ci après un siège de près d'un an (c'est, pour les Turcs, «de Verdun de l'Anatolie»), est rendue aux

vaincus en mars 1921, un mois après la capitulation.

L'abbé Chaperon séjourne d'abord à Katma, d'avril à août 1920: cette petite ville, située sur la ligne du chemin de fer Adana-Alep, commande les communications des Chérifiens (les hommes de l'émir Faysal qui entretenait l'agitation anti-française en Syrie) avec les Turcs: elle est donc exposée à des attaques constantes. Une véritable guerre du rail est alors livrée par les Turcs aux Français. Le 20 juin 1920 l'abbé Chaperon décrit une attaque de train parmi d'autres, qui avait eu lieu le 13 mai:

— «A l'endroit précis de la coupure des rails, les Turcs avaient organisé, de chaque côté de la voie, des tranchées et des blockhaus. Quand les wagons se renversèrent, cette horde sortit de ses abris et tira à bout portant sur la troupe française, leur jetant aussi des grenades. Nos soldats résistèrent admirablement, mais non sans laisser sur le terrain plus de 40 morts. Après ce combat, ils purent battre en retraite sur Mamoureh. Quand ils revinrent quelques jours après, ils trouvèrent leurs morts carbonisés. Les Turcs avaient dépouillé les cadavres et les avaient ensuite arrosés de pétrole pour les brûler».

Le 10 juillet, l'aumônier cite avec à propos des extraits du *Journal des Débats* faisant état des troupes françaises et coloniales (pour reprendre le distinguo de l'épopée de Cilicie):

— «Lu une série de "Débats" que m'a prêtés M. Hassendorfer: Nous avons reçu de Cilicie, de source sûre, des renseignements précis et concordants desquels il résulte que les désastres de Marache et d'Ourfa, sans compter de moindres incidents, sont dus à l'insuffisance incroyable de matériel, d'outillage, de munitions et de vivres. Les troupes anglaises que nous avons relevées étaient abondamment pourvues de tout. Les nôtres avaient rien. Encore aujourd'hui, elles n'ont presque rien. Il n'y a pas de toile de tente pour tous les soldats. Les auto-mitrailleuses sont à l'état d'échantillons. Pas de télégraphe sans fil. Que peuvent faire nos soldats dispersés dans des postes lointains avec des munitions et des vivres insuffisants contre des bandes qui les harcèlent? On comprend que dans une proclamation bien connue, Mustapha Kemal ait pu dire: "Les Turcs ont déjà pris un bras au général Gouraud, ils lui prendront aussi la tête"».

Jules Chaperon livre aussi des appréciations de combattant et dénonce, le 30 juin:

— "Nous avons eu tort de ne pas étudier l'organisation militaire turque et de la traiter avec mépris. Cette organisation est allemande. On la retrouve partout la même. Elle se compose de 3 éléments: les forces régulières, les "chatés" (tchétés) ou volontaires, c'est-à-dire armée de réserve, et enfin les bandes de partisans. Les nationalistes turcs ont des centres d'instruction, des munitions, des armes. Si on avait laissé faire le colonel Debieux à Ain-Tab, il marchait sur Marache et dégageait la Cilicie".

Il donne aussi, sans fard, des aperçus sur les mœurs de l'armée d'Orient et, rapporte, le 13 mai, le témoignage d'un officier —Georges, de son patronyme :

— "Soupé avec Georges et Blasy. On parle des infirmières qui doivent arriver. Il y en a 3 pour l'ambulance. Georges raconte comme suit la présentation d'une de

(Suite Page 4)

Correspondance croisée

Louise Servicen-Armen Lubin

N.D.L.R. — Chahan Chahnour - Armen Lubin, l'écrivain d'expression arménienne, le poète d'expression française était aussi un remarquable épistolier. Tout au long d'une vie dramatique, traînée d'hôpital en sana et pour finir en maison de retraite, il a entretenu une très riche correspondance avec quelques amis arméniens, mais surtout des écrivains français, tels que Henri Thomas, André Dhôtel, Jacques Brenner, Jean Paulhan, André Salmon et tant d'autres. Dans ses archives nous trouvons la plupart des lettres qu'il a reçues et conservées. Quant aux siennes, après son décès (1974), nous avons pu récupérer les photocopies de quelques unes et surtout les originales de celles adressées à l'admirable traductrice (notamment de Thomas Mann) qu'était Louise Servicen, grâce à la grande byzantinologue Sirarpie Der-Nercessian qui nous les a remises à la mort de son amie (1975). Nous publions ci-dessous quelques unes de celles qu'ils ont échangées, à commencer par la première de Louise Servicen qui a donné naissance à une si intéressante correspondance.

10, Square du Thimerais, Paris
Paris, le 31 Octobre 55

Monsieur,

Je viens vous dire avec quel vif intérêt ma mère et moi nous avons lu votre émouvant «Transfert Nocturne» et combien il nous a été agréable d'en offrir quelques exemplaires à des amis. Etant, nous aussi, d'origine arménienne, je tiens à vous dire combien nous sommes fières de votre talent.

Je crois que vous vivez loin de Paris. J'espère que votre santé s'est raffermie et que nous aurons, quelque jour prochain, le très grand plaisir de vous voir si vous venez dans la capitale. En attendant, je serais heureuse de pouvoir vous procurer une petite distraction. Dites-moi si vous fumez, auquel cas nous vous enverrions quelques cigarettes ? Quel est votre tabac favori ? Voulez-vous des cigarettes turques, ou nos gauloises ?

Etes-vous Arménien de Turquie ?

En sincère admiration,

LOUISE SERVICEN

P.S. Je me permets de vous envoyer un timbre pour le cas où vous n'auriez pas de débit de tabac proche de chez vous.

le 3 Nov 1955
A Mademoiselle Louise Servicen
10, Square du Thimerais, Paris

Chère Mademoiselle,

Votre lettre, toute de grâce et de sensibilité, m'a touché profondément. Je ne sais si c'est une illusion, mais je crois qu'une voix aussi claire ne pouvait parvenir que d'une arménienne charmante. Merci d'avoir pris la peine de m'écrire.

Depuis que je suis en possession de votre missive (elle est arrivée avec deux jours de retard à cause de la Toussaint) ce nom de Servicen trotte dans ma tête sans que je puisse le situer dans notre histoire. N'est-ce pas un Servicen (que je prononce ServiTchèn) qui a été, au siècle dernier, un des promoteurs de notre Constitution Nationale ? Mais je peux me tromper.

Oui, je suis originaire de Constantinople, plus exactement de Scutari, et je m'appelle Chahnour Kérestédjian. Si votre maman est d'un certain âge, elle doit se rappeler de mon oncle Théotig dont les «Almanachs Pour Tous» (Aménoun Darétzouytzè) étaient fort populaires.

Je vous prie très sincèrement de ne pas m'envoyer de colis. J'en serais fort gêné, croyez-moi.

Vous qui aimez la littérature, vous prendrez intérêt, peut-être, aux Cahiers des Saisons qui est un peu ma revue. J'ai demandé à notre secrétaire de rédaction de vous les envoyer.

Croyez-moi votre
en toute sympathie

ARMEN LUBIN

10, Square du Thimerais (XVIIe)
Paris le 7 Novembre

Cher Armen Lubin,

Merci infiniment de votre lettre, qui m'a été une joie. Je suis très touchée que vous ayez conservé le souvenir de mon grand-père qui fut, en effet, le promoteur de la Constitution Arménienne. La vie est si fertile en événements de toute sorte et les gens sont si oublieux qu'il est très rare que l'on se rappelle les figures du passé.

Ma mère se souvient parfaitement de l'Oratsouits. Nous sommes donc en plein pays de connaissance !

L'autre jour, nous avions chez nous Mme Klu-Palyi qui a édité une anthologie allemande de poètes français, parmi lesquels vous figurez, et nous avons parlé de vous. Les oreilles ne vous ont-elles pas tinté ? La traduction en allemand de vos vers est d'ailleurs excellente.

Je suis moi-même depuis 25 ans traductrice de langues étrangères et j'ai traduit pour Gallimard, entre autres auteurs, une partie des livres de Thomas Mann. C'est depuis dix ans Albin-Michel qui assume la publication de la suite de l'œuvre du grand écrivain, et je vous envoie «l'Elu» pour vous distraire un peu. Il y a de lui d'autres ouvrages d'une portée plus grande, mais dont la lecture vous semblerait peut-être fatigante.

Merci pour l'envoi que vous m'annoncez du 2e numéro des «Quatre Saisons». Nous possédons déjà le premier numéro, et nous avons beaucoup aimé vos beaux poèmes.

Ne vous «hérissez» pas contre le timbre, je n'ai aucune idée de l'endroit où vous êtes et je pense que vous ne sortez guère. J'ose à peine vous demander la nature de votre mal. Vous laissez-t-il un peu de répit ? Mais nous savons que la souffrance est une des conditions de la création artistique...

Excusez cette longue épître et surtout ne vous croyez pas tenu d'y répondre si cela vous fatigue. Il faut ménager vos forces.

Toutes mes sympathies

LOUISE SERVICEN

Mon grand-père signait ՍԷՐՎԻՍԵՆ en arménien et Servicen en français. Nous avons conservé l'orthographe française qu'il avait adoptée.

le 17 Sept 1956

Chère Mlle Servicen,

Vos cartes jumelées m'on été comme une délivrance, puisqu'elles me permettaient enfin de vous écrire, en me libérant des entraves que nous impose le sentiment de notre culpabilité. Oui, je me sentais coupable envers vous; depuis le jour où ՍԷՐՎԻՍԵՆ m'avait appris qu'elle vous avait vendu un de mes livres arméniens, au lieu de vous l'offrir. Elle croyait que vous étiez une inconnue pour

moi, comme moi-même je vous imaginais en dehors du «domaine» arménien. Aucune allusion dans vos lettres ne m'avait permis de penser différemment. La gentille ՍԷՐՎԻՍԵՆ (que je ne connais que depuis un an) était aussi navrée que moi par ce malentendu, et ne cessait de me dire «Գիտնայի՛ր չէի ըսեք». Tout cela aurait été peu de chose, si seulement nous avions pu trouver un moyen de réparer notre maladresse. Mais nous n'avons rien trouvé du tout.

Je suis curieux de connaître l'impression que vous ont laissés mes contes de jeunesse. Il y a plus de vingt ans que je n'ai pas ouvert ce recueil —qu'on vient de rééditer à Beyrouth, sans ma permission et sans droits d'auteur évidemment. Je vous avoue que je n'aime guère ouvrir mes livres arméniens auxquels s'attachent des souvenirs trop pénibles.

Oui, j'ai pris connaissance de l'article de Հայկ Պէրպէրեան dans l'Encyclopédie de la Pléiade. Chef-d'œuvre, mon roman ? peut-être, si on le compare aux romans arméniens; mais il fait piètre figure —oh! combien— auprès des chefs-d'œuvre authentiques que vous savez.

Moi-même j'ai grande envie de vous rencontrer, mais je ne sais quand il me sera possible de monter à Paris avec une permission de quatre jours. Les obstacles à surmonter sont grands pour moi, qui suis aussi maladroit que patraque. Je désire également faire plus ample connaissance avec les écrivains de Saisons. Celui d'entre eux que je connaisse bien —et depuis 14 ans— c'est Henri Thomas. Il est le plus cher de mes amis.

Le vaillant Brenner va sans doute me redemander quelques pages pour la Revue. Si le petit poème ci-joint ne vous déplaît pas, j'aimerais pouvoir vous le dédier. Il me restent des inédits meilleurs que celui-ci, mais ils se rapportent tous à la vie misérable des malades. Les écarter de vous, c'est un moyen comme un autre de maintenir les amis loin de la tragédie. L'idée de l'amitié fait naître en moi un beau soleil doré dans un parc immense. Le parc du sana est nettement exigu et son soleil hésitant. Puissent-ils ne pas vous décevoir trop.

Croyez-moi bien vôtre

ARMEN LUBIN

L'HEURE GRAVE

à Louise Servicen

L'écureuil bondit, l'écureuil s'accroche,
Tout heureux d'avoir reçu
son argent de poche.

Fortune aérienne, lente dérive des nuages,
Et votre mystère, ô bois profond
qui m'engage,

A prendre en main la nature et la méditer,
Alors que mes pensées graves,
dans l'allée du parc,

Au même rythme que mes pas
s'assourdissent et crac!
Un bruit. Je m'arrête. Que s'est-il passé?
C'est toute ma gravité

qui est décontenancée
A cause d'un écureuil qui me montre
son museau,

D'un regard qui me chatouille
de ses pinceaux.

Et voilà le vieux monde
dans une étrange tenue,
Comme chez le tailleur il est à moitié nu,
Par la faute d'une coupure survenue

au moment,
Où j'essayais au monde le pourquoi
du comment.

Ainsi le museau joue avec moi
au cache-cache,
Et déployant son panache,

L'écureuil bondit, l'écureuil s'accroche,
Allégeant ma tête dont il a fait les poches.

10, Square du Thimerais,
Paris, le 20 Septembre

Cher Armen Lubin,

J'ai la passion des écureuils... et ce m'a été une grande joie d'accueillir le vôtre —une joie et une fierté! Je ressens vivement l'honneur que vous me faites en me dédiant ce très charmant petit

poème, et vous en remercie de tout cœur! Vous me faites espérer qu'il n'est pas exclu que vous veniez un jour à Paris —je vous serais reconnaissante de me faire signe, si vous le voulez bien— car il va de soi que je ne voudrais pas que vous vous dérangiez pour venir jusqu'à nous si cela doit vous causer la moindre fatigue, mais je crois inutile de vous dire que nous serions très heureuses, ma mère et moi, de vous voir Square du Thimerais. Je pourrais venir vous chercher en taxi et vous ramener, si vous pouviez nous consacrer une petite heure ?

Vous êtes bien sévère pour vos nouvelles en arménien. Je les avais demandées à la Librairie Barsamian où l'on m'a répondu que votre roman était épuisé et que pour les nouvelles, je devais m'adresser à la rédaction d'un journal arménien dont le nom m'échappe. Ce que j'ai fait. Dans ma pensée, je me proposais de traduire une ou deux de ces nouvelles, et (bien entendu, avec votre autorisation) de le proposer à Maurice Noël, le rédacteur en chef du Figaro Littéraire: mais j'ai trouvé que ce qui constitue la saveur de ces récits ne «passe» pas en français —du moins serais-je incapable d'en donner une version qui restitue la couleur de l'original. Mais pourquoi n'écririez-vous pas une nouvelle, directement en français, que je proposerais au susdit Maurice Noël? Je tiens néanmoins à vous prévenir qu'il pense que ses lecteurs demandent surtout à un récit «de l'action» et pas d'allusions politiques de nature à effaroucher son public du Proche-Orient. Il verse de très larges honoraires. Je ne garantis pas qu'il accepterait la nouvelle, parce qu'il a des idées un peu spéciales en matière littéraire, et il lui est arrivé de refuser parfois l'insertion de récits signés de grands noms anglais ou italiens— mais on ne perd rien à essayer.

J'apprécie beaucoup ce que fait votre ami Henri Thomas et j'ai beaucoup goûté notamment ses traductions de Goethe et de Jünger.

Autre chose : depuis quelques mois, on donne au Théâtre en Rond l'adaptation que je faite d'une pièce de Pirandello, qui d'ailleurs a paru en librairie chez Gallimard. Aujourd'hui, 20 Septembre, j'ai été appelée à toucher mes «droits d'adaptation» qui dépassent mes prévisions. Maman et moi, nous aimerions contribuer en petite partie aux frais que comportera votre voyage à Paris. Permettez-nous donc de mettre à votre disposition 20.000 francs —ne vous rebiffez pas, et ne mettez pas de faux amour-propre à refuser ! parce que vous nous peineriez infiniment. Nous sommes vos compatriotes, vos admiratrices, —et supposez que nous sommes des parentes inconnues. Dois-je envoyer un chèque ou un mandat— et libellé au nom Armen Lubin ou Chahnour Kérestédjian? Ce n'est pas ma faute si je vous écris cela le lendemain du jour où j'ai reçu votre Ecureuil! Il m'a porté chance —mais je serais désolée que vous puissiez croire un instant que cette offre est la réponse à votre dédicace. Ce n'est pas avec quelques misérables sous qu'on s'acquitte envers un poète. Je vous en prie, ne froncez pas les sourcils, et ne criez pas «կարող է՛» (vous voyez que je n'ai pas tout à fait oublié l'arménien!). Je le répète, vous nous peineriez infiniment jamais plus je n'aurais le courage de vous écrire. Tout ceci, bien entre nous, je vous prie.

Je suis suffoquée que l'éditeur de Beyrouth ne vous ait pas versé vos droits d'auteur !

J'ai gardé mon Ecureuil, mais voulez-vous que je vous le retourne si vous n'en avez pas copie? Encore et encore, merci. Maman et moi nous adressons nos pensées les meilleures.

Votre cousine

LOUISE SERVICEN

le 30 Sept 1956

Chère Louise Servicen,

J'ai eu tort sans doute de vous parler de mon voyage à Paris, de ce voyage pro-

Զուգադիպություն մըն է որ Հեռուէն
կու գայ: Վայրը՝ Փարիզ: Զուգադի-
պուեթին մը, որ մեզի կրկին մտածելու
կը մղէ ժամանակէն անդին, դոյու-
թին ունին կասկեր, ողեկան եւ իմացա-
կան որոնք միջնորդութիւն մէջ առկախ-
ուած ու կենդանի կը մնան, միշէն որ
պարզ գտնեն, իշնեն վար եւ մեր աչքե-
րուն առջեւ կանգ առնեն, պայմանաւո-
րումներէ եւ կրկնուած պատկերներէ ու
ներկայացումներէ յղանած աչքեր որ-
պէջող, իրենց թարմութեամբ եւ վերա-
դարձ կարեւորութեամբ, անոնց ներ-
կայանան իրենց ամբողջ յստակութեամբ
եւ ղեկունութեամբ:

Լիպաշ, Փարիզ տեղի ունեցող երկու քաղաքացիականներ, մին ժորժ տը Լա Թուրբի (1593-1652) նուիրում ու միւս՝ Ժիզէյմ Համմըրշոյի (1864-1916), մեկը կընձեռնե պահներ, վիճակներ, զգալութիւններ, խորհուրդներ եւ խոհեր, իր կարծէք երկար առեկէ ի վեր մտացած եւ եւ որոնք յարաբերաբար հեռաւոր եւ մօտիկ անցեալէն կը հասնին։ Այս երազայտաբերումը ունի նաեւ իր գեւարդեանտական պատճառները, չըջալի մը ընթացքին երբ, յատկապէս Ֆրանսա, արուեստին մէջ իմաստի եւ իմաստաբերումի հարցերը կ'արծարծուին եւ, մասնաւորի, արդի եւ ժամանակակից արուեստին մէջ անոնց ինքզանքովումը։ Եւ արժանալի չէ որ այս երկու կերպարական արուեստագէտներու վարքը այսքան չարդուութիւն գրաւէ, որպէս հակադրեալութիւն վերադասալուութեան, ժամանակակից արուեստին առաջադրած եւ տեղեւոր հարցերուն, ոչնչապալուութեան սկսեալ մինչեւ առարկայապալուութիւն։

Եթէ՛ տը Լա Թուըր արդէն լայնօրէն վե-
ադնահատուած նկարիչ մը դարձած է
ար մը առաջ մասնակի կերպով վերա-
այայտաբերուելով եւ հետզհետէ երեւան
կած իր գործերով, նոյնը չէ Համմըրշո-
ւ պարազան, զոր ալստեղ կը ներկայա-
նենք(*): Ան նոր է որ ուշադրութիւն
ը դրուէ: Նոյնիսկ Դանիոյ մէջ, միայն
1980-ականն թուականներու սկիզբներուն
որ կրկին հետաքրքրութեան առարկայ
ը դառնայ: Պատճառը, արդիականու-

թխան բովին մէջ իր անդամատրեղի ըլլալն է, իր իւրաքանչեւ թիւնը, ոչ միայն որպէս ինքնատիպ աշխատանքի հեղինակ այլ նաեւ, որպէս գերբոլորում, որ կը հիմնուի իրեն ժամանակակից նըկարչական նոր արտայայտութիւններուն եւ հարցերուն գրեթէ անտեսման ու՝ կերպարային դասական նկարչութեան որդեգրման, նորոգումով տարածք մը ու կիրարկում մը տարւոյ անոր :

Ինչպէս ահանաւոր այլ նկարիչներ, Համմըրըյոյ ինք ալ կը նայի դէպի անցեալ, նախքան նոր լուծումներու փնտրտուքն ու նուաճումը, իր պարագային, իրապաշտութեան ներս: Իր կիրարկածը իրապաշտութիւն մըն է, որ անդրացում է հանրի առանց իրականը ջնջելու այլ՝ զայն վերագոյնացնելով, թէ՛ Համմըրական, թէ՛ երանգային եւ թէ՛ մթնոլորտային իմաստով: Համմըրըյոյ իր յօրինումն ու միջոցային տեսիլքը կը յղանայ պլյուտոքրաբոր ուղղահայեաց եւ հորիզոնական ուղղութիւններով, դատնայով հանդրունմ մը, կամուրջ մը կամ առանցք մը Հոլանտացիներ Վերմէյր վան Տէլֆթի եւ Փիէթր Մոնտրիանի միջեւ ինչ որ ոչ միայն պատասաններուն մէջ խոհուն կայունութիւն մը կը ստեղծէ, անժամանցելիի զգայութիւն մը տաճող այլ նաեւ, իր քիւբիզացմամբ, իրականութեան կ'ընձեռէ հանդիսաւորութիւն մը, անհրժօնութիւն մը՝ լուռիեամբ հաւմակուած, մոխրակոյտով տիրակալտուած խաղաղ աշխարհի մը մէջ, ուր հիւսիսային մեղմ լոյսը շղարշային թովչանք մը կը զգնու, առանց մոլեխնուլոյսի զօրաւոր հակադրումի: Սակայն Համմըրըյոյ, իր դիմանկարչական աշխատանքին մէջ, տեղ կ'ու տայ նաեւ այդ հակադրումին, ինչպէս յատուկ կերպով կը վկայէ մեծածախաւ «Հինգ դիմանկար» (1901-1902) իւղանկարը:

Այստեղ, մոմի լոյսն է որ կը լուսաւորէ սեւազգեստ տղամարդոց գէմքերը, սեղանն ու յեռնամասի պատը: Լոյսայլին այս պատկերումը ուղղակիօրէն մտածել կու տայ ժէ. դարու հորանաացի կարգ մը նկարիչներու մասին եւ տը Լա Թուրի (հակահեղինօրէն իր կողմին անոնցմէս ազդուած), մանաւանդ երբ նկատի առնուի ալն կերպարն որ, կողմնակի նրս-

ուած, պատտաւը դիտողին ամէնէն մօտը
կը գտնուի, մութին մէջ, լոյսին դէմ
նստած: Ներկայացման ձեւ մը զոր տը
լա Թուր ալ յաճախ կիրարկած է: Այս
երկը Համմըրշտի դործերուն մէջ յատուկ
տեղ կը զբաւէ նաեւ անոր համար որ միւս
չորս կերպարները, լուսաւորեալ ղէմ-
քերով, կը վկայեն իր ուշադրաւ կարող-
գութեան՝ նկարապիւրներ վրձինելու, հո-
գերանական խոր գննումի եւ թափանց-
ման հասնելով: Անոնք, իրենց սուր նայ-
ուածքով եւ կեդրոնացումով, շեշտո-
ւէն իրական կը թուին, մինչ իրենց սեւ
զգեստները ինչպէս եւ գիրենք չըջապա-
տող մթնոթիւնը խորհրդակար եւ մինչեւ
խակ կղերական ողբերգութեամբ մը կ'օժ-
տեն մթնոլորտը: Գիշերային պահ մըն
է, լուռ, իր լրջախոհութեամբ այնքան
սպաւորիչ, ուր «խօսող»ները կերպար-
ներուն աչքերն են, նկարին մթնոլորտը,
ուր չկայ շարժում, ինչ որ անոնցմէ իւ-
րաքանչիւրը կը դարձնէ իր աշխարհով
ամբողջութեամբ ներկայութիւն մը, լուսնոյ
միւսնորուն նայելու: Այստեղ մօտի, բոլոր
այն մէկը չէ որ ֆերմութեամբ կ'ողողէ
տը Լա Թուրի դործերն այլ, սեւով չըր-
ջապատուած, այլ վիճակ կը յուշէ մինչ
մօմը, ինքնին, կերպատական եւ համա-
դրողական առաջնակարգ դեր կը զգե-
նու, որ նկարը եւ կերպարներու խումբը
ուղղահայեացորէն երկուքի կը բաժնէ,
աւելի շեշտելով իւրաքանչիւրին մեկու
ստիւթիւնը: Համմըրշտի կը յայտնէ. «Լոյ-
սը մէ ծտեղ ունի բայց ինչ որ աւելի կը

կերամամբ: Սակայն, ներքնասենեկային իր
կարգը մը գործեւում, Համաբըրշոյ երբեմն
անոնցմէ կը հեռանայ եւ, կերպարները
ջնջելով, կը նկարէ սենեակներ կամ մի-
այն անոնց մէկ կողմը, զոց զոնքերով եւ
սպակեայ պատուհանով, ուրկէ լոյսը չե-
ղակ «Ժապաւէն»ներով սենեակէն ներքե-
կը թափանցէ, յատուկին վրայ պատու-
հանը ցոլացնելով, ինչպէս «Արեւի ճառա-
գայլքներ (փոշիին պարը արեւին ճառա-
գայլքներուն մէջ)» (1900) զմայլելի պատ-
ուարը ցոյց կու տայ: Լոյսային այս դը-
րոյթը Համաբըրշոյ կ'օգտագործէ այլ իւ-
զանկարներու պարագային եւս երբ լու-
զը, լուսարձակէ արձանեւածի նման,
միայն մէկ կէտի վրայ կը կեդրոնանայ,
նման Բամպրանթի նկարներուն, սակայն
այն տարբերութեամբ որ այդ կէտը Համ-
մըրշոյի մօտ մութնով չէ որ կը չըջա-
պատուի այլ՝ թեթեւ ստուերումով, որ
էր ծածկեր ներկայացուած տեսարանին
միւս տարբեր, ինչպէս բակին ներկա-
յացնող իր երկերը կը վկայեն:

Համաժըրջոյ նման դորձարկում մը կը լի-
րարկած է նաեւ «Նախափորձ, փոռ»
(1889) պատաստին մէջ, որ այն աշխա-
տանքներէն է որոնք առաւելագոյն կը ը-
լողդ դէպի արդիականութիւն կը նային :
Եթէ պահ մը նկարը պատկերացնէր ա-
ռանց սեւեղեղետ կնոյ, պիտի գտնու-
ւինք Տորիզոնկայն դռնային յաղորդա-
կան երիզներով կապուած նկարի մը
դէմ յանդիման, ինչ որ 1860-ական թը-
ւականներու կէսերէն սկսեալ, Յէյմս
Մ. Ուիթթլըք աշխատանքին կիրարկած
էր : Երկու նկարիչներուն միջեւ միջո-
ցային տեսիլքի եւ համադրատի յղացքի
տանգիտութիւնները ակնյայտ են եւ պա-
տաստան կէ որ 1889-ին Լոնտոն իր ճամ-
բորդութեան ընթացքին, Համաժըրջոյ ու-
ղէ Ուիթթլըքի հանդիպի :

կան նաև բնանկարներ, որոնց մէջ Համաժողով նոյնպէս կիրարկած է դէմ առ դէմի եւ հորիզոնական յաջորդական տեսագլանայրու եւ տարրերու դրոյթներ: Աստուծո՛ւ «Կէնթօթիթի լիճը (արեւու տնձաբեւ)»ը (1903) բացառիկ օրինակ մըն է, որուն մէջ ամպամած երկինքը միջոցին երկու երրորդը կը գրաւէ, ինչպէս հռոմէական փէ. դարու բազմաթիւ բնանկարներու մէջ: Արծաթաւոյ լոյս մը ու յողած է տեսարանի ուր ծառերը, հարթ հողատարածքը եւ ծառուղին, որպէս եւրիզ, իրարմէ կը բաժնեն բնդարձակ երկինքն ու լիճը, որուն ալիքներուն վրայ, լոյսի հատ ու կենտ կէտերը կը փայլին որպէս մարդաբոլորանք, մեր միտքը տանելով դէպի Վերմէյերի այս նկարները, որոնց մէջ նոյնանման յազմաթիւ կիրարկումներ կան: Միջոցային այս տարածու շունչը, զոր պատասառ կը տածէ, լայնօրէն պիտի օգտագործուի Ի. զարու արուեստին մէջ, ինչ որ աւելի ուշագրւաւ եւ դարձնէ Համաժողովի երկին իւրախտկութիւնը եւ այժմէական նութիւնը: Այլ օրինակ մըն է 1883—ի «Ազարակի կառոյցներ»ը, ուր միջոցային եսելի բարդ կազմ մը կայ, անստասեւի-օրէն արդիական, ըլլալով աշխատանքը տասներկն արեւեկան երիտասարդի մը:

Սակայն, այս նուաճումներով հանա-
զերձ, կարելի չի թուիր Համբարձումի
դասուժը որպէս լիովին նորարար նկա-
րիչ, հակառակը իրեն կարգ մը ժամա-
նակակիցներուն, յատկապէս Պրոստա,
Գեորգիանի եւ Ռուսին: Հաջրջ չի վե-
րաբերել ձեւապաշտ ընդդառնականի մը
այլ՝ նկարչական յղացքի, արտայայտ-
չական նոր լեզուի մը փնտռումներն եւ
նուաճումին: Եթէ Համբարձումի աւելի
երկար ապրէր, պիտի հասնէ՞ր ամբողջա-
կան վերացականութեան, որպէս իր ար-
ուեստին բերեցաճան, որուն մէջ ա-
նոր նշանները նմարելի են: Ժօտար թէ՛
որովհետեւ իր մօտ չկայ յաջորդական
հանդրաճաններու զրոյթը, երբ դուռ մը
կը բացուի ուրիշի մը վրայ եւ այսպէս
շարունակաբար: Անտարակոյտ, ինք նման
մտահոգութիւն չէ ունեցած եւ կարելի
չէ սպասել որ ամէն արուեստագէտ գայն
ունենայ, ինչ որ կախաւ է անոր ներ-
աշխարհային, հոգեկան, հոգեբանական
եւ իմացական կառոյցին ու ասոնց ներ-
ընդմէջ յարաբերումին: Բայց, այսօր իր
վերայայտնաբերումը եւ վերաթեւորու-
մը կը թուին կրկին կշիռը տալ նկարչա-
կան արուեստին, ժամանակէ մը ի վեր
հետզհետէ ժամանակավրէպ նկատուած
կամ որպէս իր աւարտին հասած, չըջանի
մը ընթացքին՝ որ իր խելայեղութեամբ,
հիմնականը մոռցողի տպաւորութիւնը կը
թողու եւ արուեստը պարզ խաղի մը վե-
րածողի: Համբարձումի երկը, իր կու-
ռութեամբ, զուսպ յատկանիշով, լրջա-
խոհութեամբ եւ թեթաղականութեամբ,
կրկին պիշել կու տայ թէ՛ նկարչական

Գրեց՝
ՇԱՀԱՐԱԶ

սիրեմ գիծերն են... երբ նկարելիք նկար-
մը կ'ընտրեմ, ինձի կը բռնի քէ նախ գի-
ծերն են որոնց կը նայիմ»։ Այսպէս, ուղ-
ղահաս յայտն եւ հորիզոնական գիծերը
պատաստուին մէջ ուղղութիւններ կը ստեղծ-
են եւ կ'ուղիթ մը որ, իր գերիշխող բը-
նոյթով, աւելի կը շեշտէ տեսարանին
հանդիսաւորութիւնը եւ լրջախօսութիւ-
նը, ուր քանի մը շեղակի ուղղութիւններ,
նկարին կեդրոնամասը շրջապակելով եւ
նկարիճ անցնելով, կերպարներն համա-
դրականօրէն իրարու կ'ադրնէին :

Փծայիրյն այս յգացքն է որ, ուղղա-
հայեաց եւ հորիզոնական ուղղութիւննե-
րու վրայ հիմնուած կռոյթով, արդիւ-
ականութիւն կու տայ Համարըդոյի կարգ-
մը զործերուն, երբ նկատի ունենանք ի-
րեն ժամանակակից Մոնարքիստի վարքը,
անոր սիւղքնական գործերէն մինչեւ վե-
րացականութեան նուաճումը, պատաս-
գարձնելով միայն ուղղահայեաց եւ հո-
րիզոնական գիծերով ակօսուած դաշտ
մը, կերպարային իրականութեան ներ-
կայացումէն լիովին զտնտուած: Ուրիշ
տեղեր, Համարըդոյի կիրարկած է նաեւ
ուշագրաւ այլ լուծումներ, ինչ կը վե-
րաբերի տօնադաշտային դրոյթին, օրի-
նակ «Ներքնասենեակ (եռոտանիով)»-ին
(1910) մէջ, որ թէ՛ լոյսին զէմ դրուած
եռոտանիին վրայ գտնուող ու կոնակէն
դիտուած պատտառով Բամպրանթի երի-
տասարդական տարիներու գործերէն մին
կը յիշեցնէ, միւս կողմէ, սոյն պատա-
ռը, իր կերպառականութեամբ, Քապի-
միր Մալիվիչի մասին մտածել կու տայ,
անոր սեւ քառակուսիին: Ներքնասենե-
կային այլ տեսարանի մը մէջ, բաց դու-
ռին եզրին ցուցցումը սեղանին վրայ նոյն
երկրի շարունակութիւնը կ'ըլլայ եւ ա-
նոր վերեւի եւ վարի հատկածները, նոյ-
նինքն ցուցանող սեղանով անջատուած,
իրարու կը միացնէ, կազմելով միակ գիծ
մը: Նման «Համբնկնում» մը, առանց որ
պայմանական երեւի, ցոյց կու տայ թէ
ինչպիսի վարպետութեամբ Համարըդոյ
տիրապետած է ուղղահայեաց եւ հորի-
զոնական ուղղութիւններու ընդելուզման,
խաչաձեւման եւ ներթափանցման ուրիշ
թարմութիւնն ու կենդանութիւնը զորս իր
գործերը կը զգնուուն, զանոնք զերծ պա-
հելով այն ամուրթենէն որ նման տեսիլքի
մը գտահայեցողութիւնը կրնայ յառաջա-
ցնել, հնարաւորութենէ զուրկ նկարիչի
մը պարագային:

Համադրական նմանություններու այս երեւոյթը Վերմէշէն եւ տը Լա Թուրէն անդին, կը յղուի նաեւ Ժէ. դարու Հռոմնոացի այլ վարպետներու, Փիէթրր տէ Հոխի եւ յատկապէս Փիէթրր Սանիէտաւին, իր մեզմը լոյսով, սպիտակ, մոխրաւ գունի երանդներու օգտագործմամբ եւ ճարտարապետական կառոյցներու պատւաւ:

blématique qui n'était chez moi qu'un désir de voyage, c'est-à-dire un simple rêve dont il avait revêtu les beautés et les inconvénients.

Je reconnais cependant que ces rêves-là se réalisent parfois, en nous procurant ainsi d'heureuses rencontres (voici la beauté) et en nous imposant un surmenage alarmant (le grand inconvénient).

Ai-je besoin d'ajouter que si je remonte à Paris, je me ferais un plaisir d'aller tinter votre sonnette, et vous demander, sans honte, une tasse de café noir (mais oui ! j'aime le jus). Seulement cette affaire de mandat, si contraire à ma nature...

« Cette affaire de mandat a été cause que je ne puisse pas vous répondre dans un délai raisonnable. Même maintenant, alors que j'ai tant réfléchi sur la question, je ne suis pas sûr de pouvoir me tirer d'affaire à la satisfaction de nous tous. Chaque fois que je me rapporte à votre lettre, dans l'espoir d'y découvrir un de ces traits qui nous permettent de dévier le dialogue dans un sens plus proche à notre tempérament, chaque fois je me vois désarmé par votre parole vibrante d'émotion. Emu à mon tour, je deviens inapte aux tournures rusées, c'est-à-dire à la déviation.

Je ne puis vous dire ni «oui», ni «non». J'ai une langue comme le pingouin a des ailes. Tout à fait impropre, dans certains cas. Et passablement ridicule.

Alors, voilà ! Comme je ne veux absolument pas vous peiner, et ne réussis guère à changer ma nature, il ne me reste qu'une seule solution : vous laisser libre

dans votre choix. Soyez sûre que je ne vous dirai jamais «*hupunté*'» quoi que vous fassiez.

Vous avez bien raison de dire que mes récits arméniens ne «passent» pas en français. Ils ne méritent d'ailleurs pas de «passer», pas plus que mon roman. Ces deux livres ont été réédités sous forme de volume mais Barsamian n'a pas tort de dire qu'on les trouve difficilement. J'ai appris, de source sûre, qu'un Arménien d'un certain âge, prêtait son exemplaire personnel de Նահապետիկ aux lecteurs soigneux qui n'avaient pas pu se le procurer. Et son exemplaire c'était... un registre énorme où il avait calligraphié d'un bout à l'autre mon roman, à l'exemple de nos moines de jadis qui copiaient, թնչապիւր աստուծոյ, les Saintes Ecritures. C'est rigolo, n'est-ce pas? Eh bien, moi, je ne puis y penser sans un réel malaise. J'ai vainement cherché l'adresse de ce bonhomme pour lui offrir mon livre.

Deux grandes jeunes filles m'avaient enlevé le *Cahier*, avant que je le lise. Elles me l'expédient par la poste en écrivant: «Nous avons beaucoup aimé la *Déception* de Mann, que L. S. a du reste fort bien traduite». Notez que ces parisiennes (d'origine arménienne, toutes les deux) ne savent rien de vous. Pas encore.

Bien cordialement vôtre

ARMEN LUBIN

Oui, j'ai conservé une copie de l'Ecu-reuil.

LES CARNETS DE L'AUMONIER MILITAIRE JULES CHAPERON

(Suite de la première page)

ces infirmières en Orient. Cette femme entre dans le bureau du médecin-chef, s'assoit cavalièrement, les jambes écartées et la robe retroussée, sur la table où écrit le médecin-chef, demande une cigarette, l'allume, fume, regarde le toubib en disant: «Mon petit, il faut savoir me plaire, sinon on saute dans les 48 heures». A l'armée de Salonique, ces femmes, maîtresses de généraux et officiers supérieurs, ont gouverné selon leurs caprices. Georges, peu souple, a été limogé et puni grâce à elles».

Avant même son transfert à Ayntab (Gaziantep), l'abbé Chaperon, du camp de Katma, le 1er mai 1920, nous décrit la remarquable organisation du quartier arménien de la ville, dont le contrôle administratif devait être confié au lieutenant-colonel Flye Sainte Marie, l'un des principaux collaborateurs de Lyautey au Maroc, qui avait été placé précisément, en mai 1920, à la tête de la Légion arménienne :

— « Aussitôt, les Arméniens ont organisé la défense de leur quartier. Ils ont creusé des tranchées, condamné les fenêtres avec des pierres. En une seule nuit, les femmes et les enfants avaient établi une tranchée de séparation entre la ville turque et la ville arménienne. Les Turcs gardaient prisonniers le lieutenant adjoint du colonel Flye Sainte Marie, gouverneur de la place, et M. Lecoq, directeur de la Banque ottomane. Ils ont fini par les rendre au bout de quelques jours. Disposant de 400 fusils et de quelques grenades V.B., les Arméniens ont brillamment résisté, puis gagné du terrain. Ils ont arboré le drapeau français sur six mosquées dont ils se sont emparés... Leurs ouvriers fondateurs réussissent à couler deux canons de bronze d'un modèle préhistorique, mais tout de même utiles. N'ayant pas assez de fusils, ces hommes, résolument décidés à lutter par tous les moyens, ont forgé les lances. Leur comité exerce le pouvoir avec une autorité aussi intelligente qu'inflexible... La petite garnison française collabore faiblement à la défense, car elle reçoit des ordres équivoques, absurdes, contradictoires. La directive ordinaire est qu'il ne faut pas contrarier les Turcs... ».

C'est à Ayntab aussi qu'il est informé du génocide de 1915, comme il le raconte le 31 octobre 1920 :

— « (Un prêtre arménien, Der Nersès, vient se présenter à J. Chaperon). Je lui exprime ma sympathie pour les anciennes

traditions chrétiennes qu'il représente et l'assure de mon désir de collaborer avec lui au bien-être de la population d'Ain-Tab. Ce prêtre me raconte l'histoire de leur déportation. Ils ont été envoyés avec leurs familles d'abord à Homs, Hama. De là, au bout d'un certain temps, devant leur refus d'abjurer, on les expédia au bord de la mer Rouge. Leurs épouses et leurs filles ont été la proie des luxurieux instincts des gendarmes turcs. Der Karékin a vu massacrer sous ses yeux son fils de 20 ans ».

L'aumônier militaire témoigne aussi du martyre du clergé par exemple dans le récit recueilli auprès du prêtre arménien d'Enah, réfugié à Ayntab, et rapporte le 13 octobre :

— « Ce bon prêtre m'a introduit dans la pièce commune. Il me parle de sa paroisse lointaine, saccagée par les Turcs, il me décrit les horreurs du massacre où il vit égorger devant lui son ami, le prêtre arménien catholique d'Ain-Tab. Ce prêtre aussi était marié et avait une famille. Sa femme fut violée sous ses yeux par plusieurs soldats turcs, puis poignardée et décapitée. Ce prêtre avait une fille d'une beauté merveilleuse, qui subit en même temps le supplice effroyable de sa mère. Enfin, le prêtre eut le cou tranché avec une hache, après que les bourreaux firent sur son corps les plus effroyables mutilations ».

CONSTANTINOPLE 1922-1923

Deux ans plus tard, le séjour de l'abbé Chaperon à Makriköy (aujourd'hui Bakirköy), à 4 km. environ au sud-est de Constantinople, est l'occasion d'autres précieux témoignages sur les rescapés du génocide. Deux grands événements, tragiques pour les chrétiens de l'ancien Empire ottoman, doivent être rappelés :

— en 1922 (après que le traité de Sèvres d'août 1920 eut confié à la Grèce l'administration de la région de Smyrne), la guerre gréco-turque qui se solda par la victoire des kémalistes, marquée par la prise et le sac de Smyrne (en septembre 1922), au cours desquels Grecs et Arméniens sont massacrés, la Grèce ayant été abandonnée par ses alliés;

— le 24 juillet 1923, la signature du traité de Lausanne, annulant le traité de Sèvres, et qui, ne citant même pas le

nom des Arméniens et éludant la question d'un «foyer» ou d'une indemnisation, se contente d'articles sur la «Protection des Minorités» qui ont pratiquement disparu avec le massacre ou l'expulsion des Arméniens et des Grecs d'Asie Mineure.

A Makriköy, l'abbé Chaperon trouve un émule sur le plan des activités caritatives, en la personne d'un certain prêtre arménien, Papazian... «qui vient d'ouvrir à lui seul et sans aucun personnel, un orphelinat de 30 petits garçons arméniens dont il est à la fois le cuisinier, le lessiveur, le tailleur, l'instituteur».

Lors d'un passage à l'orphelinat de filles des Sœurs catholiques arméniennes de l'Immaculée-Conception, l'abbé Chaperon assiste à d'émouvantes retrouvailles, rapportées le 11 octobre 1922 :

— « Je me trouve chez les sœurs (de l'orphelinat de filles), ce soir, quand une bonne paysanne arménienne d'Anatolie se présente et demande ses filles. On les retrouve parmi les orphelines amenées récemment. L'une n'a que trois ans. Joie profonde, pleurs de bonheur chez cette brave femme qui, dans une scène effroyable de massacre, avait été séparée de ses enfants... Nous lui rendons ses fillettes. Elles les emmène avec un bonheur infini ».

Il cite des extraits de la presse constantino-politaine évoquant élogieusement la création de son orphelinat Saint-Joseph, dont la direction est confiée à une sœur arménienne de l'Immaculée-Conception. Il a également des échos des événements d'Ionie (côte ouest de l'Asie Mineure, partie centrale). L'armée turque étant entrée à Smyrne en septembre 1922, au terme d'une avance foudroyante, l'orphelinat Saint-Joseph ne reste pas ouvert uniquement aux Arméniens :

— « Dans l'après-midi, je fais photographier l'orphelinat par Papadopoulo. Ce brave Grec se met à pleurer en voyant de quels soins nous entourons la petite Marika, trouvée à Smyrne après le massacre ».

L'abbé Chaperon rencontre également Monseigneur Grégoire Bahabianian, ci-devant évêque arménien catholique d'Angora (Ankara sous la République turque), qui a été déporté en 1915 et qui s'inquiète de l'incarcération, à Brousse, de son neveu, «un jeune prêtre de 27 ans accusé de grecophilie», note-t-il le 11 octobre 1922. Un peu plus tard, le 9 novembre il confie :

— « J'évite de parler à Mgr (Bahabianian) de son neveu, mais je sais qu'on lui a annoncé la mort de ce pauvre martyr, décapité l'autre jour à Brousse par les kémalistes ».

La domestique arménienne du Consul de France à Brousse témoigne que les repréailles des Turcs n'ont pas toujours épargné les ressortissants étrangers, comme on l'apprend dans le carnet du 21 novembre :

— « Cette femme raconte que 5 religieuses françaises de St-Vincent de Paul ont été violées par les officiers kémalistes, puis brûlées par les soldats à Ismid. Dans «Stamboul», l'ambassade de France a fait démentir le fait pour Brousse, mais elle n'a rien dit d'Ismid et de Smyrne ».

Une place non négligeable est réservée au sort tragique de la population arménienne d'Angora, catholique en majorité. Sous la date du 13 novembre, nous lisons :

— « Le curé catholique (arménien) d'Angora a été pendu par les Turcs... La population chrétienne est expulsée de cette ville comme de toute l'Anatolie ».

Le 23 novembre, l'abbé Chaperon évoque l'arrivée à Constantinople des caravanes de réfugiés d'Angora. Les carnets de l'abbé Chaperon donnent en outre des listes de noms des familles arméniennes qui ont été secourues ou des enfants et religieuses emmenés en France et pour qui ont été établis des passeports. Certains de ces documents sont reproduits dans les quelque 25 photos qui illustrent le Journal de l'abbé Chaperon.

UN TEMOIGNAGE

TOUJOURS VIVANT

Parmi les premiers lecteurs de cette récente publication se sont trouvés des orphelins sauvés par l'abbé Chaperon et qui ont identifié leur nom et parfois leur photo; en parcourant son Journal, un marin du «Tourville» (qui transporta les orphelins), presque centenaire, s'est mis en contact avec l'équipe éditoriale. Des fils de soldats ayant servi dans la Légion arménienne se sont manifestés. Des échanges de correspondance ont eu lieu entre eux et les descendants du lieutenant-colonel (puis général) Flye Sainte Marie qui ont eux aussi fait de brillantes carrières dans l'armée. C'est dire que le témoignage apporté par le Journal de l'abbé Chaperon est un témoignage vivant. Malgré les calculs des politiques, il témoigne de la fraternité d'armes franco-arménienne et du sacrifice de tant d'officiers français et de soldats originaires d'Afrique. Il perpétue les hauts faits de la Légion arménienne. Sans avoir encore reçu du responsable éditorial, Ohan Hékimian, qui se trouve être son parent, un exemplaire du Journal de l'abbé Chaperon, le médecin-commandant à la retraite Vahan Yéghicheyan, ayant appris par Le Monde un décès dans la famille Flye Sainte Marie, présentait ses condoléances à François Flye Sainte Marie, médecin chef des Services Hors Classe et neveu de Pierre Flye Sainte Marie, l'ancien commandant de la Légion arménienne, et justifiant sa démarche en ses termes :

— « Vous devez vous demander à quel titre je vous écris? En effet, mon père Vartan Yéghichéyan, décédé à l'âge de 88 ans en 1982, avait été engagé volontaire dans la Légion arménienne de l'Armée Française d'Orient en 1918, après avoir échappé au génocide des Arméniens de Turquie en 1915 et avoir déserté l'Armée turque où il avait été mobilisé au début de la guerre. Il avait obtenu le grade de sergent dans l'armée française, vu son niveau d'étude (architecture aux Beaux-Arts de Constantinople) et sa connaissance de la langue française depuis le lycée... »

Le Colonel de son régiment avait pour nom: Flye Sainte Marie! Mon père nous en a souvent parlé lorsqu'il évoquait cette période devant nous, ses enfants. Il avait une admiration sans borne pour son courage sur le front face aux Turcs et sa prise de position en faveur des Arméniens après le génocide de 1915... ».

Nous avons, de notre côté été recueillir à Montpellier, auprès du général (C.R.) Michel Flye Sainte Marie, frère du précedent, de précieuses informations sur son oncle et la belle photo de ce dernier publiée dans ce livre. Nul doute que les cérémonies qui auront lieu en 1998 à la Martre d'où se déploya la généreuse activité de l'abbé Chaperon susciteront à son égard un regain d'intérêt et permettront de recueillir d'autres témoignages.

GERARD DEDEYAN

Professeur d'Histoire Médiévale
à l'Université Paul-Valéry
Montpellier III

արուեստը նորոգիներու քմայքին ենթակայ առարկայ մը չէ, ոչ ալ թեթեամիտ խաղ մը այլ՝ անըջանցելի անըրացում մը, պատաստին վրայ նոր կամ տարբեր աշխարհի մը կերտումը, իր բոլոր հասարակականներով իսկ: Բայցըր Մարիա Բիւլը, խոր կերպով տպաւորուած ըլլալով Համաբըրշտի դործերէն, Գոփընհաւ կըն կ'երթայ անոր հանդիպելու համար ու կը գրէ. «Համաբըրշտ մաս չի կազմեր անոնց որոնց մասին պէտք է շուտով խօսիլ: Իր աշխատանքը երկար է եւ դանդաղ, եւ ինչ որ ըլլայ պահը որուն ընթացքին գայն կ'ընկալենք, ան միշտ կատարեալ առիթը պիտի տայ արուեստին մէջ կարեւորին եւ հիմնականին մասին խօսելու»: Համաբըրշտի նուիրուած փառիզեան ձեռնարկը լրիւ կերպով կը հաստատէ այս հմուտ բնութագրումը:

ՇԱՀԱՐԱՋ

(*) Կ ե ն ս ա գ ր ա կ ա ն
ֆ ա ն ի մ ը տ ու ե ա լ ն ե ր

Համաբըրշտ կը ծնի 1864-ին, Գոփընհալըն (Գանիա): Մինչեւ 1885 նկարչական ուսման կը հետեւի ֆաղափն Գեղարուեստից Կանաին մէջ եւ կը փորձէ

ցուցադրել, հակառակ գոյութիւն ունեցող կանոնապաշտ համակարգին ծանրութեան եւ դժկամութեան: Ասիկա պատճառ կը դառնայ որ իր սերունդէն այլ արուեստագետներ «Free Vostilling»ը (Ազատ Ցուցահանդէս) ստեղծեն, տեսակ մը դաժնիական «Մերժումներու Սալօն»ը, մայրաքաղաքին մէջ տեղի ունեցող, 1891-էն սկսեալ: Սակայն Համաբըրշտ հեռու է մնայ նկարչական խմբաւորումներէ եւ ինչպէս Բայցըր Մարիա Բիւլը կ'ըսէ. «Կը զգանք որ ինք ոչինչ կ'ընէ բացի նրկարելէ եւ թէ չուզեր եւ չի կրնար ուրիշ բան ընել»: Երբեմն կը մամբողդէ Հոլանտա, Փարիզ եւ Իտալիա, առանց որ այս մէկը իր աշխատանքին վրայ նկատելի եղափոխող ազդեցութիւն ունենայ կամ անոր մէջ տեղ գտնէ, որպէս պատկերում: 1890-էն սկսեալ, իր գործերը կանոնաւոր կերպով Գոփընհալընի մէջ կը ցուցադրէ, ուր հաւաքողներ եւ իր աշխատանքը բարձր գնահատողներ ունի, մինչեւ իսկ պաշտօնական դասին մէջ: Կը ցուցադրէ նաեւ Լոնտոն: Իսկ 1900-ին, երբ 36 տարեկան է, Գոփընհալընի մէջ իրեն կը նուիրուի առաջին յետմահայեացք մը, ինչ որ իր վարքին գտած նախաշնորհը, գնահատումն ու ընդունելութիւնը կը հաստատէ: Կը մահանայ 1916-ին, կոկորդի ֆաղկեղի պատճառով:

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ը,
Վ Ե Ր Ե Լ Ա Կ Ն

Ո Ւ Ա Պ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Լ Ն Ե Ր Ը

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ, Ֆրանսայի թատերական դերակազմի մարզում, երեսան եկան ֆրանսագիր երեք հեղինակներ: Նրանցից առաջինը՝ Արթուր Ադամով Կովկասահայ էր, երկրորդը՝ Էոփեն Իոնէսքո Ռուսացի էր երրորդը՝ Սամուէլ Պէքէթ Իրանացի: Նրանք թէ հոգեբանութեամբ եւ թէ ոճով միանգամայն տարբեր զգայնութիւններ տէր լինելով հանդերձ, բանաստեղծական ու անհեթեթ մի միջավայրի մէջ, ներկայացնում էին յետպատերազմեան տարիները՝ նորաստեղծ պայմաններում ապրող, «տեղահան» եւ դաժմարեւել: Նրանց ստեղծած թատրոնը, ընդամենը մի քանի տարուայ ընթացքում, յետադարձ ոչ միայն Ֆրանսայի այլեւ միջազգային թատերական դրականութեան զարգացման ընթացքը: Հեղինակներից վերջինը՝ Պէքէթ, 1969 թուին արժանացաւ Նոպէլեան մրցանակին՝ երկրորդը՝ Իոնէսքո, 1970 թուին մուտք գործեց Ֆրանսայի Ակադեմիան ու անմահների շարքում գրաւեց իրեն յատկացնում աթոռը: Իսկ առաջինը՝ Ադամով, երկարատեւ հիւանդութիւնից յետոյ, անձնասպան եղաւ միեւնոյն տարուայ զարնամամուտին: Ադամովի թատրոնը չըմբռնուած, թերազնահատուած,

Գրեց՝
ԱՐԲԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

անխնայորէն մոռացութեան մատնուած ու անմշակ մնացած մի հարուստ դաշտ է: Արթուր Ադամով (Յարութիւն Ադամեան) զաւակն էր Բաքուի նաւթային հորերի աշխատող բաժնետէր շուշեցի Սուրէն Ադամեանի եւ Լույս Բահաթուրեանի: Ծնունդ էր 1908 թուի Օգոստոսի 23-ին Կիւլովոզի, ուր Ադամեանները անց էին կացնում ամբան օրերը: Յարութիւնի մեծ-մայրը՝ Եկատերինա Բահաթուր, թէ նախասովետական շրջանում եւ թէ յետոյ, Կովկասի մէջ ճանաչուած թատերագիր էր: Մանկան ծննդեան տարում, անուանի ճարտարապետ Գաբրիէլ Տէր-Միքայէլեանի յատկադրով, Բաքուի մէջ կառուցուեց Ադամեան եղբայրների եկամտաբեր տունը: Ադամեան եղբայրների ժառանգութեան շուրջ ծագած դէպքերը ժամանակին իրենց արձագանքն էին գտել Շիրվանզադէի «Քարոս» վէպի մէջ: Նորակառուց շէնքի առաջին յարկը յատկացուած էր ընկերութեան գրասենեակներին, իսկ վերին յարկարժիւններում ապրում էին Ադամեանները: Շէնքը ձեւաւորուած էր արդի եւրոպական յարմարութիւններով եւ նրա կենտրոնական ստորձանններով եւ շրջակային անտիճաններով եւ օտարած էին վերելակով: Հէնց այդ ստորձանների վրայ եւ վերելակի մէջ էր, որ փոքրիկ Յարութիւնը ակնատես եղաւ սարսափահար հայ ապստամբականներին, որոնք Բաքուի մէջ ծագած բախումների ընթացքում, ներխուժել էին Ադամեանների ապարանքը:

Հաջորդեց այդ ապստամբականների հայեցողք եւ ապա հօր՝ Սուրէնի նկատմամբ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կողմից կատարուած մահափորձից ծնուած սարսափն ու փախուստը, ապագայ թատերագրի երկերի խոր-

հրդուստը առանցքների, ապրումների եւ իմաստի մասն են կազմում: Ադամովի «Ներխուժում» (1949), «Մեծ ու փոքր փոփոխութիւններ» (1950) ու «Բոլորն ընդգէտ բոլորին» (1952) խաղերի մէջ, արձագանգ են գտել մանկութեան տարիներում անմեղօրէն ապրեւած այդ զորեղ տպաւորութիւնները: Ադամեանները Եւրոպա են անցնում 1914 թուին: Սովետական կարգերի հաստատումով, 1918 թուին Կովկասի մէջ, ազգայնացում են նաւթային հորերը: Սուրէն Ադամեանը կորցնում է իր հիմնական հարստութիւնը եւ Եւրոպայի մէջ, բախտաբաղի սեղանների վրայ, կարճ ժամանակում տանու է տալիս նաեւ ունեցուածքի մեծագոյնն ու անձնասպան է լինում 1933 թուին: Ադամովի փոքրածաւալ գլուխգործոց՝ «Այնպէս ինչպէս որ էինք» (1953) խաղը, պատմում ու պատկերում է «ժամանակի մէջ կորած», իբրեւ մանուկ ապրած, այդ օրերը:

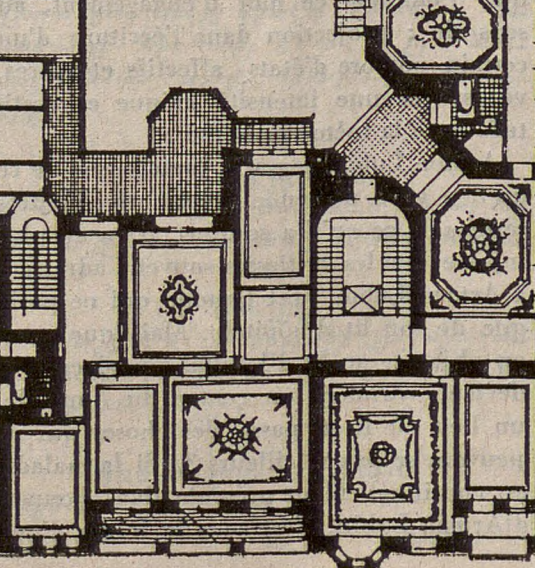
Արթուր Ադամովի մշակած գրականութիւնը՝ «Պոստմոդերնիզմ» (1946), «Մարդը եւ Մանուկը» (1968), «Ես... Ներքինը...» (1968) եւ թատրոնը սկսեալ՝ «Յարեգութիւն» (1947), «Փրոֆեսոր Թարան» (1951), «Փինկ Փոնկ» (1955) (1) խաղերից մինչեւ «Մեռած հոգիներ» (1958), «71-ի Գարունը» (1960), «Off Limits» (1968) ու «Եթէ ամառն վերադառնար» (1969), խորապէս առնչուած են նրա խիստ իւրայատուկ կեանքի հետ: Ադամովի տողերը արդիւն են փախուստի, աքսորի, չքաւորութեան եւ ճամբարների մէջ ապրում տարիների ճնշիչ մթնոլորտին:

Ադամովի թատրոնը եւ գրականութիւնը, միջազգային մասշտաբով, հայ ըմբռնութիւն կարեւորագոյն մշակութային ներգործութիւններից մէկն է, որը մինչ այժմ մնում է անձանայ ու չընթերցուած: Հաւանակ երկերի զեղարուեստական ու մշտաւոր բարձր մակարդակին ու խոր վերլուծութիւններին, Ադամովի գրութիւնները գեղ իրենց ճշմարիտ պատմական, հասարակական եւ զեղարուեստական ար-

Ադամեան եղբայրների եկամտաբեր տուն երրորդ յարկի յատկագրիդը:

Բաքու, 1908 թ.

գաբ՝ ճարտարապետ Գաբրիէլ Տէր-Միքայէլեանի

1er Août 1946
Cher Monsieur,

Ce mot simplement pour vous remercier d'avoir écrit vos poèmes. Il y en avait que je ne connaissais pas encore, vous en avez modifié d'autres, toujours à leur avantage, cela m'a frappé.
Vraiment, il y a dans votre poésie quelque chose de si inventif, de si profondément vrai, qu'il faut être une brute pour n'être pas touché. Nous sommes quelques uns à nous réciter vos vers. Ceux-là surtout :
«...Par les novembres pluvieux un chien, savant, chien immense fait des comptes mystérieux...
Il compte, il compte, il recommence»...

De tout cœur, merci.

Votre
ADAMOV

Je vous envoie ci-joint, un texte que nous avons rédigé avec Thomas, nous répondons à une enquête absurde que sans doute vous n'avez pas suivie.

LES BRULOTS DE LA PEUR
L'enquête d'Action sur la littérature

ժանիքները չեն դրսևորել: Այս խնդրում մեծ դեր է կատարել նաեւ ինքը հեղինակը: Նա յաճախ, տարբեր առիթներով, ժխտել է իր մշակած գրականութիւնը: Ընթերցողը հեղինակի նոր յառաջարկներին մէջ, հակադրուած ժխտական ու բացասական կեցուածք նկատելով, անկարող է դառնում ըմբռնել, «ժամանակին» երկերի մէջ անկեղծօրէն արտայայտուած, խիստ կարեւոր ստեղծագործ աւելում: Ծայրայեղութեան ծուլիւրը Ադամովի առաջին խոչընդոտն է: Նրա թատրոնը եւ գրականութիւնը ճշմարտապէս արժեւորելու եւ գնահատելու համար, հարկաւոր է յաղթահարել այդ խոչընդոտը: Զուր չէ որ նա, իր ժամանակակից Ֆրանսագիր բանաստեղծներից, ամենաբարձրն է գնահատել Անթոնին Արթուրին եւ Արմէն Լիւպինին (Շահան Շահնուր), որոնց մօտ եւս, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած անկեղծութիւնը միեւնոյն հիւանդադէմ սատիւնն է հասել (2):

Ֆրանսայի արդի մտաւորականութիւնը, յատկապէս գրականութիւնն ու թատրոնը, շատ բան կը պարտին Ադամովին: Նրա թարգմանութիւնների, վերլուծական գրութիւնների ու ռատիօհաղորդումների միջոցով էր, որ գերմանական գրականութիւնից՝ Պոլաներ, Բլախթ, Ռիլքէ, Գալլեք, Գայդըր, Ֆրիշ ու Փրսթալթը, ռուսական գրականութիւնից՝ Կոկո, Տոսթոյեւսկի, Կոնչալով, Զեխով, Կորեյ ու Լեսկով, անգլիական գրականութիւնից՝ Մարլո ու Կէյ, ամերիկեան գրականութիւնից՝ Մելուիլ, եւ հիւսիսի գրականութիւնից՝ Սթրինդերգի ու Հոլմս-Կլերի, ներկայացուեցին Ֆրանսայում: Յոյժ կարեւոր մշակութային քայլ պիտի համարել նաեւ, 1938 թուին Ադամովի կողմից առաջին անգամ թարգմանուած, Գաբրիէլ Կուստաւ Եւուկի «Ես եւ ենթագիտակցութիւնը»: Ըստ վկանների ու պահ-

դի «noire» (Faut-il brûler Kafka?) a mis en effervescence tous les intellectuels, «ces esprits avertis que la fermeté de leur vocation met à l'abri de toute faiblesse» (Caillois, sic). On ne les savait quand même pas si dociles à l'aiguillon, si pressés de répondre présent à la Bêtise. Il est vrai qu'il ne sagissait pas seulement ici de bêtise. La question était en quelque sorte soufflée à qui la posait par la confusion même de l'époque. C'est ce qui justifie cette protestation.
Certains esprits honnêtes ont cru bon d'intervenir déceimment au nom de la liberté de l'écrivain. La liberté de l'écrivain n'a rien à voir avec le fait qu'on brûle ou ne brûle pas une œuvre écrite. C'est là une mesure tactique, politique, policière, étrangère à tous les débats de l'esprit et même à leurs hautes manifestations journalistiques. Le: «faut-il brûler» fait alors place à la consigne: «J'anéantis le témoin».
Si naïve et si oiseuse qu'elle soit, la question ainsi posée révèle un état d'esprit d'autant plus alarmant qu'elle n'affecte pas seulement un clan ou un parti, mais la conscience ou l'inconscience de tous. En un point précis: la peur, se retrouvent tous ceux qui ne peuvent plus

պանուած փաստաթղթերի, Ադամովն էր որ հակառակ իր աննպատակ պայմաններին ու չքաւոր վիճակին, 1946 թուին Անթոնին Արթուրի օգտին ձեռնարկ ու անուրդ կաղմակեղացեց, եւ ազատագրեց նրան Ռոտէզի հոգեբուժական հիւանդանոցից, որպէսզի խելագար համարուած արուեստագէտ բանաստեղծը, մինչեւ կեանքի վախճանը, համեմատաբար աւելի բարենպաստ պայմաններում ապրել ու իր ներաշխարհն արտայայտել կարողանայ (3):

Ֆրանսական գրականութեան հոլովոյթի մէջ, անհնար է ըմբռնել Ադամովին, եթէ նկատի չառնուի նրա հոգեբանութեան առաջը, որը խմորուած է քառերորդ դարու առաջին ցեղասպանութեան, տեղահանութեան եւ յետպատերազմի՝ յեղափոխութեան օրերին: Ժամանակին ընդհանրապէս սահմանափակ ապրումներ չօչափող երկեր համարուած Ադամովի գրութիւնները, ներկայիս իրենց բովանդակութեամբ, մտահոգութեամբ ու գրական մակարդակով, շատ աւելի ընդհանրական եւ այժմէական են կարող համարուել, քան երբեք է:

Հակառակ այն պարագային, որ Արթուր Ադամով Ֆրանսա էր հաստատուել սկսեալ 1924 թուից, 1957 թուին էր միայն, որ իր «Փաօլո Փաօլի» (1955) թատերգութեան բեմադրութեան օրերին, օրինապէս Ֆրանսայի քաղաքացի համարուեց:

(1) Կրկին քննադրուելու է Comédie Française-ի ծրագրի մէջ, 1998 թուի Մարտ 10-ից մինչեւ Ապրիլ 12, Théâtre du Vieux Colomblie:
(2) Տես՝ այս «Միտք եւ Արուեստ»-ի մէջ Ադամովի փրանսերէն յօդուածներն ու անտիպ նամակները:
(3) Տես՝ «Յառաջ», «Ներկան եւ բացական», 1995, Յուլիս 6:

● marcher qu'en troupeau. De toutes les données de l'esprit auxquelles l'homme a pu croire, de tous les faits auxquels il ne comprend rien, il ne reste que la peur : la peur de l'informe, la peur de ce qui n'a pas de langage et invente son langage, la peur de la défensive comme de l'offensive spirituelle. A l'homme menacé dans son être par une interrogation sans mesures, et de ce fait salué malade et relégué comme tel, s'oppose, non pas l'homme sain, mais le malade avili par la peur, qui lui fait voir une illusion de norme, alors que toute norme depuis longtemps est soustraite de la vie. Reconnaître la maladie — au sens où l'on reconnaît un état — c'est accomplir une révolution sans la quelle toute révolution de conscience sociale n'est qu'une leurre. Il est certes infiniment plus facile d'isoler les rares, très rares hommes qui ont fait cette révolution en eux, et de les présenter comme des cas particuliers dont, par bonheur, l'isolement réduit la nocivité. A cet égard, l'étiquette de « littérature noire », si commode pour recouvrir dans la confusion des éléments totalement disparates, constitue une invention aussi sommaire que malhonnête. Il faut être atteint de cécité et d'imbécillité pour confondre la noirceur d'une certaine littérature plus ou moins existentielle et la nuit éblouissante de Kafka. Les tendances qui constituent actuellement la littérature dite « pessimiste » sont, sans nulle invention, l'affligeante survie d'un naturalisme du découragement. Cette atmosphère grise — non pas noire — de déception sûrie, que le public se félicite toujours de reconnaître avec facilité, n'a rien de commun avec l'impitoyable effort de ceux qui font crouler nos murs sur la vraie nuit. Il est pour le moins abusif de demander aux hommes que les décombres écrasent des assurances contre les dégâts.

S'il faut déplorer quelque chose, c'est que la grande tentative poursuivie à travers Kleist, Lautréamont, Dostoïevsky, Nietzsche, Rimbaud, Kafka, pour ne citer que quelques noms, n'aie pas abouti au furieux et total nettoyage d'un monde reconnu par eux comme infectieux parce que larvaire au milieu d'une conscience indéfiniment ridiculisée.

ARTHUR ADAMOV
RENÉ ALLEAU
ANTONIN ARTAUD
ANDRÉ BRETON
CAMILLE BRYEN
MICHEL FARDOULIS-LAGRANGE
GEORGES LAMBRICHS
EDOUARD LOEB
JEAN MAQUET
GEORGES RIBEMONT-DESSAIGNES
MARTHE ROBERT
HENRI THOMAS

Le 25 Mai 1949

Cher Armen Lubin,

Il y a longtemps que je veux vous écrire pour vous dire combien j'ai aimé les derniers poèmes de vous que j'ai lus, notamment celui (je ne me souviens plus du titre) qui se termine par : « et toujours cela formait un angle aigu ».

Une revue arménienne écrite en français « Wostan », insiste beaucoup pour que je lui donne un article sur vous. Je sais que votre « patriotisme » est à peu près semblable au mien mais ces gens sont gentils, et je crois qu'ils aiment réellement vos poèmes. C'est pourquoi je vous demande à mon tour de bien vouloir consentir à ce que j'écrive l'article qu'ils attendent.

Je voudrais surtout citer des poèmes et en particulier « La note » avec son renvoi : « Un chien savant, chien immense etc... » et aussi dire les raisons de mon admiration pour vous.

Vous êtes de tous les poètes vivants que je connais à peu près le seul dont la poésie soit entièrement réinventée.

On me demande aussi de parler de vous à la radio, et peut-être pourrai-je également écrire un article dans « Combat ».

Vous seriez très aimable de me donner quelques renseignements (je m'excuse)

sur votre vie. Juste quelques lignes que les gens de Wostan me demandent : livres publiés, même en arménien, dates etc...

Il va sans dire que je ne m'étendrai pas là-dessus.

Ecrivez-moi, je vous en prie, par retour de courrier (car j'ai déjà beaucoup tardé et on me presse).

Avez-vous eu dernièrement des nouvelles de Thomas. J'ai reçu de Corse une lettre, il y a quelques jours.

Votre santé ?

De tout cœur

ARTHUR ADAMOV

Arthur Adamov chez Marthe Robert
15, rue Jacob, Paris 6ème.

A. Adamov
5, Passage de la Petite Boucherie,
Paris 5ème

Le 23 Novembre 1949

Cher Armen Lubin,

Je voudrais vous écrire une longue lettre et vous dire combien la vôtre m'a touché (je ne suis pas prêt d'oublier votre vision de l'incendie des Landes, et le recul du feu devant votre sana) mais je suis incapable ces temps-ci de rédiger une lettre. Excusez-moi.

J'ai fait une émission sur vous et votre poésie. Je n'en suis guère content (et je n'aime pas la radio non plus) mais j'aurai au moins parlé de vous, dit une fois de plus pourquoi vos poèmes me bouleversent. J'en ai encore lu d'autres ces temps-ci, et c'est toujours le même espace douloureux que je retrouve.

Mon émission passe Samedi (26 XI 49) à un moment donné entre 22h45 et 23h15 sur la chaîne nationale. Je vous le dis car je pense que cela vous fera plaisir de l'entendre.

Comment vous sentez-vous ?

De tout cœur

Votre

ARTHUR ADAMOV

UN POÈTE

ARMEN LUBIN

Lorsque Armen Lubin (Chahan Chah-nour) publia : « Fouiller avec rien » et « Le Passager clandestin », il aurait dû devenir évident pour tous les esprits perméables à la réalité de la poésie qu'un vrai poète venait de se faire entendre. Ces deux plaquettes de vers possèdent une simplicité, une vérité qui déconcertent à une époque où, trop souvent, la poésie n'est qu'un jeu, une activité dérisoire se mouvant dans la vanité de l'abstrait.

Certes, l'œuvre d'Armen Lubin ne développe pas un chant d'une ampleur, solennelle au bord de l'indicible; elle ne tend pas vers la cime du lyrisme qui se situe — on ne le répétera jamais assez — au point d'intersection de la poésie et de la métaphysique. Toutefois, on peut dire, en reprenant les paroles de R. de Réneville à propos de Léon-Paul Fargue, qu'il n'est pas un poème d'Armen Lubin qui ne constitue une interrogation sur le mystère essentiel de l'homme, un gémissement de la conscience à la fois engagée dans une vie qui la limite et promise à une mort qui l'angoisse.

Contraint, depuis des années, à l'existence étouffante des hôpitaux, Armen Lubin n'exprime la plupart du temps dans ses vers que ce qu'il a vécu et souffert personnellement. Mais il l'exprime de telle manière que les moindres événements, les plus humbles rencontres acquièrent une réalité objective, baignant dans une lumière d'où ils sortent « autres ».

Sa poésie est une biographie invisible. L'habitude n'a pas de prise sur la vision d'Armen Lubin. Il ne peut parler sans

que chacune de ses paroles ne nous apparaisse neuve, forte d'une vie personnelle et intense. Le monde visible dans la poésie d'Armen Lubin est méconnaissable comme la face d'un lieu transfiguré par la nuit. Pour Lubin, que vient sans cesse hanter l'ombre de l'inconnu, chaque objet est un creux révélant le mystère de l'inférieur obscur de lui-même.

Armen Lubin possède le don de la métaphore qui est le don essentiel du poète :

...« L'Hôtel Lux scintillait derrière son échafaudage
Fait les trois-mâts nocturnes, il quitte son trottoir...
...Lux trahi par tant de poutres en forme de croix... ».

Cet hôtel quelconque de souteneurs et de filles soudain, c'est un grand navire balotté dans la nuit.

Armen Lubin peut parler de n'importe quel spectacle banal; il se dépouille de sa banalité. Il peut employer les mots les plus communs, les moins propres à faire surgir la poésie; elle surgit :

« Tu jouis d'être enfin ton propre locataire
Regard ouvert dans les ténèbres, ouvert pour soi-même... »

Ou encore :

« ...O amour,
Dans les creux des maisons c'est bien toi qu'attendais le jour et son approubre... ».

Cela est vu, rugueux, et âpre comme du bois.

De tous les poèmes d'Armen Lubin, celui que j'estime le plus est « La Main sourmise ». Peu de poètes ont exprimé avec une telle douloureuse fidélité l'angoisse que fait naître le printemps dans l'homme, malheureux ou malade, qui ne peut se réjouir avec lui :

« C'est un rideau d'hôpital que le vent balance
Pour le cas où le sang versé réclamera vengeance.
Mais le sang reste en-deça de la fenêtre tarée
Tandis que le printemps reste au-delà... ».

D'une poésie absolument authentique, sans réminiscences, où ne traînent jamais « des airs » déjà entendus et où non seulement la vision mais aussi l'expression est réinventée, l'œuvre d'Armen Lubin n'occupe pas la place qu'elle mérite dans les lettres françaises contemporaines, place que demain, j'en suis sûr, elle acquerra.

ARTHUR ADAMOV

« L'Avenir » (Abaka)
2 Mai 1945

UNE POESIE REINVENTEE

L'ŒUVRE D'ARMEN LUBIN

par ARTHUR ADAMOV

Qu'est-ce qu'un vrai poète ? Selon quels critères peut-on en juger ? N'est-ce pas d'abord, en dehors de tout jugement, une affaire de cœur, de sensibilité, de chair, de nerfs ?

Armen Lubin est un vrai poète, un des rares en tout cas qui s'engage entièrement dans tout ce qu'il écrit. C'est à dessein que j'emploie ce mot d'engagement, au sens de : projection dans l'écriture d'un certain nombre d'états affectifs et autres, vécus avec une intensité unique et restitués avec la même intensité.

Armen Lubin ne parle jamais que de ce qu'il a vécu personnellement, en d'autres termes de ce qu'il a souffert. Rien de plus injuste que les critiques souvent adressées à Armen Lubin, « cet homme qui ne parle que de son lit d'hôpital ». Mais que peut-on objecter au lit d'hôpital quand celui-ci devient vraiment un centre du monde, un lieu où il se passe des choses qui ne peuvent se passer ailleurs ? Si la maladie est continuellement présente dans l'œuvre d'Armen Lubin, c'est sous la forme d'une

douleur qui n'est pas seulement celle du corps ou de l'âme ou de n'importe quoi, mais qui est la douleur d'être.

« La seule réalité qui s'impose à nous, est une réalité insoutenable, absurde et parfaitement inutile... Lors que l'homme devient réel... alors les bêtes malfaisantes valent exactement les bêtes bienfaisantes. Il n'y a qu'une seule chose qui compte, la bête, c'est-à-dire la vie. Le mal, c'est l'éclosion à la vie » (1).

Ce qui tout d'abord frappe dans cette œuvre, c'est la réinvention d'un espace, les rapports et les proportions des objets, leur déformation et la déformation du mouvement. Peu importe, qu'Armen Lubin ait été amené à cette vision par les longues stations qu'il doit et doit toujours supporter sur les lits plats des hôpitaux. Ou plutôt si, cela importe beaucoup. N'est-ce pas cette singulière « situation » qui lui a permis d'écrire :

Ainsi s'épanouissent dans un espace réduit
Des liserons fantaisistes et des capucines
Et aussitôt l'espace cesse d'être réduit (2).

La poésie d'Armen Lubin, c'est la conscience du prisonnier, enfermé, limité, borné; et pour qui le temps et l'espace ne sont plus des concepts mais des choses à réinventer :

Dépassé le barrage, je m'appelle
aujourd'hui
Moi qui m'appelai jusque-là hier;
La lame des profondeurs s'échappe,
très claire... (3).

Temps, espace, mort, ces trois choses sont toujours inséparables. La vieille idée qui torture les hommes tient précisément à cette trinité mystérieuse. Que le temps et l'espace continuent à être quand la mort rend impossible de le concevoir c'est là un thème qui n'est pas près d'être épuisé. Armen Lubin y a puisé comme tant d'autres.

Frustré de la vie extérieure dite normale, privé des petites consolations qui amenuisent si bien le temps et le fragmentent, Armen Lubin restitue aux moindres gestes, aux moindres actes qui entourent sa vie infirme le caractère solennel propre aux cérémonies.

L'usage du mot « procès » fait par Kafka a attiré notre attention sur l'autre sens de ce mot au caractère inexorable et qui révèle ses liaisons secrètes avec la justice. Le « processus » d'une maladie, n'est-ce pas l'image d'une accusation, d'un plaidoyer, d'un acquittement, d'une condamnation. C'est bien ainsi que le ressent Armen Lubin, à la fois témoin et accusé en sursis. Mais l'idée de justice ou d'injustice qui s'attache nécessairement à la fatalité d'une maladie n'est-elle pas liée aussi profondément à l'image d'un paiement dont les lois échappent à la compréhension puis qu'on ignore qui bénéficie du paiement et pourquoi on paye.

Mais il ne faudrait pas conclure de tout cela qu'Armen Lubin écrive de la « poésie philosophique ». Il est au contraire, un de ceux qui font le mieux éclater l'inanité de toute explication en matière poétique :

Quand reviennent porteurs de lances
Les novembres pluvieux
Un chien savant, chien immense
Fait des comptes mystérieux.
Il compte, il compte, il recommence
Tous les chagrins s'appellent absence
Les chagrins porteurs de lances (4).

Ici, toute tentative de commentaire ne parvient jamais qu'à effleurer la surface. La confession devenue invisible, les pensées précises qu'elle a fait naître, rentrent dans l'ombre. Il ne reste plus que des signes indéchiffrables, de grandes figures mystérieuses qui s'imposent dans l'ignorance.

(1) Revue 84, juin 1949.

(2) et (3) Revue 84, n° 2, 1947.

Armen Lubin est un poète d'origine arménienne, venu jeune en France et que depuis plusieurs années une tuberculose osseuse immobilise.

(4) « Le passager clandestin », Ed. Galimard.

« Combat »
18 Août 1949

Ե Ս Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա Ց Ի Չ Ե Մ (*)

Արթուր Աղամով

Անգիրք՝

- Փիե-Նուար Հայրը
- Փիե-Նուար Մայրը
- Ժամնո
- Յիսնապետ վայրաչու
- Ա. վայրաչու
- Բ. վայրաչու
- Ա. Ալմերացի
- Բ. Ալմերացի
- Անգլիացի Լրագրող Մը (Ազատական)
- Ուրիշ Անգլիացի Լրագրող Մը (Նուագ Ազատական)

Աղվես. Մայիս 1958: Ուրիշ խօսքով՝ «Եղափոխական» պահերը:

Ա. ՏԵՍԱՐԱՆ

Ալմերի մեջ, փողոց մը: Փիե-Նուարը ընտանիքը կը պտուղի: Բաղկացած է՝ Փիե-Նուար Հորմեն, Փիե-Նուար Մորմեն եւ ամուսնու քրոջ՝ Ժամնոյէն, որ հայրսօրիէն վայրաչուի մեծ ծախուած է: Մայիս 14-ին կամ 15-ին:

Փիե-Նուար Հայրը

Ժամնո, մամադ արդէն քեզի ըսաւ, չէ՞, որ վաղը ծովափ պիտի երթանք: Վերջապէս, այսպէս պտուղիով ուրախ պէտք է զգաս. ամէն մարդ քեզի կը նայի, ամէն մարդ քեզ կը հանդիպէ...

Ժամնո

Փիե-Նուարի նման, կարմիր պէտէ մը կ'ուզեմ:

Հայրը

Կ'ուզես ու կ'ուզես... Ես ալ շատ բաներ կ'ուզեմ:

Փիե-Նուար Մայրը

Այլեւ, ոչ մէկ տեղ չ'ես գտնիր, այդ կարմիր պէտէներէն:

Ժամնո

Հարկաւ, որովհետեւ մինչեւ Մայիս 13 սպասեցիք եւ բոլոր տղաները, մինչ այդ, իրենց կարմիր պէտէները գնեցին...

Հայրը

(խիստ)

Կանանց պէտէն ալ Ֆրանսական պէտէ է, Ժամնո՛:

Հայրը

Հո՛ւ նայէ տեսնեմ: Կրնաս ուշադիր ըլլալ չէ՞, երբ ապրանքովը կը շարժիս: (Ալմերացիին չի պատասխաներ) Ձե՛ս լսե՛ր. քեզի կը խօսիմ: Թերեւս Փրանսերէն չ'ես հասկնար:

Ալմերացիին կանգ կ'առնէ եւ անխօս կը մնայ: Վայրաչու Տանապետ մը երկու վայրաչու Զինուորականներու հետ կ'անցնի: Անոնք ալ կանգ կ'առնեն:

Հայրը

Եթէ Փրանսերէն չ'ես գտնիր, Ե՛ս, Ե՛ս քեզի կը սորվեցնեմ...

(կը մօտենայ)

Մայրը

(խնդալով)

Երբ քու պապդ բարկանալու սկսի... (պզտիկ հրացանը ուսին դրած՝ «Մուսուլման»-ը քիթախ առնելով) Եւ թա՛ր:

Մայրը կը ծիծաղի. հայրը կը «տանջէ» «Մուսուլման»-ին:

Յիսնապետ վայրաչու

(Փիե-Նուար Հոր մօտենալով)

Կը խնդրե՛մ, այս մուսուլմանին հանդիս ձգեցէք:

Հայրը

(Փրփրելով)

Ի՞նչ... Դո՛ւք, ի՞նչ...

Ա. վայրաչու

Ձեզի ըսինք, որ այս մուսուլմանին հանդիս ձգեցէք:

Հայրը

Այս աղտոտը փողոցիկին հրեց եւ կ'ուզէր որ հանդիման ձգեմ... Ինչ է, հիմա տեղացիին կողմը բռնելու անցաք:

Մայրը

Այո՛, ճիշդ է, Պարոն պիտուրական, այս զգուշիկ ժամնոյին հրեց:

(Յիսնապետը կը ժպտի, «Պարոն Զինուորական»-ի տիտղոսէն շոյուած)

Ա. վայրաչու

Մենք մասնաւոր հրահանգներ ստացած ենք: Վերջ, այլեւս մուսուլմանները չ'ենք նեղացնել: Մայիս 13-ը, կը հասկընա՞ս:

Բ. վայրաչու

(խնդալով)

Մայիս 13-էն ի վեր, եղբայրացած ենք:

Մինչ այդ Ալմերացիին կ'անհետանայ:

Հայրը

(ուսերը բարձրացնելով)

Եղբայրացած... Եղբայրացած...

Մայրը

Ձե՛ք, Անաթոլի: (Յիսնապետին շատ քաղցրաբար) տեսէ՛ք, Ժամնոյին ձեզի նման հագցուցած ենք: (Ժամնո գիմուրական բարեւ մը կու տայ)

Յիսնապետ վայրաչու

(Մեղմացած)

Այո՛, այո՛, կը վայելէ քեզի, անուշիկ տղայ:

(Հօրը, շատ քաղաքավարի)

Պարոն, թերեւս ձեզի հետ քիչ մը խիստ վարուեցայ, բայց զիտէ՛ք, մեր մօտ՝ հըրահանգը՝ հրահանգ է. եւ ճիշդ ժեշտ-բալին նման, այժմ, մենք ալ կ'ընդունիք...

Ա. վայրաչու

Եւ արդէն կը պատրաստենք ժեներալ տը Կոլի առջեւ տարուելիք արարողութիւնը...

Մայրը

Օ՛հ, այդպէ՛ս, ժեներալին քաղաքականութիւնն է ուրեմն: Յետոյ, սպասելով որ ժեներալը...

Յիսնապետ վայրաչու

Թերեւս...

(ժպտելով)

Եւ առանց քննախնդրութեան, Պարոն Եւ Տիկին:

(Նշան կու տայ իր մարդոց բոլորը կը հեռանան)

Հայրը

Ասո՛նց նայէ...

Մայրը

Ի՞նչ ասո՛նց նայէ: Նորէն ալ, մեզի պաշտպանեցին: Միտքը բեր Գազան, փշաթելերէն առաջ...

Հայրը

(ձակաւոր քաշկինակով սրբելով)

Ե՛ս, Ես Ֆրանսացի եմ. յետոյ ալ չեմ սիրեր որ մեզի նային այնպէս ինչպէս աս նայեցաւ: Ձեմ հանդուրժե՛ր, ատոր չեմ դիմանար:

Բ. ՏԵՍԱՐԱՆ

Ալմերի մեջ Ռեվիկի փողոց: Ոչ շատ հեռու ոստիկանական հանրակառք մը, սակայն անտեսանելի: Վայրաչուները Ալմերացիներ կը փնտռեն Մայիս 16-ի ցոյցին համար: Ֆրանսիական տարածքային խորհուրդի համար կ'արժէ քիչ մը ջանք քափել:

Ա. վայրաչու

(Բեմի վրայ գտնուող միակ Ալմերացիին, որ առաջին տեսարանի մեջ արդէն երեւցած էր)

Դո՛ւն, ի՞նչ գործ ունիս հոս: Թերեւս, զեռ չես իմացած որ ժեներալ տը Կոլը դիմաւորելու կ'երթանք:

(Ալմերացիին գլխով ժխտական պատասխան կու տայ)

Ուրեմն, հիմա տեղեկ ես:

Բ. վայրաչու

Մեզի հետեւի՛ր, դէպի բռնակառք:

Ա. վայրաչու

Անձնաթուղթդ:

(Ալմերացիին անշարժ կը մնայ)

Անձնաթուղթդ, ըսի: Ֆրանսերէն չ'ես հասկնար, թերեւս:

Բ. վայրաչու

Եթէ ուզես քեզի դաս մը կու տանք:

Յիսնապետ վայրաչու

(վրայ հասնելով, իր մարդոց)

Ի՞նչ գործի վրայ էք: Ի՞նչ է, կարծէք Մայիս 13-ը չ'կայացաւ:

(Երկու վայրաչուները կ'անշարժան: Յիսնապետը Ալմերացիին կ'ուզողով)

Մի վախճար: Վերջ: Ներկայիս բոլորս ալ Ֆրանսացի ենք, բոլորս ալ եղբայր: Ժեներալը կը ճանչնա՞ս:

(Ալմերացիին չի հակազդեր)

Մեզի հետ բռնակառք բարձրացիր եւ յետոյ ժեներալին դիմաց քեզի կը վերադարձնենք անձնաթուղթդ:

(նշան կ'ընէ իր մարդոց, հասկցնելով՝

բոլորը առէ՛ք եւ զինք տարէ՛ք: Ու կը հեռանայ)

Ալմերացիին անձնաթուղթը կը հանէ, բայց յանձնելու կը տատանի:

Ա. վայրաչու

(անձնաթուղթը խլելով)

Կը վերադարձնենք թղթիկը:

(բոլորը բնեկելով)

Մուհամմատ. նորէն ուրիշ մը:

Բ. վայրաչու

(խնդալով)

Եթէ ետ չ'վերադարձնէք, անկասկած, դուք քեզմով հպարտ պիտի չ'զգայիք:

Ա. վայրաչու

Եւ դուք քեզի Լոտի պիտի գտնէիք...

Բ. վայրաչու

Հո՛ւն, չա՛տ կը զուարճանան:

Ա. վայրաչու

Բայց ինչպէս որ Յիսնապետը ըսաւ. հիմա ամէնքս ալ Ֆրանսացի ենք: Ո՛չ մէկ տարբերութիւն: Ֆրանսական Ալմերի:

Բ. վայրաչու

Սակայն դիտարկ որ երբ Ֆրանսացի ես, պէտք է որ արագ շարժիս:

(վայրենաբար զինք կը հրէ)

Ա. վայրաչու

«Կեցցէ՛ ժեներալ տը Կոլը» երբ պոռան, դուք ալ անոնց հետ կը պոռաս: Հասկըցա՞ր:

Բ. վայրաչու

Եւ կեցցէ՛ Ֆրանսա՛ն:

Ալմերացիին անշարժ կը մնայ: Երկար դադար:

Ա. վայրաչու

Ինչո՞ւ տեսալ մը կը նայիս մեզի: Ես, ես չեմ սիրեր երբ սապէս մեզի նային:

Յիսնապետը կը վերադառնայ ու նշան կ'ընէ իր մարդոց. անոնք կը տնտնան, ժամանակ կը կորսնցնեն: Վերջապէս կը հնազանդին իրենց գլխաւորին ու Ալմերացիին կը տանին:

Գ. ՏԵՍԱՐԱՆ

Քիչ մը ետք: Ալմերի ուրիշ մէկ փողոցը, Ֆորում-էն ոչ շատ հեռու: Հեռուէն, միջ մը կը լսուի՝ «Վայրաչուները ետ փարիզ», բայց շուտով կը ծածկուի «Մարսէյէզ»-ով: Ուժասպառ Ալմերացի մը, ցնցոտիներ հագած, նստած է մայրքին վրայ: Երկու լրագրողներ կ'անցնին, անոնք երկուքն ալ Անգլիացի, շատ բացայտորէն Անգլիացի:

Ա. Լրագրող

Ինչ որ ուզես կրնաս ըսել, Հարրի. բայց զարմանալի է...

Lettres signées

à Jean-Louis Barrault⁽¹⁾

Le Samedi 18 Mai(2)

Cher Barrault,

Voici enfin les deux textes, l'admirable «Centre-nœuds» et les lettres de ménage. Choisissez avec Madeleine Renaud la lettre qui convient le mieux...

Asnie Besnard vous a cherché pour vous remettre les Cenci. Le texte est prêt. Je tâcherai de la joindre aujourd'hui pour qu'elle vous téléphone demain entre 1 et 2 heures. (Je me souviens que vous êtes chez vous demain dimanche, puisque Maria Casares devait vous appeler à cette heure-là), elle vous téléphonera, je pense.

Le Docteur Ferdière m'a télégraphié de venir chercher Artaud qu'il ramènerait le 26 — regroupement des malades de la Seine, que sais-je encore... — Je crois que ce sont là des inventions de Ferdière qui après avoir gardé Artaud pendant des années espérant tirer une gloire tant littéraire que médicale de la guérison du «grand poète» veut maintenant s'en débarrasser à tout prix. Il nous le renvoie comme un colis...

L'idée qu'Artaud sera à Paris le 7 Juin m'est intolérable. Il n'est pas question qu'il assiste à la séance. Sans même parler des raisons «commerciales», et du choc que l'émotion pourrait lui causer, je ne le vois pas sans horreur en but à l'hybride curiosité des «gens du monde». Non, cela est impossible. Certes, on pourrait lui expliquer qu'il ne saurait assister à la séance, mais que ces explications seront pénibles... Je voudrais tant éviter tout ceci...

Je vous demanderai d'écrire très vite à Ferdière (Paulhan l'a déjà fait, mais faites-le, de votre côté, voulez-vous, cela fera peut-être pression sur Ferdière) en le

priant d'ajourner l'arrivée d'Artaud. Qu'il ne vienne pas avant le 7 Juin. Je sais que vous êtes très occupé, mais je vous prie au nom de l'amitié que vous avez pour Artaud, et que vous prouvez maintenant, d'écrire cette lettre. Merci.

Je ne suis guère sûr que nous aboutirons à convaincre Ferdière. Mais dans le cas où nous échouerions, nous aurions au moins la consolation de nous dire que nous avons tout fait...

Je vous demanderai aussi d'écrire à Blin pour le prier de venir absolument à Paris le 7. Je lui ai écrit, je lui ai envoyé deux pages des «Nouvelles Révélation de l'Être» que seul lui ou vous pouvez lire.

Pour les autres acteurs tout semble bien aller. Dullin dirait aussi quelques mots sur Artaud et le théâtre. Je vous en parlerai de vive voix.

Les affiches et les invitations seront prêtes dans quelques jours.

En vous remerciant de tout cœur et en m'excusant de ce mot griffonné à la hâte...

Je vous téléphonerai demain.

A. ADAMOV

Adamov
4 rue Laplace 4
Odéon 93. 65.

Le 27 Janvier 1955

Cher Barrault,

Croyez que j'ai été très touché de la gentillesse que vous nous avez montrée, mais il ne nous était vraiment pas pos-

sible de nous entendre avec Madame Volterra. On ne peut rien contre l'insolence, la mauvaise foi, la bêtise qui se gonfle.

Ceci dit, je tiens, nous tenons à vous répéter, combien nous regrettons de n'avoir su travailler avec vous, chez vous.

Ce mot sans amertume puisqu'il se trouve que, miraculeusement, nous venons de nous entendre avec «Les Noctambules».

En espérant bientôt vous revoir dans d'autres circonstances, moins pénibles pour vous et pour moi.

De tout cœur

ARTHUR ADAMOV

Passage de la Petite Boucherie 5, VIe

Le 10 Février 1964

Cher Barrault,

Je voulais vous faire signe depuis longtemps pour vous demander votre avis sur les deux pièces : La Noce ... de Brecht et La Politique des restes ... de moi-même. Et puis, j'ai été très malade, et puis pour «mes affaires» j'ai dû aller en Belgique d'où je vous écris. Je reviens vers le 13 ou 14 et me précipite à l'Odéon. Je pense que vous serez encore là (avant Planchon) et j'aimerais vraiment savoir votre avis sur la possibilité du Théâtre de France ... et aussi vous demander deux places pour «Comme il vous plaira».

Furieux d'avoir raté Woyzeck etc... à la suite de mes ennuis et déplacements. Je viens donc très vite vous voir à la sortie du spectacle ... et ... on causera.

Amitiés à Madeleine

Bien amicalement

ARTHUR ADAMOV

(1) © Collection Arby Ovanessian.

(2) 1946.

Բ. Լրագրող

(Հեղինակ)

Ձե՛, մէկ անգամէն «Հրաշալի» է ըսէ :

Ա. Լրագրող

Ո՛վ հրաշքի մասին խօսք կ'ընէ, բացի՛ յիմարներէ՛ն : Բայց ասով հանդերձ կը խոստովանիմ որ չչմած էի, այո՛, չչմած, այդ փոքր հրապարակին վրայ այնքան մուսուլման տեսներու :

Բ. Լրագրող

Գնա տես թէ ինչ միջոցներ ձեռք առին, այս ամբողջ հոս հաւաքելու. ձոն, վերջապէս ընդունէ, որ շատ ալ խանդավառ չէին :

Ա. Լրագրող

Ասոր համաձայն եմ : Բայց հոս բազմութիւն կար : Ինչ որ կը փաստէ, նոյն իսկ եթէ կարգ մը ճնշումներ բանեցուած ըլլան, որ միայն ժեներալ տը Կօլի առնունք այս մարդոց համար...

Բ. Լրագրող

Բայց ձոն, դուն քու բերնովդ կը պնդէիր, որ ան ապուշներուն ու դոնդներուն առմէնէն յետինն է : Կը յիշեմ, դեռ վրան ալ աւելցուցիր, թէ ողջ Անգլիան ալ նոյն կարծիքին է :

Ա. Լրագրող

Անշուշտ, մենք, Անգլիացիներս, շատ քննադատական ենք ու դժուարահաճ. սակայն, ձոն, Ալժերացի Անգլիացի չէ : Եւ դուն ալ պիտի ընդունիս, ինծի նման, որ Փրանսական վարչակարգը ապագայ չունէր, Ալժերացիներն ալ, նկատի առնելով իրենց անցեալի փորձառութիւնները, կ'ուզէին որ փոխուի :

Բ. Լրագրող

ձոն, մենք մեզի չաղակրատելու տեղ, չ'են կարծեր որ աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ Ալժերացիները հարցաքննէինք : (մատնանշելով Ալժերացիին որ նոյն գիրքով, անշարժ նստած մնացած էր) Ահաւասիկ, կ'ուզէիր որ այս մարդուն հարցնէինք :

Ա. Լրագրող

Հոյակապ դադարար է : Միայն թէ Հարրի, այդ նախաձեռնութիւնը քեզի կը ձգէ, արարելէն բնաւ չխօսելուս, Փրանսերէնն ալ՝ շատ քիչ գիտնալուս պատճառով, ինչպէս որ արդէն նկատած կ'ըլլաս :

Բ. Լրագրող

(Ալժերացիին մօտեմալով)

Կը ներէ՛ք, Պարոն, մենք լրագրող ենք... անգլիացի լրագրող... Եւ կ'ուզէինք գիտնալ թէ ինչ էր ձեր կարծիքը Մայիս 13-ի դէպքերու մասին :

(Ալժերացիին չի պատասխաներ)

Հազար անգամ ներողութիւն կը խնդրենք այսպէս ձեզ խանդարեմունտ համար, բայց քանի որ լրագրող ենք...

Ալժերացիին

Ես Ֆրանսացի չեմ : (գրովը կը շրջէ, չխօսելու մտադրութեամբ)

Ա. Լրագրող

Ի՞նչ կ'ըսէ :

Բ. Լրագրող

Կ'ըսէ թէ ինքը Ֆրանսացի չէ :

Ա. Լրագրող

Այդրի՛ս, Հարրի : Կէ՛տ մը շահեցար : Բայց պէտք է ընդունիս, որ ճիշդ չէ մէկ կարծիքէ մեկնելով դատելը :

Առաջին երկու տեսարաններուն մէջ երեւցած Ալժերացիին նորէն կ'անցնի :

Բ. Լրագրող

Ասոր ալ հարցաքննեմ

Ա. Լրագրող

Ի՞նչպէս որ ցանկաս, Հարրի :

Բ. Լրագրող

(Ալժերացիին մօտեմալով)

Կը ներէ՛ք, Պարոն, բայց մենք լրագրող ենք, Լոնտոնէն՝ լրագրողներ : Ազատական թերթի մը... Եւ մենք շատ ուրախ

պիտի ըլլայինք եթէ կարենայինք գիտնալ թէ դուք... Ի՞նչ կը մտածէք անձնապէս այս... վերջապէս, այսպէս կոչուած Փրանսեմոստութեան եղբայրութեան մասին :

Ալժերացիին

Ես Ֆրանսացի չեմ :

Բ. Լրագրող

Մի վախճաք, Կը վստահեցնեմ ձեզի որ մենք...

Ալժերացիին

(շեշտակի, լրագրողներուն աչքին մէջ նայելով)

Ես Ֆրանսացի չեմ :

(կը մեկնի)

Բ. Լրագրող

Ճիշդ նոյն պատասխանը տուաւ՝ «Ես Ֆրանսացի չեմ» :

Ա. Լրագրող

Եթէ ձեր տեղը ըլլամ, Հարրի, այլևս այս մահաճակատները չեմ հարցաքննէր : Թերեւս չնկատեցիր այս մարդուն մեզի նետած տարրօրինակ հայեացքը, սակայն ես, սուր աչք ունենալով, նկատեցի... Եւ կարծեմ, կարգ մը մահաճակատներ, ոչ բոլորը անշուշտ, բայց շատերը, երբ հարցաքննես գիրքներ քու ըրածիդ պէս, կրնան առանց այլեւայլի դանակ քաշել... Եւ վրադ նետուի. ինչ որ մեզի համար շատ ցաւալի պիտի ըլլար :

Բ. Լրագրող

(ժպտելով)

Դանա՛կ. ինչո՞ւ ձոն : Կը վախճաք որ մեզի Ֆրանսացիները՞ տեղ դնեն :

1959 Յուլիս

Թարգմանեց՝ Ժ. ՉՈՒԱՔԵԱՆ

(*) Je ne suis pas Français — Arthur Adamov — Théâtre de Société (Scène d'actualité). Les Editeurs Français Réunis, 1958, (Petite Bibliothèque Républicaine).

ՀԱՅ ԹԱՏԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ

ԲԵՄԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

ԱՐԹՐԻՐ ԱԴԱՄՈՎ

Նոյեմբերի ընթացքին փարիզեան յայտնի թատրոններէն Noctambules-ը եւ Studio des Champs-Élysées-ի մէջ պիտի ներկայացուն Փրանսագիր հայ հեղինակի մը՝ Արթուր Ադամովի (Arthur Adamov) երկու պիւսթերը :

Նոյեմբեր 6-ի Էրկուշարթի օրէն սկսեալ ժամը 6-8 Նոթթանայիլի մէջ պիտի խաղացուի՝ «La Grande et la petite manœuvres» անուն թատերգութիւնը՝ բեմադրութեամբ Jean-Marie Serreaux-ի եւ Roger Blin-ի, որոնք նաեւ ստանձնած են գլխաւոր դերերը, իրենց կողքին ունենալով Ֆրանսուազ Մորհանթ, Ալպէր Մէտինա եւ Անն Ժիրոնէ :

Պարիսի Հերոսը աստիճանաբար անդամահատման կ'ենթարկուի, նախ մէկ թեւը, յետոյ մէկ ոտըը կը կորսնցնէ, հաւանական ներքին, խորհրդաւոր ծանրութիւն, որոնցմէ չի կրնար ձերբազատիլ : Հայրածանցն ու յաճախանքը (persécution) կը կազմեն գլխաւոր յատկանիշ այս թատերախաղին, որուն բոլոր անձերը կը կարծեն, թէ զանազան թշնամիներու կողմէ հալածանքի, սպառնալիքի եւ մեղենայութեանց ենթարկուած են :

Երկրորդ թատերախաղը կը կոչուի «Invasion», որ Նոյեմբերի 15-էն սկսեալ ամէն գիշեր պիտի ներկայացուի Սթիւտիօ ալ Ծանդիլիլի մէջ, բեմադրութեամբ Ժան Վիլարի : Գլխաւոր դերակատարներն են Ժան Վիլար եւ Մոնա Տոլ :

Այս թատերախաղը իբրեւ գերբ հրատարակուեցաւ այս տարի Մարտին, հեղինակին ուրիշ մէկ թատերգութեան «Parodie»-ին հետ (հրատ. Charlot) :

Մեր հայրենակցին ուղղուած նամակով մը, որ հրատարակուած է գրքին սկիզբը, ժառ Փրէվիլի, ժառ Լըմարշանի, Ժան Վիլարի, Ռոսէ Պլէնի եւ ուրիշներու գրած նահատական տողերու կողքին, Անտրէ Ժիտ մեծ համակրանքով կը խօսի «Invasion»-ի մասին, զոր կարգաւոր համար տուած է շատ մը բարեկամներու, որոնք բոլորն ալ իրենց հիացումը յայտնած են :

Արթուր Ադամովի ծնողքը Շուշիի է (Ղարաբաղ) : Ինք ծնած է Կիւլովովով (Կովկաս) : Մինչեւ հիշք տարեկանը ապրած է Բաքու, յետոյ մեկնած արտասահման՝ Գերմանիա, Զուիցերլանդ, հուսիս Փարիզ, ուր հաստատուած է 16 տարեկանէն ի վեր :

Կանուխէն հետաքրքրուած է թատրոնով եւ գրականութեամբ : Իր հրատարակած առաջին գիրքն է՝ «L'Aveu» («Սոստովանութիւն») : Ազատարարութենէն վերջ թարգմանած է Ռ. Մ. Ռիլէի մէկ գործը՝ «Le livre de la pauvreté et de la mort» : Դրած է յառաջաբանը Օկիւսթ Սթրինսպէրկի «Inferno»-ին :

Թատերախաղ գրելու սկսած է 1946-ին : Պատանի էր, երբ Ժենեւի մէջ տեսած է իր ծնողքին մօտիկ բարեկամ եւ հայրենակից Փիթրոյեի ներկայացումները Իպսէնէն, Անտրէեւէն, Շէյքսպիրէն, եւ այլն :

Յարգ դրած է չորս թատերախաղեր, ժամանակագրական կարգով, — «La Parodie», «L'Invasion», «Le Désordre», «La Grande et la Petite Manœuvres» :

Չորս տարի է ի վեր հեղինակը կը փափաքէր իր գործերը ներկայացուած տեսնել փարիզեան բեմերուն վրայ : Վերջապէս իր ջանքերը կը պսակուին յաջողութեամբ, քանի որ նոյն ամսուան մէջ իր երկու թատերախաղերը կը ներկայացուին՝ մէկը Լատինական Թատրին, միւսը Ծանդիլիլի մէջ :

Կը յուսանք որ փարիզեան հասարակութիւնը պիտի քաջալերէ մեր հայրենակցը, որուն կը մաղթենք յաջողութիւն :

ԱԼԻՍ ՍՍՄՈՒԷԼԵԱՆ

1950 Նոյեմբեր 4

«Յաւալ»

ՔԱԼԵՏՈՍՔՐՈՓ

Փարիզ, 1998, Յունուար 11
Թեաթր տե Դան Գիլիզե

ՌՈՒԲԵՆ ԱՎԱՐՈՆԵԱՆ ՈՒ ՊՈՌՈՏԻՆ ՔԱՆԵԱԿԸ

Օրերէն՝ Կիրակի. առաւօտ կանուխ՝
օդը ցուրտ է։ Կ'արժէ՞ պոչ բռնել, Ծոս-
թաղովիչի երեք լարային քառեակները
լսելու համար։ Յայտագիրը ծանր կը
թուի։ Երբ այսպէս մեկնաբանուին սա-
կային, կը փոխակերպուին անոնք ըմբռ-
նելի երաժշտական խոսքայայտ խոր-
հուրդներու, արթնցնելով զգացումներ
սիրտ, ընդգոյծել, անկողն կամքի թէ
յարտեւ գիծադրութեան կեանքի մա-
կնթացութեանց դէմ։

Լսեցինք երկրորդը, չորրորդը եւ վեցե-
րորդը։
Սրտածախի մեղեդիներ կը յառաջա-
ցնէ Ծոսթաղովիչ անոնց մէջ ոգեկան
ոճիւղի թրթռացումներով։ Պոռոտին քառ-
եակը ունի ամէն ինչ։ Տարբեր խառնու-
ածքներ, հարուստ իրենց երաժշտական
անցնելով, որոնք անայլա՛յլ կ'ընթանան,
անխախտ կապերով շարժառուած, իշ-
խանական վճռականութեամբ։

Նախ՝ կատարեալ արհեստավարժու-
թիւն։ Յետոյ վերին հասկացողութիւ-
նը իրենց մեկնաբանած դործերուն։ Ու-
նին նաեւ չորս պատմական հրաշալի դոր-
ծիքներու վրայ նուազելու կարելիու-
թիւնը, որ բան մ'աւելի կ'ազդուորցնէ
քառեակին ընդհանուր հնչականութեան
զորութիւնը։ Առաջին ջութակը վստահ-
ուած է տարիէ մը ի վեր Ռուբին Ահա-
րոնեանի։ Բախտաւոր է ա՛ն այս քառ-
եակներուն մէջ, քանի շատ յաճախ մե-
նակատարի դերով հանդէս կու գայ, ու
կրնայ ցուցաբերել իր վարպետ առաջ-
նորդի հանգամանքը։

Ընդլուծուելով սակայն ընդհանուր
զգացական հոգեվիճակին ոլորտներուն
մէջ, իւրայայտուելի նոր կշռոյթներ ալ ներ-
մուծելով, Ահարոնեան մեծ ջութակահար
է, ու իր երեք ընկերներն ալ սենեկային
երաժշտութեան հմուտ իսկական վար-
պետներ են։ Արդիւնքը՝ խիստ տպաւո-
րիչ։ Անմիջական հեշտալի խրախուծիւն
մը։ Քառեակը ա՛յլ առաւօտ իսկ հասած
էր Ամսթերտամէն։ Մեկնում Լոնտոն,
յառաջիկայ առաւօտ։ Գիշերը համբար։

Մտերմիկ խօսակցութիւնն ճաշի ընթաց-
քին։ Ռուբին պատմեց իր այս նոր հա-
րուստ խելայեղ ասպարէզէն դրուագ-
ներ, զոր բարեբախտաբար նոյնքան կը
սիրէ։

Յունուար 15
Ժ.Ժ. Թաղամանի Քաղաքացետարան

ՀԱՐԵՆԻ ՄՈՒԴԱՓԵԱՆ

Վիպական տեսլիքի մը անձնատուր,
զերթէ միշտ ընտելեան ձայնն է որ կը
խօսի իր նկարչութեան մէջ։

Յետահայեաց ցուցահանդէսը Մու-

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐԵ ՄԻԱՔԵԱՆ (1884-1957)

Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN

Հետաւարժ ճպոտ ու մեկնաբանական
իւրայայտուել ոճ, այլ նաեւ կուռ հնչա-
կանութիւն, զորս զբսեւորեց նաեւ Ծոս-
թաղովիչի երեք զորքերի կտորներու կատար-
ման ընթացքին։

Եւ ի՞նչ մեծ հրճուանքով ունկնդրե-
ցինք Յարութիւն Դէլլալեանի թաւջու-
թակի զեղեցիկ սոնաթը որուն հաւանա-
բար առաջին ունկնդրութիւնն էր Փարի-
զի մէջ։ Ահա վաղամեծիկ հայ երգահա-
նին ուրիշ մէկ դործը։ Տարածումի ար-
ժանի։ Նորարար կշռոյթներով։ Մանօթ
էինք իր դաշնակի սոնաթին։ Այս մէկն
ալ զեղեցիկ է։ Գրաւիչ յայտագիրը կ'ա-
ւարտէին Մանուէլ ալ Ֆայետի Սպանա-
կան Սիւիթով որուն յաջորդեց Սէն -
Սանտի Ալեկո Սիմախիոնի խոսքի
պոռթկումներով։ Հաղորդական նուազ։

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Թափեանի, հաւասարադէս իր տարբեր
չրջանները պարփակող այդ տպաւո-
րութիւնը կը թողու։ Կեանքն ու գործը
հաշտուած քաղեր են։ Հակառակ սկզբը-
նական ողբերգական պայմաններուն, զոր-
ծը չէ տուժած, ա՛յլ իւրաքանչիւր շըր-
ջան, այլադան տեսակարար գիծեր շա-
հեցուցեր է անոր։

Նուիրումով իրենց նկարած է Մու-
թափեան, մնալով հարազատ իր զգացա-
կան մղումներուն։

Իրենց ենթակայական նմանութենէն
անդին՝ առաջին շրջանի զիմանկարները
հոգեկան վիճակներու դիտողութեամբն
են յաջող։ Մութափեանի փնտածը
նորարարութեան ողիւն աւելի, տալ է
դասական ոճով, տեսանելի իրողութիւն-
ները՝ ենթադրելով դանդաղ իր զգացա-
կան հայեցացոյցին։

Բնանկարներու շարքը, հրապառ վըր-
ճիւղով մըն է տրուած։ Բոցավառ են յա-
ճախ իր անտառները։

Ձուրեցեղական շրջանը աւելի խաղաղ,
ինքնին ամբողջութիւն մը կը կազմէ։
Ընդհակառակն սրտատանը կ'երեւի Մու-
թափեան հայրենի տեսարաններուն դի-
մաց։ Մորմոքոտ է ակնարկը ու վրձինը՝
միջնացած։

Եւ որքա՛ն սիրահարն է ծովուն. իր ե-
րազած ծովուն։ Ու մայրամուտի մը որ
ունի պայթուցիկ գոտիներ կարմիր-նա-
րենջագոյն։ Բայց իր նախասիրած դոյ-
նը ըլլար կարծէք կապոյտը։ Լուրթ կա-
պոյտը։

Լաւ կազմակերպուած նկարահան-
դէս, ուր չէին մոռցուած նաեւ քանի մը
երփնամատիւներ ու գծանկարներ, լրա-
ցնելով ցուցահանդէսը։

Յունուար 22
Կիւլպէնկեան Մշակութային Կեդրոն

ԼԵՒՈՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՈՒ ՄԱՐԻՆԱ ԴԵԼԼԱԼԵԱՆ

Հանգիպել հայ արուեստագէտներու
Կիւլպէնկեան Մշակութային Կեդրոնի սը-
րահներուն մէջ ցանցառ երեսոյթ է։

Եւ որքա՛ն ուրախաբեր։
Ունեցանք այդ իրիկուն խորապէս յա-
ջող համբար մը ուր երկու արուեստա-
գէտները հրամցուցին ունկնդիրներուն
պերճաբոս յայտագիր մը որ ի յայտ կը
բերէր իրենց անվիճելի արհեստավարժ ե-
րաժշտական ձիրքերը։

Սկսան յայտագրի կատարման Մոցար-
թի Դիւիթեալ Սրինդի տարբերակներով։ Ա-
նաղարտ յստակ ոճով մը տունի դայն
չարունակելու համար Պրահայի երկ-
րորդ սոնաթով։ Եւ հոգ է որ կրցան լա-
ւագոյնս զբսեւորել իրենց մեկնաբանա-
կան յատկութիւնները։

Լեւոն Մուրատեան ունի ոչ միայն ար-

ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 1.250 ֆ. — Վեցամսեայ : 635 ֆ.
Արտասահման : Տար. 1.500 ֆ. (աւէճօրեայ առաւում)
1.350 ֆ. (շաբաթական առաւում) — Հատը : 6.00 ֆ.

73e ANNEE — N° 19.350

Որքա՛ն պիտի ուրախանար ու բաւա-
րարուէր Մարի Իւսթանայ այս հոգեշահ
նուագով։

Փետրուար 6
Կալըրի Ֆրանս

ԺՈՐԺ ՌՈՀՆԵՐ

Ահա ութսունհինգ տարու երիտասար-
դը որուն հետ միասին որոնեցինք քանի
մը ամիսներ առաջ, այս իր սկզբնական
չրջանի յետնահայեաց նկարահանդէսը։
Գտանք քանեօթը իւղաներկեր, ցրուած
զանազան հաւաքածոներու մէջ, որոնց-
մէ շատերը ինք եւս չէր վերատեսած
երեսունական տարիներէն ի վեր։

Այդ տարիներուն է որ կը յղանան վեց
ընկերներով «Նոր Ուժեր» անունաւոր
նկարչական շարժումը։ «Նպատակը հե-
ռանալ էր յետ տպաւորապաշտ ուղիէն,
եւ տալ աչքին ու մտքին զոսացում տուող
հզօր կառուցներ»։ Ռոհնէր ունեցած է
նաեւ գերիբաղաւադ շրջան մը։ Այդ բոլո-
րը կը մնան սակայն երկրորդական աս-
տիճանի վրայ։ Ինչպէս հաստատեցին
յայտնի քննադատներ ու նկարիչներ՝
«Ռոհնէր եղբի է՛ ու մնացեւ միշտ Ռոհ-
նէր»։

Իրաւամբ անհաւատալի հասունութեան
մը կնիքը կը կրեն այս դործերը։ Գրեթէ
համահաւասար արհեստավարժութեամբ
մըն են տրուած անոնք՝ ու կը պարփակեն
յետադային իր մշակած բոլոր նիւթերը։

Հին վարպետներէն ինկը ու Տափիտ,
արդի սրեններէն Փիէթ Մոնտրիան ու Պալ-
թիւս իր սիրելիներն են եղեր, ու ցարդ
կը մնան։

Իր կեռաս թէ խնձորը՝ ա՛յլ կարմիր,
զեղին ու կանաչները, ծպտուած պտուղ-
ներ՝ կը հայթայթեն նախաշարժիչ ուժը
այն երեսակայական խոսքի խաղին որ
մեր ինքնաթիւադրութեամբ ծնունդ պի-
տի առնէ։ Նպատակը՝ ցոյց տա՛լ, նոր
տարազով, նոր լոյսով, նոր միջոց ըս-
տեղծել առարկային ու մարդուն միջեւ։
Ռոհնէր գիտակից է իր պարտականու-
թեան։

Ինքնակար, ծովանկար ու զանազան
յօրինումները տրուած են նոյն հրապու-
րիչ ձեւակերպումներով, քան տարու
երիտասարդ նկարիչին կողմէ երեսու-
նական թուականներուն։ Ապացոյցը՝ ըն-
դուն ձիրքին։

Եւ ի՞նչ գերազանց գծագրութիւն։

Մաղթել է որ Ռոհնէր դայ գրաւել
իր տեղը ժամանակակից նկարչութեան
մէջ։ Բայց ա՛յլ ուրիշ որդոտ հարց է։

Փետրուար 7
Ժ.Ժ. Թաղամանի պետական Կալըրի

ԱՐՄԱՆ

Պիտակը հասակէն վեր էր փակցուած
պատին վրայ։ Վեց-եօթը տարու տղան
չէր կրնար կարգաւ, բայց մօրը դառնա-
լով աղաղակեց՝ «տե՛ս, տե՛ս, մայրիկ,
աղբամա՞ն է»։

Պիտակին աչք նետեցի. գրուած էր՝
«Աղբաման, տուիր մէջ. 1961»։

Անհաւատալի բայց իրաւ։

Արման Ֆէրնանտէզի արտադրութիւնը
վաթսունական տարիներէն մինչեւ այ-
սօր, ամփոփուած է հոս, խիստ յաջող
յետնահայեաց ցուցահանդէսով մը։

(Շաբ. ր. Դ. Եջ)

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ ԵՒ ՕԹԹՈՐԻՆՕ ՌԵՍՓԻԿԻ

Կոստան Զարեանի կենսագրության յաճախ յիշուող փաստերէն է, որ իտալացի նշանաւոր երգահան Օթթորինօ Ռեափիկի (1879-1936) անոր «Երեք երգեր...» վերջին հիման վրայ երաժշտական յօդունում մը գրած է: Այս կապը, հաւանաբար, պատահական չէ:

«Երեք երգեր ասելու համար վիշտը երկնքի եւ վիշտը երկրի» վիպերգը առաջին անգամ լոյս տեսած է՝ իտալերէն թարգմանութեամբ, Լա Սպեցիա հրատարակող «Լ'Էրոիքա» հանդէսին մէջ, 1916-ին: 1916 Յեկտեմբեր 23-ի նամակին մէջ, Զարեան գրած է Գարեգին Լեւոնեանին, թէ «"Eroica"-ն իտալիայում ճիշդ եւ ճիշդ այն դերն է խաղում ինչ որ ձեր "Գեղարուեստ"ը (...)

Կոմիկա-սում»(1): Հանդէսը (8-10-րդ միացեալ թիւ, 1916) ամբողջովին նուիրուած է Հայաստանին՝ «All'Armenia» վերնագրով: Կողքը զարդարուած է վիպերգէն ներշնչուած պեղծ նկարիչ Շառլ Տուտըլի խորհրդանշարով մը: Ներածականը պատմական հակիրճ ուրուագիծ մըն է, գրական - գեղարուեստական որոշ տուեալներով: Երբեք էն Աստուածամօր նուիրուած գործերէ, Նարեկացիէ, Շնորհալիէ եւ միջնադարեան տաղեր-գուներէ մէջընտրուած: Այնուհետեւ հրատարակուած է վիպերգը (միայն «Միրվարդը»): Համարը նկարագրողուած է իտալացի նկարիչներ Փրամիլիոնի, Մանտիլի, Վիանիի եւ այլոց փայտափորագրութիւններով: Ներածութեան մէջ գրուած է՝

«Այս հատորը, որ մենք այսօր նուիրում ենք Հայաստանին, թող լինի սիրոյ, հաւատի եւ յոյսի մի նշան քրիստոնեայ թշուառ ազգին, որ հեծում է դաժան շղթաների մէջ»(2):

Իտալիայի մէջ, թարգմանութիւնը աննկատ չէ անցած: Զարեան գրած է Լեւոնեանին՝ «Այն թիւը որի մէջ լոյս տեսաւ իմ "Պորհուր"ը» նուիրուած էր Հայաստանին "All'Armenia" եւ մեծ համակրութիւն գտաւ այստեղ: Երկու քսանից աւելի յօդուածներ նուիրեցին ամենայն մեծ թերթերը եւ մի քննադատ յայտարարեց որ այս վերջին տարիները ամենայն caractéristique գործն է որ լոյս է տեսել իտալիայում»(3):

Այս տեղեկութիւնները ընդլայնուած է Արշակ Զօպանեանին ուղղուած 1929 Մարտ 11-ի նամակով՝

«Երբ "Երեք երգեր" լոյս տեսան, գրեթէ բոլոր իտալական մեծ թերթերը մօտ 24 յօդուածներ նուիրեցին: "Il Polo d'Italia"-ն, որ այն ժամանակ խմբագրում էր ինքը Մուսոլինին, գրեց որ վերջին տարիներին լոյս տեսած բանաստեղծական գրքերից "Երեք երգեր" առանձնաբայութեամբ է, որ մի ազգ որ այդպիսի բանաստեղծներ ունի արժանի է իր ձակարակների տէրը դառնալու եւ այլն»(4):

Իտալական մամուլի արձագանքը քննութեան պէտք է ենթարկուի, ճշգրտու համար քանակը, որակը եւ գրախօսներուն ինքնութիւնը: Արդեօք գիրքը մղած է քարեկամական կապ մը, թէ Զարեանի հետ որեւէ աղբնութիւն չունեցող անձեր էին: Յիշենք, որ Արմէն Լիպէնի (Շահան Շահնուր) Փրանսերէն արտադրութեան անդրադարձները մեծ մասով բխած են իր քարեկամներէն կամ բարեկամներուն քարեկամներէն(5):

Զօպանեանին ուղղուած յիշեալ նամակին մէջ, Զարեան բերած է նաեւ շարք մը կարծիքներ՝

«Աստ Նեկրին գրեց որ "մասեր կան որոնք հասնում են աստուածային գե-

ղեցկութեան եւ պէտք է երախտադարձ լինել հեղինակին մարդկութեան տուած իր նուէրը համար" (Carabba իր հրատարակութեան յառաջարանի մէջ այդ խօսքերը յիշում է):

Bologna-ի Համալսարանում, Կարգու- չիի եւ Պասկուիի ամբիոնը յաջորդող Alf. Galetti գրեց, որ "միայն Շչլլին կարող էր հասնել այդ զգայնութեան եւ այդքան մաքուր (pura) բանաստեղծութեան":

Գրեթէ նոյն խմատով արտայայտւում է Miguel de Unamuno-ն, սպանացի յայտնի գրողը, Լուսոսյալիսի՝ Սոր- պոնի սլաւ գրական. դասախօսը, այժմ Վիլնայի Համալսարանի recteur-ը, որ մի մասը թարգմանած է լեհերէն լեզուով»(6):

Աստ Նեկրին աւելի լայն մէջբերում մը կատարած է Աւետիս Ահարեանին՝

«Ո՛չ մի տող, ո՛չ մի բառ, ո՛չ մի ներդաշնակութիւն չի կարելի մոռնալ հրաշալի այն պոէմայից, որ դուք տուել էք մարդկանց անուշանկար նրանց տիեզերական սէրը եւ նրանց միտքի ծաղաւ: "Գարունը", "Ձայներ եկեղեցում", "Աստուրի քերթումը" հասնում են աստուածային մաքրամաքուր գեղեցկութիւններին»(7):

Այս կարծիքները, թերեւ, անձնական նամակներէ քաղուած վկայութիւններ ըլլան եւ ո՛չ ապուած յօդուածներէ: Այդ եղած է Ունամունոյի եւ, դուրս Լուսոսյալիսի պարագայ, որ Ֆլորանսի մէջ ծանօթացած է Զարեանին, որուն հետ կանոնաւոր կերպով թղթակցած է(8): Յայտնի չէ, եթէ իր թարգմանութեան մասերը լոյս տեսած են:

Զարեան «Էրոիքա»յին օրինակ մը ուղարկած է Գարեգին Լեւոնեանին, որուն հետ ծանօթացած էր 1913-ի սկիզբը՝ Վենետիկ: Լեւոնեան կարճ մատենախօսութիւն մը հրատարակած է «Մշակ»ի Հոկտ. 23-ի թիւին մէջ, ու Նոյեմբեր 7-ին նամակ գրած է անոր՝

«Իր ժամանակին շնորհակալութեամբ ստացել եմ ձեր ուղարկած "All'Armenia" գեղեցիկ հանդէսը. ափսո՛ս որ իմ իտալերէնի պաշարը այնքան մեծ չէ որ ես կարողանամ ապաւ կարգալ եւ հասկանալ: (...) Աւելին չկարողացայ գրել: Այդ յօդուածն արտասույց նաեւ «Համալսարանը շարժաթերթը»(9):

Աւելի հանգամանալից գրախօսական մը ստորագրած է նկարիչ Արշակ Ֆէթիվաճեան, ինչպէս կ'իմանանք Լեւոնեանի յաջորդ՝ 1917 Մայիս 7 թուակիր նամակէն՝

«Կրկին ցաւում եմ որ իտալերէն լեզուն այնքան լաւ չեմ հասկանում որ կարողանամ հիմնովին ըմբռնել Ձեր գրուածքի խորութիւնը: "Մշակ"ում իմ գրած փոքր գրախօսութիւնը արտասույց այստեղ հրատարակուող "Համալսարանը" շարժաթերթը ու ապա նկարիչ Ա. Ֆէթիվաճեան, որ անպայման աւելի լաւ գիտի իտալերէն քան ես, մի ընդարձակ յօդուած գրեց "All'Armenia"ի մասին»(10):

«Էրոիքա»յի յաջորդութեան ետք, իտալերէն վիպերգը առանձին գիրքի վերածուած է՝

«Մի քանի ամիս յետոյ լոյս է տեսած երկրորդ հրատարակութեամբ եւ առանձին: 1916-ին, Lanciano-ի Carabba հրատարակիչը մտցրել է իր օտար եւ իտալացի դասական գրողների մատենաշարի մէջ, ուր անընդհատ վերահրատարակում է»(11):

Այս հրատարակութեան մէջ ներառուած են միւս երկու մասերը («Ձայներ եւ կեղեցում» եւ «Աստուրի քերթումը»): Ո՞ր լեզուէն թարգմանուած է «Երեք

երգեր...»ը: Ըստ Թորանեանի, «Կոստան Զարեան այստեղ [Հոմ] Փրանսերէնով գրեց իր "Երեք երգ" պոէմը, որ անմիջապէս թարգմանուեցաւ իտալերէնի, ապա հայերէնի»(12): Միւսինոյն կարծիքը կրկնած է Արծրուն Ասպեան՝ «(...) Սկզբում գրուած էր Փրանսերէն, ապա լոյս տեսաւ իտալերէն՝ Միրանում (Զարեանն այդ ժամանակ հայերէն չգիտէր - Ա.Ա.)»(13):

Սակայն, այս տեսակէտին հակադրուող պարզ ու մեկին փաստ մը կայ՝ «Էրոիքա»յի մէջ գրուած է, թէ «հայերէնէն թարգմանած է Սկեանուրո Ռոսսոն», անշուշտ՝ Զարեանի գործակցութեամբ»(14):

Վերջերս, Յուրի Պաշտրեան յայտնած է այն կարծիքը, որ Զարեան այս երկը «գրել է նաեւ Փրանսերէն: Նման ձեւակերպումը մեզանում սովորական չէ եւ կարող է նոյնիսկ արտաոց թուալ, բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ "Երեք երգեր" գիրքը գրուել է հայերէն եւ Փրանսերէն կամ Փրանսերէն եւ հայերէն՝ կամ՝ թերեւս զուգահեռաբար»(15): Սակայն, իր ուշադրութեան վրիպած է Գ. Լեւոնեանի Դեկտեմբեր 1916-ի իրեն եւս յայտնի նամակին հետեւեալ պարբերութիւնը՝

«Նկարիչ եւ գրադէտ Doudelet-ն, որ Մատերլինիի հայրենակիցն է եւ մօտ ընկերը, նորանից քաջալերուած, Փրանսերէնի վերածեց եւ զարդարում է փոյնաւոր նկարներով: Երբ լոյս տեսէ կը դրկեմ ձեզ»(16):

Այս հաստատումը ինքնաբերաբար կը հերքէ Պաշտրեանի «Կրկնակ ծնունդ»ի տեսակէտը: Մնաց որ, Փրանսերէն թարգմանութիւնը, ըստ երեւոյթի, ապուած չէ: Զարեան կրկին չէ յիշած դայն:

Գրադէտը նոյնպէս խօսք ըրած է անդրերէն թարգմանութեան մը: 1929 Յուլիս 8-ին գրած է Զօպանեանին, թէ «այս օրերս ինձ գրում են որ Ամերիկա լոյս պիտի տեսնի նոյն գործի անգլերէն թարգմանութիւնը»(17): Մարտ 11-ին յաւելեալ մանրամասնութիւններ տրւած է՝ «Օր. Իրէն Այեքսանդեր, ամերիկոս բանաստեղծուհի եւ Նիւ-Եորքի թատրոններից մէկի վարիչը, թարգմանել է անգլերէնի եւ շուտով պիտի հրատարակուի»(18): Սակայն, թարգմանութեան ձեւակազմը անյայտ է(19):

Ապրիլ 1900-ին, Զարեանի աւագ եղբայր՝ Լեւոն Եղիազարեան, Փարիզի մէջ հրատարակած էր «Հաւաքածու հայ ժողովրդական երգերի» եռալեզու (հայերէն, Փրանսերէն, իտալերէն) ժողովածուն, երաժշտադէտ Փիլիպ Օպրիի (1874-1910) նախաբանով: «Արարատ» ամսագրի նոյն տարւան Յունիս - Յուլիս համարին մէջ կոմիտաս վարդապետ խիտ ընկալաւորած է հատորը, որուն հետեւանքով՝ Եղիազարեան զարդեցուցած է իր մատենաշարի յետագայ հատորներու տպագրութիւնը՝

«Պարոն Լեւոն Եղիազարեանը շատ է շտապել, ուստի եւ օտար եղանակներն, այն էլ այլանդակուած, իբրեւ հայ ժողովրդական երգ է հրատարակել (...): Մի ազգի ժողովրդական երգերը այնքան բնորոշ են, որ չէ կարելի ցեղակից քնդերի հետ խառնել»(20):

Եղիազարեան յիշեալ հատորէն իր մը շակած քանի մը երգերը ուղարկած է իր ուսուցիչներուն՝ Օթթորինօ Ռեափիկին եւ ուսմանացի երգահան Ճորճ Էնեսկուին, երգախմբային մշակումի ենթարկելու խնդրանքով: Ռեափիկի 1900-1901-ին Մոսկուայի մէջ Ռիմսկի-Կորսակովիին աշակերտած էր. հնարաւոր է, որ հայկական երաժշտութեան հետ արդէն որոշ կապ ունեցած ըլլար(21): Եղիազարեան, որ Իտալիա կ'ապրէր այն տեւ, կրնար վիպերգը ուղարկած ըլլալ Ռեափիկին կամ զարգալիարը յուշած:

«Երեք երգեր...»-ի հրատարակութիւնը անմիջապէս գրաւած է Ռեափիկիի ուշադրութիւնը, որ Փետրուար 1917-ի նամակի մը մէջ Հասցեատէքը մեզի յայտնի չէ, նշած է «Ձայներ եկեղեցում»ը երաժշտութեան վերածելու միտքը: Երբ գրելը մէկդի դնել է ետք, Յուլիս 1918-ին սկսած է «Միրվարդ»ի առաջին մասի «Գարուն» խորագրով գանձաքայլի մը մշակումը, որ աւարտած կը համարուի 1919-ին (22):

Ռեափիկիի նամակները Զարեանին թոյլ կու տան յաւելեալ լոյս սփռել այս հետաքրքրական գրուածքին վրայ եւ ճշգրտելու տուեալներ: Արդարեւ, 1920, Սեպտեմբեր 9-ին, Ռեափիկի Թրենթօ նահանգէն Ֆլորանս ապրող Զարեանին նամակ գրած է, հաղորդելով թէ ինք եւ իր կինը մէկական գործ յօրինած են անոր վի-

պերգին հիման վրայ՝ «Ձեր "Միրվարդ" երկրի աղջկը» վիպերգէն եւ ինծի թոյլ տուած եմ առայժմ երաժշտութեան վերածել "Գարուն"ը, որուն խանդավառ երկրպագուն եմ, խոստանալով միւս երեք մասերն ալ երաժշտութեան վերածել եթէ դուք արտոնէք: Այս վիպերգը յառաջիկայ ձմեռն պէտք է մեկնաբանուի Հոմի Ասկուաքէն, եթէ դուք բարի ըլլաք արտօնութիւն տալ:

Կինս ալ այս օրերուն աւարտած է "Պարը"ի երաժշտութեան յօրինումը, բայց մեկնաբանութեան համար, որ յետագային պիտի ըլլայ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, նոյնպէս բանաստեղծին գրաւոր արտօնութեան պէտք ունի»(23):

Ըստ խմբավար ու երաժշտագէտ Արիանոյի, Ռեափիկի ընտրած գործերը «առձակատում մը կը թելադրեն կեանքի զարգացման թեմաներ, բնութեան հետ համարկումի ցանկութեան մը (Շեղի) միջնեւ Արարիչի կրթող եւ միտքի փնտռող մը (Զարեան): Ընկերային համարկումի ձեւատարապաշտ միջոց մը եւ դէպի տիեզերական աշխարհ փարչելու ցանկութիւն մը ("Ջրասուղ զանգը", Գ. Հարապոմանի թատերախաղէն ներշնչուած) ի վերջոյ կ'առաջնորդէ գերբնական դիւային ուժերու ("Բոցը", Կ. Վիրս Ենսենի "Վհուկը" թատերախաղէն ներշնչուած) կամ մարդկային դաժան քրտութեան ուժերուն ենթարկուելուն ("Լուրբեցիկ", ըստ Տիտուս Լիվիոսի եւ Շչլլիի)»(24):

Ռեափիկիի տեղեկութեան քաղելով կ'երեւի, 1929 Մարտ 11-ին Զարեան գրած է Զօպանեանին՝

«1920-ին, Ottorino Respighi, հռչակաւոր երաժշտագէտը, երաժշտութեան

Գրեց՝

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍԹԵՈՍԵԱՆ

վերածել (chœurs, orchestre, soli), աւել եւն Հոմ, Լայիցիկ, Չինչինաթի եւ ուրիշ տեղեր ու առաջին մասը՝ թարգմանուած չորս լեզուներէ՝ հրատարակուած է Պէրլինի "Universal Edition" կողմից»(25):

Էլսա Ռեափիկիի «Պարը»ի մասին ալ տեղեկութիւն չկայ: Զարեան երբեք չէ անդրադարձած անոր եւ յայտնի չէ եթէ հրատարակուած է կամ հրապարակւին ունկնդրութեան արժանացած:

«Ձեռ» խորագրով երկրորդ cantata-ի մը ուրուագիծները երգահանի թուղթի ընդ յայտնուած են եւ, ըստ երեւոյթի, ծրագրուած էին համապատասխան երկու ուրիշ վիպերգեր՝ «Ամառ» եւ «Աշուն»: Ատրիանոյի համաձայն, Չուֆալի եւ նուագախումբի համար յօրինուած «Աշունային վիպերգ»ը (1925) կրնայ մաս կազմած ըլլալ «Գարուն»ի cycle-ին(26):

Զարեան ընդառաջած է Ռեափիկի խնդրանքին, պայման դնելով զորքի ամբողջականութիւնը պահել, ինչպէս իր տեսնուի յաջորդ՝ Էլսա Ռեափիկիի նամակէն, 1920 Սեպտեմբեր 18-ին՝

«Ամուսինիս անունով շնորհակալութիւն կը յայտնեմ թէ՛ ձեր աղիւն նամակին եւ թէ՛ ձեր տուած արտօնութիւն Յերոն համար՝ ձեր հոյակապ ընթերցանները երաժշտութեան վերածելու:

Երկուքս ալ խանդավառ ենք անշուշտ ո՛չ մէկ բառ ղեղչուած է ձեր գրածքէ: Ձեռը կրնար մտածել իսկ թէ ինչպէ՞ս կարելի է բառ մը անգամ ղեղչել ներդաշնակութեամբ կատարեալ եւ ամբողջական ձեր գործէն»(27):

Այս յօրինումը յատուկ տեղ գրաւած է Ռեափիկիի ամօրի կեանքին մէջ, որովհետեւ զուգադիպած է իրենց նշանաւոր ու պատկի չըմանին: Արդարեւ, ամուսնուց ետք 1919 Յունուար 13-ին, եւ Ռեափիկիի ապագայ կնոջ ուղղուած նամակներուն մէջ, սիրային նախապաշտութիւններ յաճախ միաձուլուած են «Գարուն»-ին տրուած ակնարկութիւններէ: Ինչպէս «Գարունը» ինծի կու գայ, դու մուտք իմ կեանքիս մէջ, էլսա, դու լուրը կը բերէ հոգիս» կամ «Ինչպէ՞ս կրնամ առանց խանդավառութեան երաժշտութեան վերածել նման տղայի» վերջին անգամ երբ տեսայ զինքը՝ յոյսով չըջապատուած կոյսը, մինչ թեքում օրէն կը քաշէր խոտին ու ծաղիկներով վրայ, ո՛ւր դնայ: Անոր աչքերը ամենա-

(Շարժ. Ա. Էջեմ)

Պատգեալ ճշգրիտ պատկերը իր երեւա-
կայած արուեստի դործին ու ամբողջա-
կան արտադրութեան: Յաջող որ կ'ըսեմ,
աղուոր չկարծուի: Կու տայ սակայն
զիւզել ուղղող համայնակալ ակտիւստը,
մեր օրերու անյաղ ընկերութեան: Թափ-
թըփուքի արքան կարելի է որակել զին-
քը: Ու հանձարեղ առեւտրական ար-
ուեստագէտ մը: Սկզբնական շրջանը դե-
կտյցի մը հանգամանքը ունի. ըմբոստը որ
կ'ուզէ մատնանշել ընկերութեան բռնած
յոռի ուղին: Կերպակալ նորարար բանաս-
տեղծական շեշտերով արուեստ յաղ շար-
քէն ետք, կան նաեւ նկարիչի թէ արձա-
նագործի ձերբերով օժտուած կարգ մը
դործեր:

Անյոթար կը հետեւիս. շարքը զուրկ է
մղիւն ուժէ: Աւելի ուշ նոր ուղի մը կը
փորձէ Արման, զիւզելով թէ կուտակե-
լով, ամէն կարգի առարկաներ քով քո-
վի, վրայ վրայի. տանեակներով, հա-
րիւրներով: Առարկաներ մեծ թէ փոքր,
միացնելով դանոնք դանդաղ նիւթերէ
չինուած տուփերու թէ կաղապարներու
մէջ:

Այս անգամ գոհացուցիչ կ'երեւի ար-
դիւնքը: Գաղափարական ուժ մը ունին ա-
նոնք, տմարդի կողմը պատկերացնելով
ընկերային ունայնութեան մը: Զուար-
ճալի ալ է երեւոյթը այդ ամբաստանող
ձգախէժէ կոյտերուն: Համարը կը հե-
տեւի: Առեւտուրը կը շարունակէ, ու կը
դառնայ այն չորս թէ հինգ Ֆրանսացի
արուեստագէտներէն մին, որոնք ունին
իրենց դործերը ցուցադրուած աշխարհի
ծանօթ թանգարաններուն մէջ:

Արման խելայեղօրէն կը ստեղծէ այլեւս
տարբեր զարմանազան շարքեր եւ կու տայ
իր ամենալայն ստուգեալ առարկաներու
անշարժացած կոյտերը: Զկայ նիւթ, չկայ
առարկայ որոնցմով աշխատած չըլլայ:
Կափարիչ, բանալի, ջուլթակ, աթոռ,
կացին կը ծառայեն այդ խելայեղ կու-
տակման: Առարկային պաշտամունքն է
նիւթը: Դժուար է գտնել իրեն համար
սահմանում մը:

Ֆէրմանտէզ Արման փիլիսոփայ բա-
նաստեղծ ալ կրնայ նկատուիլ: Ար-
ուեստագէտ է անկասկած, բայց ի՞նչ
կարգի: Գուցէ իրրեւ սկզբնապատճառ
ընդունած ըլլայ «գաղափարը»՝ ո'չ թէ
առաջնորդը արուեստին՝ այլ իր փոփո-
խական ճաշակին նիւթեղէն բերեղացու-
մը: Գոհացած այդքանով: Եփօթելով ար-
ուեստի դործն ու առարկան:

Արման՝ կամաւոր օգտալաց զինուորը
արուեստի շուկային:

Փետրուար 8

Արդի Արուեստի Թանգարան

ՀԻՍՏՈՐԻԱԿԱՆ ՏԵՍԻՆՔ

Այնքան ալ ծանօթ չենք հիւսիսային
լոյսին, ուստի այս հինգ քանդակներ
կարիչներուն յատկացուած նկարահան-
դէսը ատենին կու գայ պարապ մը լեց-
նել: Ունինք նորվեկիացի Էտվարտ Մուն-
զի շուրջը հաւաքուած, չորս արուեստ-
ագէտներ նուազ երեւելի, ներկայ ի-
րենց առանձնապատուկ նկարչական ձեր-
քերով:

Շուէտացիներ Ֆրէտէրիք Հիլ եւ Սըթ-
րինսպերկ ու Ֆինլանտացիներ Հելէն
Շէրպէյք եւ Կալէն-Գալէյս:

Եղբրական հով մը կայ բոլորին ըս-
տեղծագործութիւններուն մէջ: Կայ նա-
եւ անդադարձը լոյսի նրբին փոփոխու-
թիւններու: Ազդու եւ յուզիչ: Հոգեկան
խոր պոթելումներու հետքերը: Այն տը-
պաւորութիւնը կը ձգեն թէ յետ տպաւո-
րապաշտ շարժումէն գերմանական ար-
տաշխարհական միջեւ կը ծածանին այս
նկարիչները:

Ու մահուան տեսիլքն ալ միշտ ներ-
կայ է: Մունզ գերակշիռ կը մնայ ամէն
ուղղութեամբ, մասնաւոր իր առաջին
շրջանի դործերով: Կորսնցուցած է ան
հետզհետէ հզօր բնորոշիչ վրձինը՝ դոյ-
ներու խանձող քաւիղներուն մէջ թաղ-

ուած: Իր արձակած «Ճիշդ»-ը, սակայն,
խմանալի կը մնան բոլորին կողմէ: Էտ-
վարտ Մունզ, ահա՛ նկարիչը որ պիտի
զգացնել հիւսիսի ոգիին առեղծուածային
ուժգին դրոշմը: Իրմէ շատ հետո չէ այդ
ուղղութեամբ Շուէտացի Սթրինսպերկ
որ կը խոստովանի՝ «նկարել սկսայ հո-
գիւս սեւ ամպերը ձեւաւորելու համար»:

Սրտաշարժ դործեր ուր կարծես նիւ-
թը ակնթարթին կը ծնի ու կ'անհետանայ
ձգելով հետքերը սպիացած վէրքերու:
Նկարչութիւն որ կ'աւետէ երբեմն վե-
րացական դպրոցը: Գալով Ֆրէտէրիք
Հիլի, զերբու կարելի է նշմարել իր մօտ
անհատաարակչութեան յստակ նշան-
ներ: Գործերէն քիչ բան մնացած է. այ-
րած է գանոնք: Յուշադրուած են սա-
կայն բազմաթիւ գծանկարներ, բացառիկ
ազատութեամբ մը ընդդռնող: Որոհը-
դաւոր լոյսով: Կայ նաեւ Հելէն Շէրպէյ-
քը, ծանօթ ու ներկայ հոս, միայն ու
միայն իր ինքնանկարներով, դանդաղ
հոգեթիւնակներու մէջ, անայլայլ պաղ
զիտումով մը արուած: Ընկճուած հոգիի
վերջինը՝ Ֆինլանտացի Կալէն-Գալէյսն է
սր կը նկարէ ձիւնանկարներ: Զիւնը
ծանր, կարծր, տարածուն, քարակոյտի
երեւոյթով իր անմահ ճերմակով:

Վտանգաւոր հոգիներ, այս հինգը ու-
րոնց ցուցահանդէսէն ընկճուած կ'ել-
լին: Ի՞նչպէս չխորհրդածել մահուան վը-
րայ:

Փետրուար 22

Թէաթր տէ Ծան Գիլիօ

ԶԻՆԻՆԿԻՐԵԱՆ

ՔԱՌԵԱԿԸ

ՈՒ

ՊԱՌԻ ՏՈՒԿԱՆՍ

Եղանակին կիրակիները հարուստ են
այս տարի: Կը փութամ Զիլինկիրեան
քառեակը լսելու, որուն հագուադէպ հա-
մերգներէն մէկն էր ա'յս Փարիզի մէջ,
ընկերակցութեամբ՝ դաշնակազմի Պառի
Տուկլաս: Յայտագրի սկզբնաւորութեան
ան դրսեւորեց իր արհեստավարժ վարպե-
տութիւնը «Տանթէի ընկերցումէն ետք»
յորջըրջուած Լիւթի Ֆանթէյի տնաթով:
Համոզիչ ոճով մը ուր հրաբխային հրաշէկ
լաւաներ ժայթքեցնող ձեւերով կ'ար-
տայայտէ Լիւթի ստեղծաշարային հան-
ճարը ու առաքելական միտումները:
Տանըրինները դարուն մեզի պարզե-
ւած, սենեկային երաժշտութեան կալ-
ուածէն ներս, ամէնէն վիպական գործե-
րէն մին՝ Պրահայի Փա մինէօր հնգեակն
էր յայտագրին կեդրոնը: Վերացնող ե-
րաժշտութիւն: Պրահայն այս դործը աւար-
տած է երկար պրպտող աշխատանքէ
մը ետք: Նախ լարային հնգեակի մը ձե-
ւով, յետոյ երկու դաշնակի վերածելով
զայն, եւ վերջապէս հետեւելով Գլարա
Շումանի ալ խորհուրդին, լարաւոր քառ-
եակ ու դաշնակի ընկերակցութեամբ:
Գլուխ դործոցը պարպէս է ծնել: Եւ որ-
քան հոգեգմայլ կատարելութեամբ մը
գայն կու տան Զիլինկիրեան քառեակը
եւ Պառի Տուկլաս: Յայտնի է հոգեկան
միասնականութիւնը իրենց, ուր խանդա-
կարօտ շեշտերով կ'ապաթարցեն զիրար
ինքնուրոյն շեշտերով: Լաւագոյնս պատ-
կերացնելով մեղամարգձոտ աշխարհը Պը-
րահայի:

Զիլինկիրեան ու իր չորս մեղսակից-
ները իրերայալոյզ այդ մեղեդիներու
տեղատարափը կը ստուգաբանեն նախան-
ձելի արհեստավարժութեամբ ու երաժշ-
տական յամառ ուշադրութեամբ, տալով
ստեղծագործութեան բուն ոգին: Ուր
վիպական լուսատիւ նախադասութիւն-
ներ գերբարեկ կ'ընթանան, ընդգծելով
երկին կերպրակալ հմայքը շքեղօրէն:

Այսպէս մեկնաբանուած, դործը կը
խօսի թէ մտքին թէ սրտին: Կա՞ր միակ
անձ մը որ չէր յուզուած այս նուագով:
Ընծալուած պարզեւ մըն էր, այս կիրա-
կի առաւօտ, Պրահայի սիրահարներուն:

Որքան մաղթելի է Զիլինկիրեան քառ-
եակին երեւումը աւելի յաճախ Փարիզ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԴ

Հոգեւոր գաղափարը ունեցած է նա-
րինէ Սիմոնեան, լեցնելով հայկական
պատարագը վերլուծող բազմամաս խը-
տացեալ իր նոր երգապնակը:

Աւելցնելով անոր նաեւ ժողովրդական
երգերու իր մշակումներուն երանգաւոր
փունջը:

Ահա ՍԷՏԷ մը որ ամէն հայ տունէ
ներս պէտք է մտնէր: Յոյս կը ներշնչէ:
Յուզումով է տրուած: Ծառայէ պիտի
նաեւ ըմբռնանէլ տալու օտարին, հայ
կրօնական մեղեդիները իր խաղաղարար
երգէտնէն բխած: Կա՞յ ազգային խոր-
հըրդանիշ մը աւելի ազդեցիկ ու օրինա-
կելի իրրեւ յաւերժական բնական տարերք
քան իր կրօնական թէ ժողովրդական եր-
գը:

Նարինէի երգէտնը կ'երգէ: Ու հոս,
նոյն բարձրութեան վրայ կը ներկայա-
նան մեր երիտասարդ բայց մեծ երգէտ-
նահարուհիին դործիական արհեստա-
վարժութիւնը, երաժշտական խմորը,
ճաշակն ու զիտութիւնը: Վարպետօրէն
մշակելով երգերէն ոմանք՝ մնացեալն ալ
Արթիւր Աղամեանի կողմէ վարժօրէն
փոխադրուած՝ Սիմոնեան կը հրամցնէ
մեզի ո'չ միայն մեր անխորտակելի սիւ-
ները կրօնական մարդէն ներս՝ Ելմալ-
եան եւ Կոմիտաս՝ այլ նաեւ նմոյշներ
Շնորհալիքի ու Պահլաւունիքի:

Շնորհալիքի ինչ: Երգէտնը հոս կը
զգենու Նարինէ՛ յատուկ խորհրդաւոր
վսեմաշուք տարագ:

Մարտ 3

Սալ Փլէյել

ԱԼՓՐԷՏ ՊՐԷՆՏԵԼ

Հոն ուր հասեր է՝ ա'յդ սահմանին՝
կարելի չէ՝ մասնագիտութեան թէ ստեղ-
նաշարային արհեստավարժութեան վե-
րագրել իր ինքնուրոյն խորիմաստ ար-
ուեստը: Ա'յլ, միայն ու միայն հոգեկան
զօրութեան եւ մարդու մտքին թափան-
ցող հայեացքի տարածութեան:

Երբ մշակոյթ եւ արուեստ՝ տաղանդ
ու աշխատանք՝ պարապապահ իրարու
միանան, զգայուն մենակատարը ազատ-
օրէն կ'երգէ, հանձարեղ երգահանին
գործերուն մէջ թաքնուած կիրքն ու աչ-
քը: Առանց դոյզն կաշկանդումի: Յան-
ցառ երեւոյթ:

Այդ բարձրութեան կ'ուղղէ իր խօսքը
պարօրէն Սլֆրէտ Պրենտէլ: Դժուար
էր ընտրած յայտագրերը, կարենալ հե-
տաքերելու համար երկու հազար ուն-
կընդրներ, միլիոններով սրահը սուրբ լը-
նութեան մը մէջ: Երկու Մոցարթ՝ երեք
Հայտնի սոնաթներով կազմուած սոյն
յայտագրով, Պրենտէլ ընծայեց Փարիզի
եղանակին ամենագեղեցիկ համերգներէն
մին:

Ան իր առարկայական ստեղծագործ
նուրը նուագով, պարտադրեց իր յափը-
տակիչ տեսիլքը: Նամանաւանդ Մոցար-
թի վերջնութեան եւ Հայտնի մի պէմով
վերջին սոնաթներուն մէջ՝ ինքնամա-
տոյց ու հաստատակամ, այն համոզու-
մը ներշնչեց մեզի թէ նոթը աւելի պեր-
ճախօս է քան բառը, կատարելապէս հա-
ղորդելով երկու տիտաններուն բուն ու-
ղին: Աւելին, ա'յդ ժամուն Հայտնի,
Մոցարթ դարձան ժամանակակից: Սո-
նաթները կերպարանափոխուեցան: Ար-
դիացան: Ո՞վ ըսաւ թէ անոնք չէին
կրնար արտայայտել մերօրեայ կեանքին
բոլոր երեւանները, գորուս մարդուն
հոգեկան խռովքն ու խանդաղատանքը,
եթէ այսպէս մեկնաբանուին:

Մեծերու յատուկ արարիչ մօտեցու-
մով:

Երգահանին հանձարը բնորոշող սլա-
ցիկ թռիչքով:

Անկրկնելի համերգ:

ԱՆՆԹՈՒՆ ՈՒԿՈՐՍՔԻ

Յանձին ժիրայր Տինանեանի Պուա-
Գոլումպի քաղաքապետարանը ունի իր
լաւագոյն խորհրդատուներէն մին: Ան
իր այդ հանգամանքը գիտէ արժեքն
զանազան ուղղութիւններով, նամանա-
ւանդ արուեստի, ի շահ ընդհանուրին:

Տինանեան բժիշկը որ է նաեւ արուեստ-
ասէր երգահան — դաշնակահար՝ քաջա-
ծանօթ՝ այդ մարդի առանձնապատուկ
մթնոլորտին, զիտակցօրէն կը կազմա-
կերպէ կանոնաւորապէս բարձր մակար-
դակով արուեստի շարժումներ: Ատոնց
կարգին երէկ գիշեր ներկայացուց մե-
ղի՝ գրեթէ անծանօթ Փարիզի արուեստ-
ի շրջանակներուն՝ ինքնատիպ ուսու-
ղանակահար մը՝ Անաթոլ Ուկորսքի:

Լսելու առիթը ունեցած էի զինքը ձալ-
նասփիւռէն. սոյն մենահամերգը բերաւ
անժխտելի ապացոյց իր ուժեղ անհատա-
կանութեան:

Ընկճուած հոգի մը որ կը նուագէ հա-
մոզումով, իմաստուն խորքով, առանց
խել նկատի առնելու փոխյարաբերու-
թիւնը իր ու սրահին միջեւ: Կարծէք
նուագէր ինքն իրեն համար միայն: Երկ-
սայրի կացութիւն որ երբեմն միապաղաղ
կը դարձնէ լարուած մթնոլորտը ուն-
կընդրութեան: Ինքնաբոլի շունչով կը
տրուի Պալի Շաքոնը, Պրահայի ձալ
ձեռքի համար փոխակերպած տարբեր-
կով:

Մտածողութիւն ամէն նոթի վրայ:
Ծանօթ դործը կը կերպարանափոխուի:
Կը հետեւի՝ Մուսորկիսկիի «Յուցահան-
դէսէ մը պատկերներ»-ը: Յուզիչ պրկը-
ւած վայրկեաններ, կրակոտ ըրպէներ,
երազկոտ պահեր: Կը խորհիւ՝ ի՞նչ կը
պահէր այս տպաւորիչ ցուցահանդէսին,
ընդհանուր լոյսը՝ արդեօք: Զուգահե-
սայդ կէտին ուրիշ տպաւորութիւն մը
ուղղակի իր նուագելու կերպին նկատ-
մամբ, որ քիչ մ'ալ հեռու է առաւելան
դաշնակի դպրոցէն:

Ուկորսքիի ստեղծաշարային նուագը
իր բնորոշիչ հնչողական ուժը կ'անցնէ
մասնաւորաբար մատներէն ու դաստա-
կի վերին առաձգական խաղերով, մինչեւ
արմուկ, նուագ դործածելով թելի ու
կոնակի մեծ մեկնանքը: Այդ խել պատ-
ճառաւ է որ դործածած դոյները, թիկե-
թէ խրոխտ հպումներով երբեմն բուր-
րովին կ'անհետէին ու երբ կը մնար
ընդհանուր դոյնին իր շատ ուժեղ կամ
կար հնչողութեամբ:

Միւս կողմէ մեկնաբանութեան հարցա-
փորձը դործին կայանալով միջին երբին
թելադրական ծաւալումին ենթակայ,
առաւել չափով, նախադասութիւններ
կը հետեւէին իրարու, առանց խորհուր-
դովն անոր անբախտելիօրէն կապուե-
լու:

Տենդայոյդ նուագը լուծուած կը հա-
նէր սրահ պատաստումով: Ունինդրիւ
ժամանակ ունէր խորհրդածելու ինքն-
րէն, փոխանակ հոսանքէն քշուելու ակն-
թարթին մենակատարին հոգեպարա-
լուծումով:

Դադարէն ետք Անաթոլ Ուկորսքի իր
ամենաիրաւ մեկնաբանութիւնը ցուցա-
բերեց Սքրիպլինի դործերուն մէջ: Հա-
ւանաբար իր նախաիրած երգահաննե-
րէն մին: Նամանաւանդ անոր հինգերորդ
սոնաթին տեւողութեան, հրաշէկ դնացը
մը տալով անոր:

Այդ նուագին մէջ կար ո'չ միայն հա-
ւատք, այլ նաեւ՝ Սքրիպլինի հոգին
վիպական թէ կրօնախոյզ բարդ երեւակ-
ները բնորոշող խիստ յաջող պատկերա-
ցումներ, տարբերէն բունկումներով:

Ահա արժանաւոր արուեստագէտ մը
եւս, որ կը ներկայանայ վաթսուին սե-
մին արեւմտեան աշխարհին:

Հետեւի իր անխուսափելի վերելքին:

Մարտ 21

կապ է առնում Գոնիմիտի հետ և երկուստեք Ռիչարդ Փարքս Պոնիմիտի, ուրում հետ Տըլադրուա կը բարեկամանայ: Տըլադրուայի գունային եւ նկարելու կերպի ձեռք բերած ազատութիւնն ու առաջատար նկարչութիւնը իրենց նկարչութիւնը եւ աւելի կ'ընդարձակեն գույնը և կարգութեան ուղղութեամբ դասող իր հետաքրքրութիւնները: Մակայն, Տըլադրուա ինքզինք «գույն դասակարգ» մը կը նկատէ եւ կը դժգոհի որ «վիպապաշտ» կ'որակուի: Իրօք, իր վերջին տարիներու գործերէն, յատկապէս հակադասաւոր որմնակարները, աւելի դասական շունչ մը ունին քան այժմէական, հակառակը ընդհարումի եւ բախումի այն տեսարաններուն զորս Տըլադրուա այլապէս ժամանակաշրջաններու նկարած է, որոնց մէջ բնութիւնը, մարդիկ եւ անասունները եւ «չաղախ» մը կը կազմեն, փոթորկոտ իրադարձութեան մը կամ տարբեր մը նման: Այսպէս, ընդհանուր առմամբ, միշտ յուզական վիճակ ու մթնոլորտ կայ Տըլադրուայի նկարներուն մէջ, անսահման չարժուածք մը, իբրեւ

թէ իր մարմինին մէջ բանտարկուած եւ եռուն ոգիին սլացքները արտայայտեն, ոգի մը որ յարատեւօրէն մահուան վրայ կը խոհայ: Այս գծով Շառլ Պոտրէն 1846-ին կը գրէ. «Նման մարդու մը համար, օժտուած ըլլալով նման քաղաքներու եւ հրաշքով, ամենատարբերակաւ պայմարները անոնք ինքզինքն անհետ կ'աւելնէ: Գիտէ՞ք, անոնք չկայ որ հարկոնները ընդարձակ ըլլան որպէսզի կոնկրետ կարելու ըլլան: ամենէն հետաքրքրաշարժ յեղափոխութիւններն ու իրադարձութիւնները տեղի կ'ունենան զանազան կիսմիջի տակ, ուղեղի մեղ եւ խորհրդաւոր տարալուծարանքի մէջ»:

Արդարեւ, Տըլադրուայի վերջին պատանդներէն ոմանք կը հաստատեն թէ իր ներքին հուրը չէ խամրած: Հարկ էր զայն նոր պայքարողներու փոխանցել: Իր մահէն քիչ առաջ, ինք տեղեակ էր որ քանի մը երիտասարդներ, որոնք դեռ տըլադրուայականներ չէին կոչուած, մօտակայ բնակարանէ մը գաղտնադուրի դիմելու, երբ իր պարտքին մէջ կը նկատուէր...

Լ Ե Ռ Ը , Ա Յ Դ Ա Պ Ր Ո Ղ Է Ա Կ Ը

Հասարակաց բնակիչի մը շուրջ կազմակերպուած ցուցահանդէսները յատուկ հետաքրքրութիւն կը գեղեցուն, այն իմաստով որ յարաբերակցութիւններու ծիրը կ'ընդարձակեն, ինչպէս եւ աւելի լայն դադարներ մը կու տան տուեալ էութեան մը շուրջ մարդուն ունեցած մը տածումներուն եւ յոյսերուն մասին, երկրագունդի զանազան կողմերը արտայայտուած, տարբեր ժամանակներու ընթացքին: Այս ձեռքով, նման ցուցահանդէսները համայնագրողական հանգամանք կը ստանան, բազմազան առեւտրութիւններ արծարծող:

Կրննալի թանգարանին ցուցահանդէսը, «Լեռին զգայնութիւնը» խորագրուած, այս կարգի ձեռնարկներէն է, որ ի մի բերած է շուրջ 200 նկար, այլապէս ներկայութիւն իրադարձուած: Այս մէկը կը տարբերի նախորդներէն (որոնք անցեալ տարուան վերջաւորութեան եւ ընթացիկին սկիզբներուն տեղի ունեցան, Քրէմլ եւ Վիեննա) անով որ ասոնք աւելի ընդարձակ տեղ տուած էին նոյն նկարի վերաբերող ժամանակակից աւելի մեծ թիւով գործերու: Կրննալի զգայնութեամբ կը ներկայացնէ ժ.Լ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբները երկարող ժամանակաշրջանը, բայց կը ներառէ նաեւ միայն հինգ ժամանակակից արուեստագէտներու երկեր:

Դարերու տեղափոխման, նկարչականօրէն, լեռը ենթարկուած է այլապէս մեկնաբանումներու, որոնք ոչ միայն զայն նկատի ունեցած են որպէս բնութիւնը կազմող ամենախորհրդաւոր տարրերէն մէկը, այլ նաեւ հայելի մը, ուրում միջոցաւ ցոյցացած են մարդոց ապրումները, իրենց մէջ անոր առթած ըզրգայութիւնները: Սքանչացում, երկիւղ, խորհուրդ, վեհացում, մեղադրանք, խուսափում, մտերմութիւն եւլ. կազմած են զգայնութիւններու շարան մը, որ իր փոքր արտայայտութիւնը դառն է լեռան պատկերման մէջ, լեռը՝ որ թէ՛ գեղեցիկ է եւ թէ՛, իր խորհուրդներով եւ զաւարտներով, հրէշ մը, որ կրնայ կուլ տալ, ժայթքել եւ կամ կործանել, բնութեան ամենէն ուժին անյայտահարկութիւնը ցոյց տալով: 1695-ին, Մատամ տը Սէ-վինիէ կը գրէր. «Այնքան գրաւիչ են մեր լեռները իրենց անհասկացանք տարափով. ամեն օր կը փափագիմ որ նկարիչ մը գտնուի որ կարենայ լաւ կերպով ներկայացնել այդ ահուրի գեղեցկութիւններուն լայն ծիրը»: Ժ.Լ. դարէն սկսեալ, նկարչներ պիտի գտնուին, որոնք լեռը պիտի պատկերեն ներսէն եւ դուրսէն, ձեռքով մը որ նախապէս ոչ մէկ արուեստագէտներու կողմէ:

տաղէտ յանձն առած էր: Բնութեան վերաբերողներուն էր որ տեղի կ'ունենար թէ՛ նկարչական եւ թէ՛ իմացական գծով, արձագանգելով յատկապէս ժամանակի Ռուսոյի եւ Էմմանուէլ Գալանտի տաղանքներուն:

Եթէ արեւմտեան նկարչութեան մէջ լեռան պատկերումը, գլխաւորաբար միակ հեռակէտի կերպով մտած, Միջնադարէն սկսեալ դէպի բնապաշտութիւն աստիճանական բարձրում մը կ'արձանագրէ, միւս կողմէ, Մայրաքաղաք Արեւելքի մէջ, ի մասնաւորի Չինաստան, երկար ատեն կ'որդեգրուի այլապէս զետեղմաններու դրոյթը, առանց որ նրա կարուած պատասաւը բնական երեւոյթներէն յանդիմանաւորուէր: Մասնաւորապէս ներկայացում մըն է, բնապաշտական, երեւակայութեան եւ խոլմի դարկ տուող, որ տեսարանը կազմող տարրերուն բնական չափերը, համեմատութիւնները եւ դիտանկիւնները կը խախտուին, այդ վիճակներու ստեղծման համար:

Եւրոպայի մէջ, Միջնադարէն դէպի վերածնունդ տանող ժամանակաշրջանին, լեռը (որ միջնադարեան սրբանկարներուն եւ որմնանկարներուն մէջ վերացական գիծերով կազմուած եւ նոյնանման պատկերումով կրկնուող կոյտ մը կամ ձեւաչափ մըն է) քայլ առ քայլ կը ստանայ բնապաշտ տեսք ու, որպէս յետագայ, մաս կը կազմէ զմայելի տեսարաններու: Վենետիկեան դպրոցի մէջ, հեռուն, հորիզոնին վրայ իր կապոյտով, կը ձուլուի գունազօղ ընդհանուր տեսարանի կախարդանքին, մինչ Լէոնարդո տա Վինչիի մօտ ան կը դիմուն երեւակայական կերպարանք, որ անուղղակիօրէն կը միանայ միջնադարեան եւ չինական ներկայացման ձեւերը ու կը կազմեն խորհրդաւոր համոյթ մը, տարբերային միջավայրի մը մաս կազմող:

Վերածնունդէն սկսեալ, նկարչներու փոխարարութիւններու զարգացումը եւ ճամբորդութիւնները Արեւմտեան երկու կողմերուն միջեւ, դարկ կու տան լեռնային տեսարաններու պատկերման, մասնաւոր նկատի առած շատերու պատգային նոյն լեռնաշղթային անցնելու հրամայականը, որուն պարզած տեսարաններուն առջեւ անկարելի էր որ նկարիչ մը անտարբեր մնար: Բայց, բնութիւնը ինքնին դեռ առանձին բնանկար չէր դարձած, երբ տակաւին իշխողները վերանկարչութիւնն էին եւ կրօնական պատկերումները: Հարկ էր սպասել մինչեւ

Ս Է Ն - Լ Ա Ջ Ա Ր Ի Կ Ա Յ Ա Ր Ա Ն Է Ն Դ Է Պ Ի Ա Ր Դ Ի Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յաճախ կ'ըսուի թէ արուեստը ճանապարհորդութիւն մըն է յայտնիի եւ անյայտի, տեսանելիի եւ անտեսանելիի ուղիներուն մէջ: Այսպէս, զարմանալի չէ որ ճամբորդութիւնը խորհրդանշող եւ մարմնաւորող միջոցները հմայեն եւ զարկ տան արուեստագէտներու զգայական եւ իմացական, մշտնադարձ, ծնունդ տալով ճանապարհորդութեան նուիրուած անթիւ երկերու:

Անցեալ դարուն, ճարտարարուեստականութեան մեծագոյն դիւտերէն, երկաթուղին, ոչ միայն հեռաւորութիւնները կը ճատեց, որեւէ ժամանակէ աւելի, այլ լեւ՝ նոր ընդթ տուաւ մարդ — բնութիւն յարաբերութեան, զանոնք իրարու աւելի մօտեցնելով, ընդարձակ նոր հորիզոններ բանալով մարդու հետաքրքրութիւններուն առջեւ:

Բայց, ինչպէս այլ տեսակի նոր իրադրութիւններ, երկաթուղին եւ իրեն թեր եւ դէմ դանդաղներ ունեցաւ: Չայն մեր ժողովրդի ըմբռնումը այն էր թէ ան բընութիւնը կը խաթարէ: Անգլիայի դեղարուեստական անուանի անձնաւորութիւն Ջան Ռասքին միշտ մերժեց չորեկառը նստիլ մինչ, դեռ նոր կազմաւորուող տպաւորապաշտութեան համար, երկաթուղին այն հրաշալի միջոցն էր որ անհամեմատօրէն կը դիւրացնէր այլապէս փայլեւ տեղափոխուիլը՝ նոր բնանկարներ, տեսարաններ եւ տպաւորութիւններ յայտնաբերելու համար: Ուստի, արդիական նկարչներու համար, ինչպէս տպաւորապաշտները, այս բացառիկ փոխադրամիջոցը, իր արդիականութեամբ, ոչ միայն նոր ժամանակներու առաջնակարգ խորհրդանշաններէն էր այլ նաեւ համարապատասխանութիւն մը: Ուստի, բնական է որ տպաւորապաշտութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներէն Գլոստ Մոնէ նրա կարճակաւ իր առաջին շարքը երկաթուղիին նուիրէ, այլապէս պատաստներ նրա կարելով, Փարիզի նորակառոյց Սէն-Լազար կայարանը ներկայացնող: Բայց շարքի զադափարը, զոր Մոնէ մինչեւ վերջ հանդրուա, առ հանդրուան կը կիրարկէ, նոյնինքն այս բնանկարին չէ՞ ծնիւր, շարքը՝ որ իր ընդգրկած յաջորդական պատաստներով, կտուրաւոր մը կը նմանի:

Սէն-Լազար կայարանը պատկերող Մոնէի այլապէս գործերը կորկը կը կազմեն այն ոչ ծաւալուն ցուցահանդէսին, Փարիզի Մոնէի տ'Օրսէի մէջ, որ կը կրէ «Մոնէի Մոնէի եւ Սէն-Լազար կայարանը» խորագիրը: Եթէ Մոնէի նկարները կայարանը ներսէն կը ներկայացնեն, նոյնը չէ Էտուար Մանէի պարագային, որ մէ ցուցադրուած են նաեւ պատաստներ, որոնք անմիջական կապ չունին կայա-

րանին հետ, բայց Մանէի բնական թաղամասին (կայարանին կից) եւ իր առօրեային կ'առնուին, իր բնակարանին եւ հոն տեղի ունեցող աշխոյժ կեանքին: Մոնէի մասը կը պատկերէ, պատաստի յետնամասին: Մակայն այս երկը, որպէս այդ առանձին ըլլալով հանդերձ, բազմակողմանի տուեալներ կ'ընդգրկէ, որոնք, կայարանին պատկերումէն անդին՝ կ'արժարեն նկարչական, բնանկարչային իւրաքանչեւ կէտեր մինչ տեսարանը, հակառակ իր պարզութեան, կը պարունակէ խորհուրդ մը, ուր ընկերային բարքերն ու յարաբերութիւնները, ճանապարհորդութեան զգայնութիւնը՝ դէպի անյայտ ու յայտնի, եղակիւթիւն մը, կենդանութիւն մը եւ անչէլ այժմէականութիւն մը կու տան այս անտուր նկարին: Մանէի աղտո, բայց կշռուած ու գուսպ վրձնահարուածը, աւելի բնական քան զգայական, կը ստեղծէ մթնոլորտ մը՝ որ դիւթիւ թարմութիւն մը կը տածէ եւ նոյն ատեն արձանային վիճակ մը, իր կերպարներու բնազանցական ներկայութեամբ:

Տարբեր է Մոնէի յղացքը: Իր յայտնու վրձնահարուածները, իրենց ուժականութեամբ, ինչպէս եւ երանգային այլազանութիւնն ու մթնոլորտային լայն շունչը, լիութիւն մը կը շնորհեն իր աշխատանքին, նկարչական ախառու եւ յանդուգն լուծումներ ցուցաբերող, առաջադրող: Վրձինը չի նկարագրեր այլ՝ կը թելադրէ: Հոն է կայարանը, իր բոլոր մանրամասնութիւններով, առանց որ Մոնէ գանոնը մէկ առ մէկ նկարէ: Ինք կը ստեղծէ մթնոլորտը՝ գունային բիծերով, կենսունակ, խալտայող եւ դիտողին կը թողու իր միտքով տեսնել այն ինչ որ իր աչքին առջեւ, պատաստին վրայ համառօտօրէն ներկայացուած է: Նկարելու տեսքը, վրձնահարուածներու արագութիւնը, անմիջականութիւնը, ժամանակի նոր զգայնութիւն մը կը յառաջացնեն, որ կարծէք փոխադրական միջոցներու եւ նոր ժամանակներու արագութեան համապատասխանէ:

Մոնէի նկարած շարքին մէջ, որպէս համարաւոր, յատուկ ուշադրութիւն կը դրաւ ոչ շատ ծանօթ «Սէն-Լազար կայարանը. ազդանշանները» պատաստը: Մոնէ, խիզախօրէն, պատաստի ճիշդ կեդրոնին գետեղած է կլոր ազդանշան մը, մութ արեւու մը նման եւ, անոր այս ակնբան դիրքը թեթեւեղութեամբ, աչքին նկարած է ուրիշներ եւս, որոնք կեդրոնական հեռակէտէն դատ, կը ստեղծեն ուրիշ մը, աջ եզերքին գտնուող, որ զարկ կու տայ միջոցին ընդարձակութեան: Մեր, դիտողներուն եւ կայարանին միջեւ գտնուող իրենց այս հանգա-

մանքով, այս նշանները կը կրկնեն Մանէի երկին երկաթեայ ուղղահայեաց ձողերուն դերը, որուն կը միանայ Կիւսթաւ Գայպոթի կողմէ նոյն շրջանին նկարումը «Եւրոպայի կամուրջին վրայ» պատաստը, իր երկաթէ կոթողային կամուրջով: Յատկանշական կրնայ թուիլ պարագան որ Մոնէի յիշեալ նկարը մաս կը կազմէր նոյնինքն Գայպոթի հաւաքածոյին:

Մանէի եւ Մոնէի երկերուն կողքին, ցուցադրուած են նաեւ քանի մը պատաներ Պերթ Մորիզոյէն եւ Գայպոթէն: Վերջինին «Եւրոպայի կամուրջին վրայ» կ'արձագանգէ Մանէի ներկայացուցած բնազանցական վիճակին: Երկաթներու ծանր կառոյց մըն է որ կերպարները կը բաժնէ կայարանին, որոնք զայն դուրսէն եւ վերէն կը դիտեն: Եթէ Մանէի մօտ երկու դերակատարներէն մէկը կայարանին կը նայի իսկ միւսը մեղի (կապ մը ստեղծելով կայարանին, իր եւ մեր միջեւ), Գայպոթի նկարած երկու տղամարդիկը, դէպի կայարանը դարձած, աւելի ինքնամիտի վիճակ մը կը պարզեն, բայց նոյն ատեն ճնշիչ, քանի կամուրջին երկաթէ հակայ մասերը,

պատնէշի մը նման, զանոնք կ'անջատեն կայարանէն: Մակարիթեան խորհուրդ մը կայ դասականօրէն նկարուած այս կապտաւուն պատաստին մէջ, տարբերակի զգայնութիւնը յառաջացնող:

Ցուցահանդէսին մաս կը կազմեն նաեւ այժմ մոռացութեան մատնուած նկարիչներէ (Նորպէս Կէօնէօթ եւ Ժան Պիքո) քանի մը պատաստներ, որոնք կայարանն ու Եւրոպայի Հրապարակն ու կամուրջը կը ներկայացնեն: Ասոնք, աւելի, եւրոպայի պատկերում ունին, առանց որ Մանէի, Մոնէի եւ Գայպոթի նկարչական յղացքի նորարարութեան հասնին: Մակայն այս բոլորը ցոյց կու տան թէ քաղաքը այլեւս մեծ գործարանի մը կը նմանի, ուրկէ հակառակ կառուած մըր կ'ըլլեն ու կը մտնեն՝ նոր շարքում մը ստեղծելով միջավայրին մէջ: Հորիզոնական սլացքը, կառքերէն եւ նաւերէն անդին, աննախընթաց արագութիւն մը ձեռք կը բերէ: Կը մնար ուղղահայեացը: Սէն-Լազար կայարանի կառուցումէն շուրջ երկու տասնամեակ ետք, էյֆէլի Աշտարակին բարձրանալը, որպէս աննախադէպ արդի խորհրդանշան, ցոյց կու տար թէ այդ մէկը նուաճելը հեռու էր:

ժվ. դար որդեգրել, յատկապէս անդլիս-
յի նկարիչները, ժէ. դարու հոլանտացի
քանակարիչներուն հետեւելով, բնանը-
կարէութիւնը դարձնեն ինքնին արժէք
ներկայացնող ուղղութիւն՝ միւս ճիւղ-
ղերուն համադրը: Իսկ բնութեան վերա-
յայտնաբերումն ու վիպապաշտութեան ե-
րեան զարկ պատճառ կը դառնան որ բը-
նութիւնը ընկալելու նոր զգայութիւն մը
ձեւաւորուի, ուր ենթակայական սպ-
բումները նկարիչները կը մղեն իւրաքան-
չիւրը բնութեան տարւո իւրովի արտա-
յայտութիւն: Այս ծիրին մէջ, ինչ կը վե-
րաբերի բնանանկարչութեան, ժվ. դա-
րուն երկու դէմքեր կը ցոյցուն. մին՝
առնչկացի ձէյմա Մ. Ու. Թըրները, իսկ
միւսը՝ դերմանացի Գաորար Տաւիտ Ֆը-
րտրիխը:

Թիւրքերի համար, ծովը եւ լեռը կը կազմեն երկու քեւեռները բնութեանական պատկերման մը որոնք, տարբերային իրենց հանդամանքով, ծայրագոյն վիճակներու մարմնաւորումը կը դառնան, ամենակուլ եւ աւերիչ փոթորիկներէն յանձեւ երանելի անդորրը արտայայտող։ Ճարեքէ Ֆրիտրիխի պատկերումը։ Այն կը չարունակէ ներկայացնել խորհրդաւորութեան այն վիճակը, զոր իրմէ առաջ դուցէ միայն տա Վինչի իրագործած էր։ Ֆրիտրիխ մարդը կը ներկայացնէ բնութեան դէմ յանդիման կացութիւնը, անոր խորհուրդները գննող եւ անոնց վրայ խոհացող։ Եթէ չինական բնանկարներուն մէջ մարդը ներգաշնակ մէկ մասնիկը կը դառնայ գերակայ բնութեան ու անոր կը միանայ, Ֆրիտրիխ մօտ մարդը բնութեան տարեքերին անդէպ երկրելի զերք մը կը բռնէ, թէ՛ անոր ձուլելովու եւ թէ՛ անկէ անջատուածութիւն մը, օտարում մը արտայայտելով, զայն նկատի ունենալով ան-թափանցելի խորհուրդներ պարփակող էութիւն մը, կեանքի ու մահուան առեղծաւածին աղբիւշուող։ Ասիկա վիպապաշտը ըջնար յատկանշող գոյութեանական հարցերուն ինչպէս եւ բնութեան բնկարման թերեւս ամենաթանձր ներկայացումն է, որուն պիտի յաջորդէ ԺԹ. դարու գե-տական ու դրապաշտ մօտեցումը, բնութիւնը նկատելով մարմին մը որեւէ այլ վիճեան մը նման, հեռու յուզախառն այն նեթականականութենէն, որ կը բընորդէ վիպապաշտ բնանկարութիւնը։ Այսպէս, ԺԹ. դարը ոչ միայն որակա-կան յեղաշրջում մը կը յառաջացնէ ար-ուեստի մարդէն ներս այլ՝ աւելի անմի-ջական կը պարձնէ եւրոպական եւ Գալ-րագոյն Արեւելքի արուեստներուն միջեւ կապը, որու բերմամբ եւրոպացի յառա-ջապահ արուեստագէտները առիթը կ'ու-նենան ծանօթանալու ծափոնցիկներ՝ Հո-բլեզայի եւ Հիլթրիչիկի արուեստին եւ որդիքի եւ միջոցային կարգ մը լուծում-ները։

Այդ ժամանակաշրջանին, Հոբուգայ լեռնաներկայացման նոր տեսիլք մը կը կիրարկէ ծայրագոյն արեւելեան արուեստին մէջ, երբ Յուփի լեռը կ'ընտրէ որպէս բնանիւթ: Այս ձեւով ծնունդ կ'առնէ տպածոնեբու շարք ճը որ տասնակներով պատկերումներ կ'ընդգրկէ նոյն կ'ընէ Հիւրոշիկէ, սոյն լեռը այլադան դիտանկիւններէ պատկերելով, լեռ մը որ բարձրաժիւ առասպելներու կ'առնչուի: Գլոտ Մոնէ եւ Փօլ Սէզան հասնակաւորէն այս օրինակները ունէին իրենց միտքին մէջ, երբ շարքերու ձեւանորոգելին: Սէզան քառասունէ աւելի նկարներով կը ներկայացնէ Սէնթ-Վիքթուար լեռը, չուրջ երեսունհինգ տարուան ընթացքին: Այս շարքը ոչ միայն Սէզանի պատճառով համբաււոր դարձած լեռան բազմազան պատկերումը կը կատարէ, այլ նաեւ կ'արձանագրէ նկարչին յառաջխաղացքը եւ անցած հանգրգուսները, գունային բիծերով նկարելու իր յղացքը առաւելագոյն կերպով առաջադրու: Իսկ Մոնէ, հեռավոր եւ ցուրտ Նորվեկիոյ մէջ է որ տասնէ աւելի պատառ կը նուիրէ Քոլուաս լեռան: Բայց Մոնէ լեռ մը չէ որ կը նկարէ, ինչպէս կ'ըսէ, այլ՝ օդը որուն մէջ լեռը կը գտնուի: Աւելին, նկարելիք նիւթը իրեն համար «միայն աննշան բան մըն է», քանի որ այն գոր կ'ուզէ «վերարտադրել այն բանն է որ գոյութիւն ունի նկարելիք նիւթին» եւ իրեն միջեւ: Արդէն իսկ մտած ենք բնանիւթը զանցելու ընթացքին մէջ, որուն ձգտած էր նաեւ Կիւսթաւ Յույսէր, երբ կը գրէր. «Ինչ որ ինծի գեղեցիկ կը բռնի, ինչ որ կ'ուգիմ ընել, գիրք մը գրել է ոչինչի մասին, գիրք մը առանց արտաքին կապերու, որ

UNICITÉ DE LA SHOAH ET CONCURRENCE DES VICTIMES

Au mois d'avril, en Diaspora et en Arménie, les Arméniens ont commémoré le génocide de 1915 suivant un rituel bien établi mais susceptible, d'une communauté à l'autre, de variations locales: messes solennelles, réunions publiques, discours et proclamations, défilés de rues et manifestations devant les locaux des représentations diplomatiques de la Turquie, pèlerinage à un lieu consacré (Etchmiadzine, Jérusalem, Rome), à un lieu de mémoire (Deir-el Zor), à un mémorial (Dzidzernakapert, khatchkar, monument aux morts), inflation éditoriale (articles de presse, livres), expositions, concerts, colloques scientifiques.

Commémorer, pour les Arméniens, n'est pas seulement un devoir de mémoire et un acte de deuil, c'est encore et toujours revendiquer la reconnaissance du génocide par la Turquie mais aussi par les instances internationales et par les Etats(1).

A Paris, à la Sorbonne, là où s'étaient tenues, en avril 1984 les assises du Tribunal Permanent des Peuples(2), le Comité de Défense de la Cause Arménienne a organisé, les 16, 17 et 18 avril 1998, un colloque international sur. —

«L'Actualité du Génocide des Arméniens».

Le terme d'«actualité» renvoie d'abord aux enjeux de la mémoire arménienne face aux défis du négationnisme ture. Mais l'implication dans ce débat d'historiens, de philosophes et de journalistes vivant ou travaillant en France, aux Etats-Unis ou en Israël, a depuis quelques années déjà, donné une justification inattendue à ce terme quelque peu galvaudé par les médias. On se souvient de «l'affaire Bernard Lewis» (1993-1994) et de ses rebondissements judiciaires en France. Contre ce célèbre orientaliste juif américain qui avait récusé dans le journal *«Le Monde»* l'existence d'un «génocide arménien» qu'il qualifiait de version arménienne de l'histoire, deux associations, le CDCA (cité plus haut) et le Forum des Associations Arméniennes ont intenté deux procès, l'un au Pénal et l'autre au Civil. Si le CDCA a été débouté, le Forum a obtenu la condamnation au Civil de Bernard Lewis, sommé de respecter la déontologie du métier d'historien. On se souvient aussi que la polémique a continué dans la revue *«Histoire»*, opposant le docteur Yves Ternon, médecin et historien, devenu au cours des ans un spécialiste reconnu des génocides(3), à Gilles Veinstein qui défendait le point de vue de B. Lewis et qui risque d'être élu(4) professeur au Collège

de France — la plus haute distinction pour un universitaire français — à la chaire d'histoire ottomane et turque, créée pour la circonstance. Il y a quelques mois, lorsque la municipalité de Tel Aviv a voulu honorer Bernard Lewis en le faisant «citoyen d'honneur» pour services rendus à Israël, cette décision a soulevé un tollé chez les Arméniens de Jérusalem et a suscité une vive polémique dans les rangs de la gauche et des intellectuels israéliens. En janvier de cette année, le «*Courrier International*» s'est fait, à Paris, l'écho de cette polémique(5). Il lui a consacré une pleine page qui à son tour a provoqué une très vive réaction de «*Haratch*», une lettre ouverte au «*Courrier*» d'Yves Ternon paru dans «*Haratch*», suivie d'une courte réponse de l'éditorialiste du «*Courrier*» A. Adler(6). Plus récemment encore la déclaration, très attendue, du Vatican(7) sur l'Eglise catholique et la destruction des

par
Anahide TER-MINASSIAN

Juifs d'Europe⁽⁸⁾ durant la seconde Guerre Mondiale, vient de déplorer les horreurs du XXe siècle —et parmi elles— les «massacres arméniens». Mais elle fait de la «*mémoire du génocide juif*» un devoir sacré. Les mots ont un sens et toute terminologie est didactique :

Il en est ainsi de l'opposition «massacres» «génocide», qui conduit, insidieusement, à opposer «crimes de guerre» contre «crimes contre l'humanité».

Commencé il y a plusieurs dizaines d'années, le combat arménien pour la reconnaissance du génocide de 1915 a été mené par des moyens tour à tour pacifiques ou violents, car on ne peut oublier la décennie du terrorisme arménien (1975-1985). Se référant à l'autorité de Raphaël Lemkin, ce juriste juif polonais exilé aux Etats-Unis durant la deuxième Guerre Mondiale, qui a été en 1945 le créateur du concept de génocide(9) et l'inspirateur de la Convention de l'ONU sur la prévention et la punition du crime de génocide (décembre 1948), les organisations de la Diaspora arménienne ont d'abord lutté sur le terrain de l'histoire. Les historiens parmi lesquels il faut citer R.

ցահանդէսին ծանուցման որպէս պատկեր, որուն մէջ տեսարանը կազմող տարրերէն ընդեռ բնորոշելի են, թէեւ ծայրօրէն պարզեցնուած: Քիչ ետք նկարչութեան մէջ տեսարանը եւ լեռը պիտի անհետանան ու պատասխներուն վրայ այլեւս տեղ պիտի դրուէ միայն համոյթ մը, զիծերու եւ զուռային բիծերու, որոնք լրենք (նշխարին ուշիով) կենդանի պիտի պահեն նկարը:

Պաւարիական Յեպեաններու լանջին
գտնուող Միւրնատու աւանին մէջ է որ
Քանդողներ Վճռական քայլը առաւ դէ-
պի լրիւ վերացականութիւն, դէպի են-
թանիթիւն զանցումը, ինչպէս լեւրան։
Սակաւն ռսիկա արգելք մը չնշուա որ
բազմաթիւ նկարիչներ շարունակեան լե-
ւոր նկարել։ Մնաստան լեւը որ կարա-
րող յեղուն ունի, դէպի իրեն ըբողդ։

Hovhannessian, V. Dadrian, Y. Ternon, G. Chaliand, R. Adalian etc... ont publié des œuvres et des documents, réédité des ouvrages anciens et suscité une bibliographie impressionnante(10). Leur préoccupation a été d'abord d'établir, de classer et d'interpréter les faits, d'énumérer les crimes et les atrocités; de dénoncer l'épuration ethnique — *planifiée* par les Jeunes-Turcs — d'une population arménienne désignée pour son appartenance à un groupe ethnique et religieux, de rechercher les causes dans le nationalisme, dans l'histoire, dans les fantasmes politiques, dans l'économie, dans le rôle des puissances occidentales; de réfuter les arguments turcs (dérapage du à la Guerre Mondiale, insurrection et trahison des Arméniens, minimisation du nombre de victimes, etc...). Ce dialogue de sourds avec la Turquie, gardienne des archives ottomanes et «sous-marin insubmersible» de l'OTAN durant la guerre froide, avait le mérite de la simplicité, voire même de la clarté : les enjeux étaient politiques et le rapport de force entre l'Etat turc et les Arméniens de la Diaspora(11) totalement inégal.

Puis, insensiblement, le front s'est déplacé; la querelle s'est compliquée par l'apparition de nouveaux concepts —révisionnisme, négationnisme, relativisme— et par l'apparition de nouveaux acteurs ! Aujourd'hui aucune des définitions du concept de génocide ne fait l'unanimité des chercheurs. Les Arméniens ne s'y retrouvent plus ! Ont-ils été victimes d'un génocide ? d'un ethnocide ? d'un génocide ethnocidaire ? d'un crime contre l'humanité ? Par quel mot désigner l'assassinat des Juifs par les nazis ? Shoah ? Holocauste ? Judéocide ? Génocide ? Derrière la querelle sémantique, ce qui se profile c'est «la concurrence des victimes». Du moins, tel est le point de vue et tel est le titre du livre de Jean-Michel Chaumont, *«La concurrence des victimes: génocide, identité, reconnaissance»*(12), tiré d'une thèse en 3 volumes soutenue en 1995 à l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris) sous la direction de Michel Wieworka et intitulée *«Connaissance ou reconnaissance ? Les enjeux du débat sur la singularité de la Shoah»*. Voilà un livre qui devrait intéresser les Arméniens. Belge, catholique, philosophe et sociologue, Jean-Michel Chaumont après avoir été des années durant l'un des dirigeants de la Fondation Auschwitz de Bruxelles a du renoncer à ses fonctions. Il est aujourd'hui chercheur à l'Université francophone de Louvain-la-Neuve (Belgique). Fêré d'épistémologie de l'histoire, il a déjà publié un ouvrage qui a retenu l'attention sur Hannah Arendt(13) et s'est passionné pour la querelle *«l'Historikerstreit»*, qui s'est installée entre les historiens allemands et israéliens (Ernst Nolte, Jürgen Habermas, Eberhard Jäckel, Saul Friedländer etc...) sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi.

Voici les premières phrases du livre :
« Rien ne va plus entre les victimes du nazisme. Sous une unanimité de façade — condensée dans quelques impératifs tels que "le plus jamais ça" et le devoir sacré du souvenir ou la lutte contre l'antisémitisme et la xénophobie — des conflits virulents opposent les milieux de mémoire qui représentent les différentes catégories de persécutés par le Reich : déportés juifs contre déportés résistants juifs contre tsi-ganes, homosexuels contre politiques, juifs antifascistes contre juifs sionistes. La liste des oppositions et des recriminations est longue et — outre-Atlantique en particulier — déborde le seul cadre de la criminalité nationale-socialiste pour englober d'autres groupes de victimes: Juifs contre Arméniens, Juifs contre Noirs, Juifs contre Indiens, Juifs contre Tutsis parfois, déjà... Au cours de ces querelles intestines, une revendication hautement polémique: celle de l'unicité absolue de la Shoah qui alimente depuis plus d'un quart de siècle, un débat interminable, passionné et vain »
 (p. 9).

Jean-Michel Chaumont présente son ouvrage comme un essai «d'éthique reconstructive» (p. 18), un concept qu'il emprunte à Jean-Marc Ferry⁽¹⁴⁾. La recon-

struction du passé n'est pas une opération intellectuelle destinée simplement à établir la causalité. Elle implique une éthique de la reconstruction comme éthique de la rédemption, devant permettre, à terme, la résolution des conflits. D'emblée, l'auteur qui n'est pas et ne veut pas être historien, sort du champ historique pour se hisser au niveau du philosophe confronté à une aporie⁽¹⁵⁾ cognitive. Comment admettre que «Auschwitz», à la fois un symbole mémorial et un événement moralement inadmissible, soit l'unique événement incompréhensible de l'histoire ? Et, si, en bon sophiste, il simule l'étonnement: «La compétition pour le statut de victime par excellence peut-être réduite à la vaine quête d'un prestige déplacé» (p. 13), c'est pour constater que de «façon plus fondamentale il y a ... des attentes de reconnaissance, issues d'une histoire tragique d'humiliations, d'occultations et de stigmatisations de personnes» qui avaient enduré le pire. Aussi ce qu'il veut raconter, c'est «l'acharnement à être reconnu et l'enfer qui se crée quand la réponse ne vient pas». Mais, aussitôt, il met en garde contre les «instrumentalisations franchement politiciennes de la mémoire en général et de l'affirmation de l'unicité de la Shoah en particulier» (p. 14). Comme il met en garde contre «les milieux de mémoire», contre «l'instrumentalisation de la mémoire». Toutes périphrases qui désignent Israël et certaines organisations sionistes de la diaspora.

C'est dire que J.-M. Chaumont prend des risques, brave le danger de l'incompréhension, et même ajoute, en conclusion. «Si je ne craignais l'incompréhension, je dirais qu'Auschwitz m'a rendu révisionniste» (p. 290). Un terme provocateur corrigé sur le champ par l'affirmation de la «singularité mémorielle» d'Auschwitz (p. 291) qui n'est pas —le lecteur l'a compris— la «singularité historique» de la Shoah.

Le projet de J.-M. Chaumont est donc de faire émerger les vrais enjeux d'un débat que nourrit une production universitaire démesurée, «encouragée par la création de nombreuses chaires dévolues à la Shoah», selon les termes de Richard Marienstras⁽¹⁶⁾. Pour cela il propose un double déplacement de la focale. Passer d'un soit-disant controverse historique sur les événements à un conflit entre groupes sociaux (passer «de prétendus enjeux de connaissance à de réels enjeux de reconnaissance»). S'arrêter non plus sur le temps de la guerre mais sur la période qui l'a suivie. Dès lors, il ne s'agit pas d'une histoire des nazis et de leurs victimes mais «d'une histoire des victimes entre elles... dans leurs rapports complexes avec des Etats et des sociétés civiles de l'après-guerre» (p. 18). Sans ignorer les aspects de la «victimisation primaire» endurée pendant la guerre, J.-M. Chaumont s'intéresse «au processus de victimisation secondaire».

Voilà une notion qui mérite notre réflexion. Car si le débat autour du génocide arménien n'a rien à voir avec les nazis —malgré la pertinence de certaines remarques ou extrapolations d'Yves Ternon, de Vahakn Dadrian ou de Hilmar Kaiser⁽¹⁷⁾ sur les responsabilités allemandes— depuis les années 20, les Arméniens, descendants des survivants de 1915, ont bel et bien vécu un «processus de victimisation secondaire» et transgénérationnelle. C'est ce que prouve leur acharnement pour «obtenir la reconnaissance, leur «travail de mémoire»⁽¹⁸⁾, les débats psychanalytiques sur le rapport à l'identité arménienne après le génocide et sa transmission (J. Altounian, K. Beledian, H. Piralian, M. Nishanian etc...) et le «lien communautaire» (M. Hovannessian). Mais, selon Alain Besançon, membre de l'Institut, «les Arméniens n'ont pas tout à fait atteint cette masse critique» nécessaire par le nombre, la puissance, l'influence, «à porter la mémoire»⁽¹⁹⁾.

«La concurrence des victimes» est structurée en trois parties. J.-M. Chaumont

décrit d'abord «le temps de la honte» (1945-1967). Il y place l'origine du conflit. A partir d'un témoignage de Simone Veil, déportée avec sa famille alors qu'elle n'a que seize ans, il démontre que le retour des Juifs en France se déroula, en 1945, dans l'indifférence générale. A l'humiliation et à la honte des déportés «raciaux», innocents et déportés pour «rien», il oppose la considération et le prestige des déportés «politiques» et des résistants. Il enregistre les réactions et les effets pervers suscités par ce «délaissement» des Juifs —le mot est de J.-P. Sartre (1946)— (p.64) et précise le contenu des attentes frustrées de reconnaissance originelle. Et cela, malgré le Tribunal de Nuremberg (1946) qui, dans sa condamnation des crimes contre l'humanité, ne distingue pas, il est vrai, le destin particulier des Juifs du destin des autres victimes du racisme nazi (p. 84). Et malgré la création de l'Etat d'Israël (1948) dont les fondateurs stigmatisent la passivité des victimes juives qui sont parties «comme des agneaux à l'abattoir» (p. 33).

La deuxième partie, intitulée «Le temps de la gloire, 1967», transporte le lecteur aux Etats-Unis où les rescapés de la Shoah vont être l'objet d'une «glorification dont un des effets les plus tangibles sera une fulgurante ascension statutaire» (p. 93). J.-M. Chaumont attribue cette inversion de la valence du stigmate à Elie Wiesel, futur Prix Nobel de la Paix. Il date cette métamorphose: elle aurait eu lieu à New-York, le 26 Mars 1967. (jour du Purim, la Pâque juive), au cours du symposium annuel de la revue «Judaism», quatre personnalités juives —Emil L. Fackenheim, Richard H. Popkin, George Steiner, Elie Wiesel— sont invités à traiter le thème des «Valeurs juives dans le futur après l'Holocauste» (p. 99). Nous sommes trois mois avant la guerre des Six Jours qui va mobiliser de façon sans précédent, la diaspora juive en faveur d'Israël. Selon Chaumont, c'est au cours de ces savantes discussions, entre universitaires, que se serait imposé le point de vue d'Elie Wiesel sur «l'unicité» de Shoah. C'est ainsi qu'aurait débuté le débat sur la singularité de la Shoah, débat dont les multiples dimensions aux Etats-Unis, en France, en Allemagne, en Israël sont passées au crible de l'analyse. Ecrasé sous le poids des citations, le lecteur découvre avec stupéfaction l'existence d'un argumentaire philosophico-théologique. Le caractère unique du génocide juif serait moins lié à l'unicité de l'événement historique (symbolisé par Auschwitz) que par la singularité du peuple juif, le «peuple élu». Plusieurs participants du symposium de New-York, et non des moindres, se réfèrent au «Livre de l'argument et de la preuve pour faire triompher la religion méprisée» de Judah Halévy (1075-1141), une autorité médiévale pour qui l'histoire juive est le «noyau interne» de l'histoire mondiale (p. 101).

Les réactions ne se font pas attendre. D'abord à l'intérieur de la communauté juive où nombreux sont ceux qui tout en ayant un «sentiment filial» vis-à-vis du judaïsme (François Furet) n'adhèrent pas au messianisme juif. Puis, les réactions de plus en plus violentes chez les autres «groupes victimisés» (Tziganes, Noirs et Indiens américains, Arméniens etc...) conduisent à l'apparition de la concurrence des victimes, et, avec elle, d'une littérature prolifère aux accents souvent talismudiques.

Les Arméniens, on le sait, n'appartiennent pas au «peuple élu», même si, comme ils se plaisent à le rappeler, la plaine de l'Ararat a été le lieu du deuxième départ de l'humanité après le Déluge. A la veille des célébrations du 1700ème anniversaire de l'adoption du christianisme par l'Etat arménien, les rapports que les Arméniens entretiennent avec Dieu ne s'inscrivent pas dans l'eschatologie mais dans une histoire nationale. On comprend dès lors que les Arméniens qui en sont encore à se battre pour une reconnaissance du fait même du génocide par les autorités turques aient manifesté

quelques impatiences et aient contesté aux Juifs le monopole du génocide. J.-M. Chaumont place ces premiers affrontements dans le contexte américain (p. 162). L'ouvrage de Richard Hovannessian «The Armenian Holocaust» (1978) a été le premier d'une série de publications, aux Etats-Unis et en France, dévolues au génocide arménien. R. Hovannessian a cherché et obtenu depuis 20 ans l'accord d'éminents intellectuels juifs ou israéliens (Israël Charny, Helen Fein, Yehuda Bauer, Irving Horowitz etc.), sans désarmer pour autant les partisans d'une position judéo-centrique. C'est pourquoi Pierre Papazian met en cause en 1984, la notion «d'unique unicité» de la Shoah.

«L'Holocauste juif ne fut pas une répétition du Grand Massacre arménien, tous deux sont des événements uniques, mais avec une similitude de base: dans chaque cas, un gouvernement tenta la destruction systématique d'un peuple assujéti. Tous les autres facteurs peuvent bien être complètement distincts, sous cet aspect essentiel qu'est l'intention des bourreaux, les deux événements étaient ordonnés à la même fin. Et tous les deux, peu importe combien ils diffèrent par ailleurs, furent des cas de génocide»⁽²⁰⁾. Notion d'unicité combattue avec énergie par V. Dardrian⁽²¹⁾, au risque de nourrir chez certains le soupçon qu'il partage les vues de ceux qui, aux Etats-Unis, dénoncent le «Shoah Business» (R. Marienstras). Dans le copieux chapitre intitulé «Au cœur du débat sur la singularité» J.-M. Chaumont évoque bien entendu les autres «victimes» —Black Muslims, Indiens, Cambodgiens, Tutsis Rwandais, Bosniaques— et entraîne ses lecteurs en Europe sur les traces de Maurice Cling, d'Alain Finkelkraut, de Romy Brauman, d'Edgar Morin. Sa sympathie va clairement à l'historien Arno Mayer⁽²²⁾ qui dénonce l'emploi du terme «holocauste» désignant une offrande sacrificielle faite à la louange de Dieu et entièrement consumée par le feu et qui refuse de détacher le «désastre juif des circonstances historiques tout à fait profanes qui l'ont vu naître» (p. 130).

Dans la troisième et dernière partie de son livre où les incidentes relatives aux Arméniens ne sont pas rares, J.-M. Chaumont s'attache à définir la notion de génocide, à la distinguer de la notion d'éthnocide. Il tente de donner une interprétation alternative de la singularité absolue, dans la perspective d'une résolution des conflits. Il souligne la quête de reconnaissance des victimes et de leurs descendants, cette reconnaissance devenant un élément cordial de l'identité des minorités et de leur culture. Il plaide pour un nouveau rapport à l'histoire.

«La concurrence des victimes» est un livre long, dense et polémique dont l'auteur traite avec vigueur et pénétration un problème difficile entre tous et qui «hante le présent». Par ses détours philosophiques et théologiques, par ses effets d'exagération et de systématisation, ce livre peut irriter. Et il a en effet scandalisé nombre d'intellectuels juifs et non-juifs. Mais l'important dossier que lui a consacré «Le Débat», la revue de Pierre Nora, montre qu'il ne peut laisser indifférent et qu'il appelle la réflexion et la discussion: Pierre Bouretz, Richard Marienstras, Michel Wieworka y ont exposé sans ménagement, leurs critiques et Jean-Michel Chaumont a accepté de leur répondre avec sérénité⁽²³⁾.

Ce livre qui répond à certaines attentes du lecteur arménien, souvent dérouté par les obstacles renouvelés qui jalonnent la longue marche vers la reconnaissance du génocide de 1915⁽²⁴⁾, doit être lu avec attention et sans jamais perdre de vue que les tenants de l'unicité de la Shoah —mystiques ou fanatiques?— sont une minorité.

Il n'empêche que, comme nos jeunes confrères de «Haïastan», Sevan Ananian et Varoujan Sarkissian, nous avons éprouvé à cette lecture un «étrange réconfort»⁽²⁵⁾.

ANAHIDE TER-MINASSIAN

Avril 1998

(1) Rappelons les résolutions de la Sous-Commission des Droits de l'Homme de l'ONU (1984), du Parlement européen (1987) ou plus récemment du Sénat de Belgique (1998).

(2) Les actes de ce Tribunal qui a conclu à la culpabilité des Jeunes-Turcs et à la responsabilité de la Turquie comme Etat-successeur ont été publiés par G. Chaliand (ed.), «Le Crime du Silence», Paris, 1984.

(3) Yves Ternon, «L'Etat criminel. Les génocides au XXe siècle», Paris, Le Seuil, 1995.

(4) Le vote n'a pas encore eu lieu.

(5) «Courrier International», N° 375, 8/14 janvier 1998.

(6) «Haratch», 13 et 17 janvier 1998.

(7) 16 mars 1998.

(8) Raul Hilberg, «La destruction des Juifs d'Europe», Paris, Fayard, 1988.

(9) Rappelons que dans son premier article R. Lemkin construit son concept en utilisant l'exemple arménien.

(10) Xavier de Planhol, «Minorités en Islam. Géographie politique et sociale», Paris, Flammarion, 1997. Constate que la «question arménienne» a donné lieu à une littérature immense et déplore que les Turcs aient négligé trop longtemps la publication de leurs archives; p. 450, n. 144.

(11) On sait que l'Arménie soviétique a été «empêchée» jusqu'en 1965 de commémorer.

(12) Publié aux Editions La Découverte; Paris, 1997; 380 pages dont 26 pages de bibliographie.

(13) «J.-M. Chaumont autour d'Auschwitz. De la critique de la modernité à l'assomption de la responsabilité historique: une lecture de Hannah Arendt», Bruxelles, Académie Royale de Belgique, 1991.

(14) Jean-Marc Ferry. «L'Ethique re-

constructive», Paris, Editions du Cerf, 1996.

(15) Aporie : Difficulté d'ordre rationnel apparaissant sans issue (Petit Robert).

(16) R. Marienstras, «La stupeur du monde», Le Débat, Paris, N° 98, janvier-février 1998, p. 173.

(17) Hilmar Kaiser, «Imperialism, Racism and Development Theories. The Construction of a Dominant Paradigm of Ottoman Armenians», Ann Arbor (Michigan), 1998.

(18) «1914-1998. Le travail de mémoire». Cette exposition qui se tient à la Villette jusqu'au 12 juillet 1998 et dont l'initiative revient à Elie Wiesel accorde une place insignifiante au génocide arménien. Voir «Haratch», 25 mars 1998.

(19) Alain Besançon, in Plamias - Meudon, N° 98, février 1998, p. 10.

(20) P. Papazian, «A Unique Uniqueness ?» cité par J.-M. Chaumont, p. 163.

(21) V. Dardrian, «The Tripartite Office of the Holocaust and the Imagery of Uniqueness», International Network on Holocaust and Genocide, Vol. 11, 1996.

(22) Arno Mayer «La "solution finale" dans l'histoire», Paris, La Découverte, 1990. Ce livre est préfacé par Pierre Vidal-Naquet, dont le nom n'est malheureusement jamais mentionné par J.-M. Chaumont.

(23) «Le Débat», Paris, N° 98, Janvier-Février 1998, «Unicité de la Shoah», pp. 155-186.

(24) Comme le montre la résolution du Sénat belge (26 mars 1998).

(25) «Haïastan», «Un étrange réconfort», Paris, N° 591 et 592, novembre et décembre 1997.

Ը Ն Դ Ա Ռ Ա Զ Ո Ւ Մ

Կ Ա Յ Ա Ր Ա Ն

Դանդաղ, դարձողարձիկ սանդուխներէն վեր յանկարծ, բախող դէմքիս, ընդարձակ ու ներքին միջոց մը, որ կը բացուի յատակէն, պատերէն, մետաղէ սիւներէն, լայնալիճ պատուհաններէն մինչեւ կամարները որոնք կ'երթան կրել ապակիէ ծածքեր, մոխրադոյն, գորշ կամ կապոյտի լոյսերէն թափանցուած : Փոշոտ աղմուկ, արձագանգի զարնուող ալիքներ, առկախ գոյացութիւն մը հնչող, անդադար թաւալող ու դիպուող ինքն իր վրան, լուսազդի, յայտարարութեանց, տատերու խոսնաչփութ հեւքի խորքին : Բան մը մետաղային, թանձր ու կենդանի նոյն ատեն :

Այս էր մօտաւորապէս որ առաջին անգամ տեսած եմ ու կը մնայ մտքիս մէջ, տեղէն որ կոչուեցաւ կայարան : Զիս խռովողը այն ատեն եւ հիմա, դարպասներէն անդին, քարափներու առջեւէն սկսող երկաթուղիները չէին, սոսորդակող, ծառի մը արմատներուն պէս միաւորուող հեռաւոր բունի մը, ոչ ալ զնայեցներու մեկնումները թեւադրող զանգերը, իրենց բացառիկ կարմիր ու անդուհիւ լոյսերով : Այլ պարզապէս այս շունչէն անդին պարզածանող տաքութիւնը, խառնուած ամփոփուած, բայց տեղ մը, անսպասելի ուղղութեամբ մը բաց, տեսակ մը վսեմ ձգումով մը դէպի ալիւր :

Բոլորն ալ նախորդ դարու կառույցներ, հին կայարաններէն մը անասման հետաքննները կապող մայրաքաղաքին, ոչինչ այնքան զարմանալի կը թուի որքան քաղաքին կայարանները : Արդեօ՞ք որովհետեւ Պէյրութը իր գաւառայնութեամբ կամ դաղթային շինուածքով չունէր նման շէնքեր որոնց առջեւ երեւակայութիւնս երազէր հեռաւոր երկիրներ կամ որոնք նշէին քաղաքին սահմանները : Հիմա իրենց հակադաս ժամացոյցով, ճակատի իրենց քարէ սիւներով, ապա ստուերոտ անցքերով, դէպի քարափները տանող օդային ճանապարհով՝ անոնք մտքիս մէջ, մարմնիս շուրջ կը կազմեն կենդանի տեղաբաշխում մը : Ծամբորդութեան հեռանկարները դիմ չեն հմայեր, այդ փախուստը տեղերէն, տարաշխարհայնութեան այդ կարօտախտը, որ աշխարհը կը դարձնէ մակերես ու ամփոփելի հաւաքածոյ մը տպաւորութիւններու, այս հասանք քաղաքին դէպի դուրս, մէկ խօսքով՝ ճամբորդութեան սէրը ոչինչ ունի յանկուցիչ, արկածախնդրական կամ ճակատագրական : Գիտեմ, ամէն մեկնում ալիւս վերադարձ մը կ'ենթադրէ արդէն, հոս, միայն հոս, եւ այլուր, եթէ կայ, կը գտնուի տեղ մը, որ պիտի ներսը կոչեն :

Զիս գրաւողը հանդուցն է, փեթակը, հանդիպման վայրը, ժամանման ու մեկնումի, հեռաւորի ու մօտաւորի, քաղաքի ու գաւառի, հողի ու երկնքի, համայնատրոփ իրականութեան ու միջնակութեան այս փոխանցումը, որուն արտաքին բայց նոյն ատեն թանձր պատկերն է տեսական երթուղարձը դէմքերու, պայուսակներու, անուններու, կոչերու, խուճապը, տենդը, հրճուածքը, երբեմն հասնողին յոգնութեամբ թաթաւուն հանգիստը, սպասողին աչքերու պարզապէս պնդումը, յափառքն ու լքումը գիշերային ժամերուն, երբ ուշացած աւելածներ իրենց դեղին-կանաչ մեքենաներով կը փոխեն, կը մաքրեն յատակը ու կը լեցնեն միջոցը աղմուկով : Բայց հակառակ այս մշտական մաքրութեան, կայարանը կը մնայ չշուկով, ձայներով, փոշիով լեցուն եւ մարդկային մնացորդ խեղճներու, սլքտացող ստուերներու, արդիւրած սէրերու այն բայց ու ինկած տեղը, ուր ամէն մարդ ոչ ոքն է, ամէն մարդ ուրիշը միւսին, տրուած՝ փոխանակութեան մը խաղին :

Բայց ինչ որ թերեւս կը խուսափի վայրին ըմբռնումէն, պիտի ըսէի, այն ալ անոր գետնին է, անոր բանաստեղծին : Որքան անցորդ, որքան նայուածքներ, որքան դէմքեր ու դէպքեր, որքան լեզուներ ու անուններ : Ամբողջ զանգը՝ ամէն մէկ յիշողութեան, պատմութիւններու, բառերու որոնք կը սուրբան իրաւունք մը, կը մօտենան, կը շփուին իրարու, կ'ողջագոյնուին, կը հոտուրտան, կը ճշան, յետոյ կը հեռանան իրարմէ, պարզելով պատկերը բնաթափական, տեղափոխական վիպումի մը, որուն մէջ եւ ալ ուրիշներու կարգին կը պահեմ անանունութիւնս, ոչ ոքութիւնս, կը քալեմ ամբողջին, երբեմն ընթացքով կը կտրեմ հակա միջոցին անապատը, ոչ թէ նուաճելով զայն այլ տրուելով, յանձնուելով անոր ձեւին, եւ կը սպասեմ, արձարանի մը սեղանին առջեւ, ժամանակաւոր կայք հաստատողի անփութութեամբ ու առեւտրային անտարբերութեամբ մը չըմպատին հանդէպ, ահանջ՝ հեռաւոր ու մօտիկցող դղրդիւններուն, անտեսանելի բարձրախօսէ մը եկող հատ ու կենտ, անհասկնալի ծառուցումներուն, մէկը շուրջ կը փնտռէ, միւսը ամուսինը, զնայքը պիտի ծաղկաւորուի ու լեցնուի ունենայ, աչքս ժամացոյցի սլաքին, որ յաւիտենականօրէն նոյն կէտերէն կ'անցնի, որոնք նոյն վիճակները չեն, նոյն ոստումները, նոյն օրերը, մասնաւոր սեղանին վրայ, ահամայ կ'ընդմիջ մը յորինքն եւ ու կը կրկնեն, անհասար, ծանր ու արագ, տարուած՝ թերեւս ընդլայնական քաղաքին ցընհաւանքէն, կոտորուող դղրդիւններէն, տեսական թրթռացումներէն ուր կ'ապրինք, կը բանինք ու կը մեռնինք, մինչեւ որ դարպասներէն մէկուն սեմին յայտնուի հրաշքը. դէմք մը, անուն մը, մէկը, մարմնի մը մէջ, որուն շուրջ մոռցուած, գրեթէ անգայտացած, վերացական դարձած միջոցը պատահաններէն, միտադէ ալիւսներէն մինչեւ տանիքի ապակի ծածք կը կազմեն ապրելի ու կորնչելի պահ մը, տիեզերք մը, քերթուած մը :

Յ Ա Յ Տ Ա Ղ Բ Ի Ի Ր

Ինչպէ՞ս գրել երբ չունիս պատմութիւն, կ'ըսէր :

Իսկ ես կը կրկնեմ հին խօսքը, երբ կ'անցնիմ ժան Կուստին ցայտաղբիւրին առջեւէն, կը շրջանցեմ անոր բոլորակը, կը քալեմ ծառերուն կողքէն. աւազանի ջուրին մէջ կեղտոտ թուղթի ու պարսպ թիթեղէ քրքաւ-քրքայի, դարձուրի տուփեր կը ծփան, փոշիի խաւի մը, թափած տերեւներու քով : Կը հետեւիմ բազմաձայն ջրվէժի աղմուկին, տեսակ մը մեքենական գլղղոց մը, որ հեղուկի փայլող ու ինկող ծաւալները կը ձգեն կիսակլոր, շրթունքի նմանող եզերքներուն, այսպէս, սանդուխն առ սանդուխ, կորերը հետզհետէ պղտիկցող, մինչեւ վերի հարթակին վրայ բացուող պրոնդէ բաժակաձեւ անօթը, կանաչցած, բորբոսած՝ ուրկէ կը ժայթքէ ջուրը :

Ասոր վրան, տաղաւարի մը պէս, քառանկուն կառույցն է, իր քանդակներով. կիսամերկ կիներ, թերեւս նոյն կիներ կամ դիցաբանական ջրանոյններ, նայատներ, դուցէ մուսաններ, այլազան դիրքերով, ուսն ի վար կուժէն ցայտեցնող բացակայ ջուրի վէժք մը : Աւելի վեր, ճակատ մը նորէն, քառանկուն, զոր ձուածեւ մը կը սեղմէ, որուն մէջ քիչ մը ահագնական ընկողմանութիւնով, կը քանդակուին ջրային ուրիշ էակներ, մարմնի ուրուագիծերը հազիւ անշատուած քարի մակերեսէն, կարծես անկէ դուրս եկող, ինչպէս դէմք մը, ուս մը, բազուկ մը զանդադրէն կը բարձրանան ջուրերու խորունկէն, կը հպին մակերեսին, բայց կը մնան հոն վարը :

Յետոյ՝ տանիքին դմբէթը, ոսկեգօծ պողպատնո՞վ թէ քնարով մը աւարտող :

Պղտիկ տաճար մը, մէկ խօսքով՝ նուիրուած ջուրի աստուածուհիի մը պաշտամունքին, այնպէս ինչպէս կը սիրէր արեւափառ արքան, որուն ծառայող քրքրմբեր մեկներ են շատոնց. բայց կը մնայ յաւիտենական ցեղը տատալաններուն, որ կը թափին տանիքին վրայ, կ'իջնեն ցայտաղբիւրի լայնշի, ափեւածեւ գուռին մէջ, կ'ոստոտեն, զիրար կը կտցահարեն, հետամուտ յեւտին հատիկին, ամէնէն փոքր հացի կտորին, մոխրադոյն կը մննեն, տենդոտ, խռովկան, մեհանին շուրջ ղեգերով, արտախարգ յայտնութեան մը սպասող եւ միայն մարմին, սեռ ու հեշտանք հետապնդող ամբոխներուն պէս, ապա՝ իրենց տեսական թորչքներով ու կափկափով կը մկրատեն երկինքը :

Ջուրին հրապոյրը :

Ցայտաղբիւրը ժամադրաւայրն է ամէն գոյնէ, ամէն երկրէ, ամէն ցեղախումբէ բազմութեան մը, որ կը խոնուի հոն, կը նստի եզերքի քարէ նըստարաններուն վրայ, կը կոթնի ծառերու քունքներուն, կը ծխէ, կը թքէ, կը հայհոյէ, կը սլքտայ, ոստիկաններու հեռաւոր բայց աչալուրջ ուշադրութեան տակ. երբեմն կասկածելի հոտեր կ'անցնին, քրտինքի, հաշիւի, այլազան թմրեցուցիչի, կը խառնուին փողոցային երաժիշտներու միօրինակ ութմեքուն, որ կը թնդան, կը հեւան, կը ճապղին, կը տքան, մէկէն կ'ողորցնի դիմող շարժումի մը տենդով կը սուրան. սահանակներու վրայով արձակուած տըղաք կը ցատեն նստարաններէն, կ'ոստոտեն, կը սլքտան, կ'իջնան, մինչդեռ տարկապտոտները կը նետեն լուսանքի, արհամարհանքի, հեղնանքի խօսքեր, տեսական կուրծքներ մը մէջ անդէմ, անորոշ մէկու մը հետ :

Իսկ ջուրերը կարծես եօթներորդ երկինքն ի վար, ծալ ի ծալ կը թաւալին, կը գլորին, պահ մը կը փայլին արեւուն, կ'իջնեն վար, փրփուր, պղպղ-ղակ, ալեծփում, յետոյ վերստին կը բարձրանան, նորէն հանելու համար պրոնդէ բաժակի բերնին, պսպղալով, թաթափած խողովակներու երկար ու մեքենական ճամբորդութեամբ, կը թափին վարի աւազանին մէջ ճողպտացող, լողալ ձեւացնող շունքերու վրայ, մինչեւ որ կարծես սպառեն արեւը, հրապարակի շուքերը խառնան, քայլերն ու աղմուկը հետզհետէ նուազեն. եւ ծառերուն տակէն կը բուսնի լոյսի թափանցիկութիւն մը, որ մշուշին մէջ գոլորշիի վտիտ կոյտ մը կը թուի :

Ձմեռը կ'ամայնանայ հրապարակը, անցորդները կը զդուշանան բացէն, հովու ու ցուրտի հոսանքներէն : Ջուրերը կը լռեն, կարծես կան, բայց կը լռեն : Ցայտաղբիւրի անդխաւոր աւազանները պարզապէս եւ դեղին, օդաքաղաքի ծաղկոտկէն են գրեթէ, հեղուկի խոնավութենէն ու քաղաքի ապա-կանութենէն կ'ըմբռնու. վերը, սիւններու կողքերէն կը շարունակեն նայիլ, իրենց բացակայ բերելով, ջրանոյնները, աւելի կ'իջնեն քան կոյտ, իրենց լայնշի կոնքերով, զիրք իրանով, այնքան նման մօտակայ փողոցներու դռներուն սպասող խոփած պոռնիկներուն, որոնք թռչալուսով կարող անցնել առաջ իրենց կեղծաւարտաւոր ժպիտները կը փորձեն տակաւին արժեւորել, մինչ իրենց քարեղէն քոյրերը մշտապէս ուսամբարձ իրենց կուժերէն վար կը հոսեցնեն խուրձեր ջուրերու, որոնք շատոնց արդէն չկան, ջուրի քոյր, պատ-

● Կերեներ, ընթանալիքներ, ինչպէս երբեմն հին քաղաքակրթութիւններէ կը մնան ուրիշ լեզուներու մէջ անցած, այնտեղ կ'իյնային այլափոխուած բառեր, որոնք այլեւս ոչ ոք կ'ընթան յաջորդ, ոչ մէկ աշխարհ կ'ընթան կողմէ, այն պահէն սկսեալ երբ դադարեցան անցնելէ բերնէ բերան, դադարեցան ընդդիմախօսելէ իրարու, զրկուեցան բախում ու դէպք մը ըլլալու իրենց խորքէն, պատմութենէն որ կ'ընային նշանակել:

Երբ ջուրները չկան, ալիւս, երբ կայ միայն անոնց սպասումը, տեսակ մը երկար ու դատարկ տեսողութիւն, անձրեւին ու մշուշին, կուժերը կ'առկա- խեն, կը պարածածանեն հետքը, զիծը, հունը զօրութեան մը որ կեանք կը կոչենք, որովհետեւ չունինք ուրիշ բառ, ներկայութիւն կը կոչենք, մինչդեռ ոչինչ կայ բացի նշաններէն: Զօրութիւն մը՝ որ կ'ընայ քաղաքային զրուարէ գրուած, կը կասի անունէ անուն, կը ցատքէ տողէ տող, բայց որուն օտա- րութիւնը ինձմէ կը մնայ ամբողջ:

Տեսնե՛ք եմ սակայն, անգամ մը, ցայտաղբիւրը իր հիմն ի վեր գրեթէ առկաիս, օղին մէջ, քան կամ աւելի մեթը խորութեամբ փոսի մը վերեւ, յենած չորս բարակ սիւներու, որոնց վրայ կարծես կ'երեքար այդ օրերուն, երբ քաղաքի կեդրոնական այդ մասի շուկաներու փոխադրութեամբ Պալթա- րի տաղաւարները, մետաղային ու ապակի համաչափութիւն մը լեցուն աղ- մուկով, առեւտուրով ու ապրանքով, քանդուած էին: Յայտադրուրը հարկ էր մնար իր տեղը, իր պատմական պատուանդանին վրայ:

Պարապը, որուն մէջ կը կանգնէր, կը պաշտպանէր կարծես, եւ տուեր էր անոր իր յղացման բացարձակ թափանցկութիւնը: զիծերու, ձեւերու, ծա- ւալներու ամբողջութիւն մը, վերացական, վերացուած գրեթէ, անջատուած իր յենքէն, իրեն առնթիւ գտնուող ու այլեւս անգոյ չէնքերու առկայութե- նէն, մերկացած, մաքրուած, դերձած հողեղէն ծանրութենէն, թէեւ հսկայ փոսի խորքին, ան տեսակ մը տեսանելի դարձած՝ դադարաւոր մըն էր ցայ- տաղբիւրի, դայն ստեղծողի մտքին կամ տէքին մէջ:

Հոռուէն կը դիտէի դայն, ինչպէս կ'իրակնորեայ հետաքրքիր ամբոխը, որ ամէն բան կը վերածէ տեսարանի ու տեսութեան, տարուած, հմայուած քիչ մը արդի թեքնիքականութեամբ որ ցայտաղբիւրը կը պահպանէր իր տեղը, դայն գրեթէ գրկելով, կշռելով, թէեւ նոյն ատեն կը խլէր, կը փրցնէր դայն իր վաղնջական հողէն: Բան մը տեղի կ'ունենար այն ատեն, որ կ'ահարեկէր ան- կասկած, կը խռովէր զիս իր հմայքին մէջ խալ. քաղաքային էր այն կապը որ կար տեղին ու հողին, չընկալաւ ու երկնքին միջեւ, այն կապը որ անցեր էր մարդէն, որ մնացեր էր երկար ատեն, եւ հիմա կտրուելու վրայ էր, որպէս- զի հաստատուէր նոր կապ մը: Ի՞նչ է վայր մը որ կը քանդուի: Ի՞նչ է այն որ կը յօրինուի նախորդին տեղ: Նոյնութիւնը յուշարձանին՝ չընկալաւ կա- տարեալ այլակերպումին մէջ: Ի՞նչ է նոյնութիւնը, առանց ինքնութեան:

Ոչինչ կը կապէր զիս այդ տեղին: Նախկինը այլեւս լուսանկարային գո- յութիւն մը ունէր, որուն մօտիկ ոչ սիրած էի, ոչ ատած, որ չէր խտացած մէջս, չէր կազմաւորած զիս, դառնալու համար փորձառութեան գետնին, այն որ կայ, այն որ կը մոռնաս, հարկ է մոռնաս, որպէսզի գոյութիւնը հնարա-ւոր դառնայ:

Գիշերը, երբ կը դառնամ ասդին, կը կտրեմ գետն ու կամուրջները, կ'անցնիմ ցայտաղբիւրի բոլորակը եղերելով, պահ մը կը թափանցեմ միջոց մը, որ կը թուի ամայք մը, ցամաքութիւն մը, անչօչափելի մթնոլորտ մը, ընտանի, մտերիմ, բայց անբառ: Երկինքը կը լայննայ կարծես աւելի ու աւե- լի, թեքող դէպի արեւմուտք, դէպի Ֆորումի թիթեղի նմանող անհետեւ յու- ցուիքներն ու բացասանքը, դէպի Սէն-Թիէոթաշ եկեղեցիին անաւարտ ճա- կատը, որուն լուսաւորուած երկնապակիներուն վրայ՝ ապալմէ սուրբեր զեռն աւետարանի դրուակներ կը պատմեն, կը պաղատեն, de tenebroso lacu, կ'աղօթեն՝ ջրով կիզու գմեղս մեր, lacrimosa կը մորմոքին, մկրտութիւն կ'աղբերեն՝ անապական զգեստ փոխադէն տալով մեզ:

Կը քայլեմ քարերուն վրայէն, ստուերոտ սալիկներ, մարմար, խճաքարի գուռակումներ, հիւանդ ծառերէն ինկած, կոնծած տերեւներ: Կը դեմ անոնց վրայ անտեսանելի ճամբայ մը, որ նոր է ամէն անգամուն, որ կը կրկնէ միշտ ուրիշ մը, եւ գիտեմ որ ասիկա պատմութիւն մը չի յօրինել ինձի, տեսակ մը սեղան, որուն կռթնէի, որ ժառանգէի, որ ատէի կամ սիրէի, որմէ ուղէի զերծիլ ու տանէի հետս:

Յո՛ւրտը, ապականութեան գոլորշին, մշուշը որ մէկէն կը ծածկէ տա- նիքներուն մէկ մասն ու ծառաստանը, վայրին յանկարծակի այլափոխումը, ինչպէս անսպասելի լուսարձակում մը մէկ անգամէն կը յայտնարեղէ խորտա- կումի մը պատկերը, ծովերուն տակ:

Կ'արձագանգէ բան մը, չեմ գիտեր ի՞նչ, կ'անոնաւոր ռիթմով մը, թափ- ուող, ընդհատուող, յետոյ կրկին վիժող ու արձագանգող, իջնող, բնորոշակ- ուող, հոր՝ որ ըլլալ հաղորդ ուրիշ ջրային բախիղներու, արձագանգող ճող- փիւնի մը, հոսանքի մը, արձագանգող ինքն իրեն: Կարծես լեցուող աւազան մը, լեցուող ջրամբար մը, որուն մէկ անկիւնը մնացած ըլլամ: Մօտիկ շունչի մը, ապրող խոնավութեան մը, մութ ու մակընթացող ջուրի զգայութիւն մը կ'ողողէ զիս, այն որ կը հոսի ամէն կողմէ, կը ծփայ, կը վարանի կարծես, կասեցաւ գրեթէ, բայց, ոչ, հետզհետէ կը դառնայ որոշ, ստոյգ մըմունջ, կը դբաւէ, ողնայարս ի վեր կը բարձրանայ, մինչեւ ծոծրակս, բերանս: Կարելի չէ գրել, կ'ըսեմ, առանց պատմութեան կը կրկնեմ գուցէ անձկութիւն մը փարատելու յոյսով, ո՛չ, կարելի է, կարելի է միայն գրել, ձեռքերով, բերնով նշաններ դեմ, կ'ըսեմ, բայց կարելի չէ խօսիլ ողորմութիւն մէջ:

Վ Ի Պ Ա Կ Է Տ

Քաղաքը, երկիրը խոսեցան անոր մասին, օրերով, թերթերու սիւնակնե- րով, հետզհետէ լուեցին: Կը կառուցուէր բուրգը, հին պալատի հրապարակին, ճիշդ հոն ուր ատենին կը կանգնէր Լաֆայեթի արձանը, դասական կաղապա- րով. ձին՝ բաշը հովուն, իսկ ինք Մարքիզ Մարի Ժոզէֆ Փօլ Իվ Ռոք նաչ- ուածքը դէպի հեռուոր Սմերիկաները, որոնք զինք զրկեր էին հոս, տեղաւորելը պատուանդանին վրայ, ուրկէ կ'իշխէր երկաթէ ցանկով մը պաշտպանուած որդոտ պարտէզին:

Շունները կը մտնէին, կը թափանցէին արգիլուած անտառէ մը կարծես, կը վազվզէին թուփէ թուփ, կը հոտուրտային, կը բարձրացնէին իրենց ետեւի ոտքերէն մին, կը միգէին նստարաններու յենակներուն, ծառերու բուններուն, որ ծառէ անսպաս քաղաքի այս կեդրոնին կ'աճէին հիւանդ քերթողներու թռքերուն ու կոկորդիլի նստած վարակէ բուսականութեան նման: Անոնց տէ- րերը, տիրուհիները, մեծ քաղաքներուն յատուկ գիշերային սլաքացող սիւր- էթները կը գեղեցնէին կարծես աննպատակ, իրենց շուրջը աճող մթնաշաղարհը պեղողի ու հնագէտի տնեղով, բայց խուլ մղումներէ մշտուած, հետամուտ՝ անխմաց բանի մը, որ կը սկսի միտէն ու կ'աւարտի փոխանակուած ու մոռ- ցուած բառով մը:

Գիշերը հոն կը բանար իր ընդարձակ ամպշովանին, երկինքն ի վար կախ- ուած վարագոյրներ, ծալքեր ու քօղ ու ծանրութիւն բեհեղի ինչպէս չուանա- զարդ ու կապոյտ քղամիզը Լուդովիկոսներու: Լուսթեան տաղաւար՝ մշտա- պէս աղմկոտ ու փոշի աղացող քաղաքին մէջ:

Տեսայ օր մը, հոն, պալատի անջրպետին մէջ, պաղաթէ հարթութիւն- ներէն վեր ժայթքող ցայտաղբիւրներու վէժքն ի քով. ցայտերուն՝ ստուերի ու լոյսի փաղիւղմ մըն էր, տեսողական չօչափում մը գրեթէ, պաշտառ- թիւն մը թափանցուած մթնութեամբ: Եւ անոնց մէջ կ'իջնէր ան, ապակի բուրգը, կը կազմէր առկաիս երկրաչափական քառակուսիներով յօրինուած հնդանիւն մը: Լուսանցիկ: Գրեթէ անոսր զանգուած մը: Եղիպտական ա-ւազներէն ու արեւներէն փոխադրուած էր այստեղ, դադարային արշաւանքե- րէն ետք, թեթեւցեր, վերածուել էր պատկերի: Ոչ իսկ պատկերի: Այլ լի- րեղային, պարապ, երեւակայութեամբ ուրուագծուած ու ամբօրէն կղզուած ձեւի մը, իր միակ ու իսկական անթափանցութեան՝ որ ինքզինք կը հանդի- սաւորէ միայն, քանի որ սպասած է այլեւս դադարաւոր, դայն նուաճած իր կատարեալ եղողութեամբ:

Կը մնար միայն կանդուն, վերթեւող անվերկայելին:

Ան էր: Ուսուսփուկ ու խիտ, խտացեալ ու այերային կոթողումը, որ ոչինչն ու ասոր աղէտը կը դարձնէր երեւելի: Տեսանելի կը դարձնէր բոլոր- տիքը: Ահա պալատի վերին յարկերուն արձաններու շերթը դէպի մթնին կա- տարներ. ցուիքներու կուռ գիծերը, տանիքներուն զինկէ մութ կապար- անասող, ամպոտ ու ապականած երկինքը: Բուրգը չէր ծածկած նախագին չհաստանը թաղաւորներու, կայսրերու, իշխանահիններու, կոմսահիններու, օրէնսդիրներու արքունիքին, որ տեսակ մը վերնախու է անտեսանելիօրէն մակարդակուող մեր գլխուն: Ան կը յայտնարեկէր միջոցը: Կը ստեղծէր դայն, որ չկար նախապէս, այո, այդ միջոցը չէր եղած նախապէս, ո՛չ Լա- ֆայեթի արձանի օրերուն, ո՛չ դուքսերու, մարեշալներու աղմկոտ երկայն- ներուն, երբ ձիաքաշ կառքեր դարպասներէն կը մտնէին, կը դուրսէին, կը կանգնէին մէկէն: Բուրգը հաւաքեր էր ամբողջ երեւելին ու աներեւոյթ իր շուրջ, ինչպէս միակ ասող մը կը յօրինէ գիշերը: Ամբան տաքին՝ թանգարան- ներու խոնավութեան մէջ գոլութիւն ու ստուերի անտառ փնտռող մարդոց պէս կ'երթայինք այնտեղ գտնել բացութիւնն ու առքը վայրին, այն որ կը զրա-ւէ, կը քաշէ իրեն, կը գերեմարէ ու կ'ազատագրէ նոյն ատեն:

Կառուցում մը պարապի:

Ա՛յս էր:

Շատ հին ձեւի մը ցանկութիւն. այնքան պարզ՝ որ կը թուէր անկարելի, բայց ձեւի մը որ կամեցեր էին, ուզեր էին իրեն ալ, մտաբերեր ու տա- րատնկեր էին: Ձեւի մը՝ որ մտածուած, փոխարեւում էր, պիտի բռնէ, դարձեր էր ուրիշը իր իսկ կերպին:

Արուե՛ստը:

Բազմանկիւն մը՝ պարզապէս դրուած հոն, քարերու հին ու հարթ տա- րածութեան վրայ, որ ոչինչ կ'աւելցնէր, ոչինչ կը պակեցնէր, ո՛չ դարդ ո՛չ զեղչ, այլ միայն այլափոխում:

Յուզումը այստեղ չէ՛ր գտնել իր ընդոճին հեռարձակումը ճիւղին մէջ, որ պէտք էր ընէի, երեւակայութիւնս ջղաճգօրէն պէտք էր բանայի, ընդլայնէի, ջուրերու ջուրարձային մթնութենէն մինչեւ շեղ, ուղղաճիւղ կատարը. սեւ դա- զաթը աւելի պատրանք էր քան տեսանելի հեռակէտ. հոն մտքին պրկումը կ'ամփոփուէր եւ մղումը կ'ազատուէր գիծերու ճշդութենէն, կը հանգչէր գոյ- ներու, երեւոյթներու այլափոխուող դեմքերու զանազան հոսանքին մէջ, փոշե- ցրեցքներուն, կարծես թէ այլեւս բոլոր պատկերները հնարաւոր էին, բոլոր կերպարները կարելի, բոլոր դէպքերն ու դրուակները՝ ընդունելի:

Կառուցուած պարապը ձեւին կ'արձակէր ու կը գրաւէր իրեն երկինքն ու հորիզոնները: Մանկութիւնը կ'ընար այստեղ զգայութիւններու իր ցանցերը նետել, կընայի՝ երազել ու դառնալ տուն, վերադառնալ:

Իսկ հոն, շատ վարը, կարծես պահուած, դեղերող, պտրտող, լուսանը- կարուող ամբոխէն կամ ցայտաղբիւրի եղերէն պառկող մարմիններէն պաշտ- պանուած, զանոնք գուցէ ներքաշող իրեն եւ ցոլացուած այդ վարի ջուրերու հայելին, օհ, չէի տեսեր, բնաւ չէի տեսած,

(հմայքի կեդրոնին, շեղրի մը պէս կայ քունը)

Իրեն ներքին խուսակէտ մը որ կը յենի ոչինչի, կը մնայ առկաիս, օղին մէջ, գուցէ ինչպէս կեանքը մահուան յեցած, կար,

չէի տեսած, կայ եղեր անյայտ կէտը, բացակայ կէտը, անդոն,

այո, ան որ էր ու չէր, ինչպէս կեանքը ինչպէս մահը, ինչպէս երեւակայութիւնը, ինչպէս պարապը, ան՝ որմէ կը բխէր, որուն վրայ կը կանգնէր ամբողջը եւ որ չկար ամբողջին մէջ, այլ միայն ներքին ծայրակէտ մըն էր, խորանային բոց մը, վայր մը անհունօրէն խուսափող գետնէն, ինքզին- վար, մշտապէս իջնող քառս ու մնացող, մշտապէս ուրուային կրկնադու- թիւն, բազմափաղիւղ, բազմապատկուող իր տնեղերով, գլխապոյտ տուող վայելքի ճիւղ որ կը սուրայ դէպի հիւսիսանց ու ահագնաց ներգործութիւն վերին:

Տակը, չպատկանող այդ բուրգին, ստորոտին (ասոր համար կ'առանձնացնեմ այս կտորը)

սալարկներու բազմակէտ հարթութեան ներքեւ, ինչպէս Կիզէի աւազներուն ու նմանօրինակ վաւերական ամէն կառոյցի՝ դրան ոլորապոյտ հերթէն վար, շարժանադուիններու, սրահներու, ժամադրաւայրի, դրամատան, սրճա- րաններու, ճաշարաններու, խանութներու, ցուցասրահներու, լուսայափոխ սեղանաւորի, ֆաթ-ֆուտերու, պէտքարաններու, լուսարաններու, կար- միր ճերմակ սեղաններու, աթոռներու, քաղցթներու, աղմուկի, ոտնաձայ- նի, Կէրէլենան, Շանէլեան նողկալից հոտերու, քրտինքի քուրուստերի արկի- րինթոսը. մաքուր, անշուշտ, մաքրաջրուած, սրբուած, սրբացուած գրեթէ. մարմարէ պատերուն, բաւիղներուն, փորտիքին՝ կը շողան, կը փայլատա- կեն կրկնապատկուած՝ բազմապատկուած պատկերները Մոնա Լիզայի անխա- սափելի ժպիտներուն, կաւէ ու գածէ կրկնօրինակները Փիտիաի արձաննե- րու հուղմէական նմանութիւններուն, Սամոթրակէի մանրանկար յալթանակ- ներ, Կարուսէլի կամարներ, Եգէական Փալլոսներ, փիւնիկեան այլուրդի տախտակներ. վերջապէս, վերադառնալու համար մեր սկիզբին՝ փոքրացուած, պատշաճեցուած կեանքի ու մահուան մեր արձակուանի պայմաններուն՝ փա- րաւոնային ոսկեղօծ մոմիաներ:

Correspondance croisée

Jean Paulhan - Armen Lubin

NDLR. — Dans le numéro de Février 1998 de notre supplément mensuel, nous avons publié quelques unes des lettres échangées entre Armen Lubin et Louise Servicen. A ce propos, nous avons fait remarquer que l'écrivain d'expression arménienne —Chahan Chahnour—, le poète d'expression française —Armen Lubin— était aussi un remarquable épistolier. Tout au long d'une vie douloureuse trainée d'hôpital en hospice, d'hospice en sana et pour finir en maison de retraite, il a entretenu une abondante correspondance avec des écrivains français comme Henri Thomas —la plus riche— André Dhôtel, André Salmon, Jacques Brenner, Jean Paulhan et aussi, moins fournie avec Jules Supervielle, André Gide, Georges Duhamel, Arthur Adamov, Antonin Artaud et d'autres. Si nous trouvons dans ses archives quasi toutes celles qu'il a reçues, il n'en est pas de même, malheureusement, à quelques exceptions près de celles qu'il a écrites.

C'est grâce aux photocopies qu'a eu l'amabilité de nous remettre la famille de Jean Paulhan, que nous pouvons aujourd'hui publier quelques unes des lettres échangées. Comme on le constatera, celles de Jean Paulhan, moins régulières, sont essentiellement de brèves missives, sans pour autant manquer d'intérêt.

le 16 Septembre 1948

Cher ami

Nous voici de retour à Paris. Mais ma femme, toujours très souffrante et, j'en ai peur, plus fatiguée que reposée de ce mois de vacances.

Je suis tout heureux des poèmes de vous, que me remet Henri Th. Merci. Je vais les envoyer à la composition.

Ce sont les trois derniers que je préfère. (Sana de Bidart, surtout, me paraît merveilleux).

Comme il serait bon de vous revoir !

A vous
J. P.

Pessac, le 20 Sept. 1948

Cher et grand ami,

Les vœux de santé que nous formulons ici, ne sont sans doute pas plus efficaces que les autres, mais je vous assure que les allongés du sana les formulent d'une façon toute particulière. Et c'est de cette façon-là que j'adresse mes meilleurs vœux de guérison à Madame Paulhan.

Et pour vous, je ne puis rien souhaiter de plus beau, que la possibilité de voir, dans votre propre maison, ce que j'ai vu au sana de Labenne: la guérison quasi instantanée et radicale d'une malade, que tout le monde croyait perdue irrémédiablement. C'était une jeune fille. Allongée depuis huit ans. Eblouie par ce retour à la vie, elle battait des paupières. Elle chancelait. Sa voix était tremblante et humide de toutes les larmes que la gorge refoulait. Avec cette absence de pudeur qui n'appartient qu'aux allongés, elle retrouvait ses jupes très haut sur ses cuisses, pour montrer à la ronde ses innombrables fistules, toutes desséchées. Autour de son corps martyrisé par les chirurgiens, flotait sa robe, devenue subitement trop large, par suite de la disparition du «gâteau» (on appelle «gâteau» le ventre énorme et très dur des péritonites tuberculeuses). Sa main gauche avait seulement trois doigts, tandis que la droite n'avait plus que le pouce, «oublié» par les chirurgiens. Oh! quel sourire elle adressait à l'infirmier en chef, quel bon sou-

rire qui essaye de consoler le brave homme, qui avait eu le tort de dire: «Si jamais elle guérit celle-là, eh bien, je me fais couper les...!». La journée était chaude. C'était pendant l'été 46. Si un jour vous passez par Labenne-Océan, vous verrez une plaque de marbre qui commémore la résurrection de Madeleine Langlois.

C'est d'ailleurs la seule résurrection qui me fut donnée à voir, dans l'espace de dix ans. Mes poèmes qui se rapportent à cette vie d'hôpital, ne pouvaient pas connaître un sort meilleur, que l'accueil amical des «Cahiers». J'en suis heureux. Plus que je ne saurais dire.

Ayez l'obligeance de faire en sorte, que les épreuves arrivent ici, à Pessac. Celles de l'Affaire Toc-Toc avaient été expédiées, par les Editions Gallimard, à mon ancienne adresse à Labenne, en sorte qu'elles me sont parvenues avec un grand retard. Je n'ai pas pu soigner les épreuves, faute de temps. La ponctuation, surtout, en est défectueuse. Dans ma précipitation, j'ai laissé passer des phrases de deux lignes, sans la moindre virgule. Pardonnez-moi d'être si malhabile.

votre, de tout cœur
ARMEN LUBIN

• Votre note sur Artaud était merveilleuse, dans 84. Elle était la plus profonde, et la plus complète. Sa concision n'était nullement dépourvue d'une émotion très communicative. Comme on doit être heureux chez Bisiaux !

• Un soir que mes deux compagnons (nous sommes trois par chambre) broyaient du noir, et me relançaient («Mr Armen, racontez-nous une histoire!»), je leur ai donné lecture de «l'équarissage pour tous». Ah! Mr Paulhan, quel beau succès! Mes deux gaillards étaient contents, joyeux, mais très étonnés aussi. Le premier, qui pèse 90 kilos, est un chaudronnier de Calais, surnommé Cerdan; le deuxième est un matelot-mécanicien de Brest, paralysé des deux hanches (double coxalgie). Mais leur joie se transforma en une grande colère, lorsque la veilleuse a voulu éteindre la lumière, l'extinction des feux ayant sonné. Cerdan gueulait. «Je suis chez moi, après tout!». Et c'était dit sans rire. Maintenant ils me réclament d'autres histoires de mon «livre rouge».

le 5 Septembre 1950

Cher Armen Lubin,

Est-ce que ça va ainsi? Dois-je en demander un à G. G. ? Peut-être, faire authentifier ma signature sur celui-là ? (en ce cas, renvoyez-le moi et sitôt rentré à Paris —vers le 15— je m'en occuperai).

H. Th. de retour (après nombre de déceptions) du Midi, me promet un ms. de vous. Très impatient.

J'ai été, depuis six mois, occupé de mauladies (les miennes) beaucoup plus qu'il ne faut. Il me semble que mes yeux vont mieux.

Les Cahiers n'ont pas encore paru : c'est qu'ils étaient sous le coup d'un pro-

cès. Dans une étude sur Proust, Briand faisait état des lettres dans lesquelles Proust s'accuse d'avoir hâté la mort de sa mère par les relations incestueuses qu'il a eues avec elle. Or, les héritiers de Proust ne l'entendent pas de cette oreille. J'ai peur que G. G. ne cède au chantage.

Que pensez-vous de St John Perse ? (Nous lui faisons un N° d'hommage).

Avec amitié
JEAN PAULHAN

Brinville
par Ponthierry
(S. & Marne)

Il y a un prix que vous devriez bien avoir l'an prochain : le prix Rivarol (de 50.000F., pour les étrangers écrivant en français). Je demanderait à G. G. de bien se hâter.

(Cela aiderait aussi pour la naturalisation, qui est en général très lente).

Il pleut sans arrêt. Mais (disent les paysans d'ici) c'est une pluie qui ne mouille pas. Mystérieuse.

Pessac, le 12 Sépt. 1950

Bien cher Monsieur Paulhan,

Je vous remercie beaucoup pour l'attestation, tout en m'excusant de vous avoir dérangé. Je ne pense pas qu'il soit indispensable de faire légaliser votre signature (la feuille des Instructions n'en parle pas) mais si on nous le demande, je vous le dirai.

Le mieux que vous constatez dans l'état de vos yeux, me fait grand plaisir. Ces histoires-là sont très ennuyeuses, pour ne pas dire plus. Est-ce le seul avantage d'une séparation? — Je ne puis vous imaginer sous un autre aspect, que celui qui était

le 18 Déc. 1950

Bien cher Monsieur Paulhan,

Supervielle m'a fait comprendre, avec sa délicatesse habituelle, que le titre de mon recueil «Fouiller Avec Rien» ne lui semblait pas très heureux. Il m'invitait, en parlant aussi en votre nom, d'en choisir un autre.

Si cette lettre charmante m'a fait écarquiller les yeux, c'est uniquement parce qu'elle disait ceci: «ne négligez pas un conseil de Paulhan». Non seulement je ne néglige pas vos conseils, mais je les sollicite pour les suivre de mon mieux. C'est une vérité vraie, cela !

Que diriez-vous si on mettait sur la couverture: «Sainte Patience»? Ainsi s'appelle un des poèmes du recueil, publié d'ailleurs dans «Les Cahiers de la Pleiade». Les poèmes se rapportent à la vie des hôpitaux forment le corps du recueil, et il est certain que la patience (la sainte) joue un rôle primordial dans cette vie de souffrances qui dure depuis onze ans.

Si vous n'êtes pas d'accord pour SAINT PATIENCE, ayez l'obligeance de me le dire, sans la moindre hésitation. J'en trouverai bien un autre.

Comment allez-vous, Monsieur Paulhan? Ici, les pins sont blancs de neige, parce que Noël n'est pas loin. Nos grands pins très sages respectent les bonnes traditions.

Votre de tout cœur,
ARMEN LUBIN

Avec quel plaisir immense j'ai lu votre Sartre dans «La Table Ronde»! Ces choses-là devaient être dites, et vous seul pouviez les dire avec autant de perfection.

le 3 Janvier 1951

Bien cher Monsieur Paulhan,

J. Supervielle m'avait fait savoir (en

le vôtre en Sept. 39. Vous étiez éclatant de santé!

Vous avez dû recevoir mon FAR (entendez: Fouiller Avec Rien). A propos de FAR, je viens de faire une découverte dans «La Gazette des Lettres». On y citait quelques vers d'une complainte bretonne, dont voici le début: «De l'Armen jusqu'à Penmare'h / Est-ce vrai que tous les phares / Sont des cierges pour ceux-là / Qui gémissent dans le Raz?». Saviez-vous que mon prénom désignait le phare le plus avancé de la France? Pas gaie, cette histoire! Me voici condamné aux tempêtes perpétuelles! Croyez-vous que mon FAR puisse tenir le coup?

J'ai envoyé, à Thomas, une petite chronique d'où la poésie n'est pas tout à fait absente. Si Thomas trouve que mon texte est assez amusant, il vous le montrera certainement. Mais j'ai perdu beaucoup de mon sourire. Pour ce qui est de Proust, je souhaite que sa nouvelle confession n'ait aucune ressemblance avec les Oeuvres Complètes de Marie-Ange Malausséna. Mais que de procès !

Le prix Rivarol? Eh bien, je ferai ce que vous me direz de faire. Je suppose (ai-je tort?) que vous n'attachez pas d'importance aux prix littéraires (moi je n'y attache pas) mais que, par ce biais, vous essayez de me sauver d'un danger effroyable. Thomas a dû vous en parler. Le danger qui me menace, et qu'il faut éviter à tout prix, est celui-ci: les malades comme moi sont relégués, un jour ou l'autre, dans un de ces asiles d'incurables, qui sont des poubelles fétides.

J'arrête ici. Je risque de vous importuner en écrivant des choses par trop lugubres (alors que tout dans votre lettre, absolument tout, était plein de gentillesse).

Au revoir, cher Monsieur Paulhan. Je vous renouvelle tous mes remerciements et vous adresse mes meilleures salutations.

Votre, de tout cœur,
ARMEN LUBIN

parlant aussi en votre nom) que mon titre «Fouiller Avec Rien» ne lui semblait pas très heureux. Je vous ai écrit aussitôt pour proposer le titre suivant : SAINT PATIENCE.

N'ayant pas reçu de réponse, je viens vous redemander ce que vous pensez de mon nouveau titre. Dois-je en chercher un autre?

Comme les Editions Gallimard viennent de m'envoyer les épreuves de mon recueil, il est bon (n'est-ce pas?) que cette question de titre soit résolue.

Malheureusement les épreuves étaient incomplètes. Les quatre poèmes que j'avais envoyés peu après le volume, et que Thomas vous avait remis en septembre, n'avaient pas été joints au volume. Ces quatre pièces s'intitulaient : 1) Monique; 2) Les Vitrines les plus belles; 3) Le désert d'un seul coup; 4) Minuit. Vous en souvenez-vous?

Je vais donc les recopier et les envoyer à M. Festy, en même temps que les épreuves corrigées. N'est-ce pas bien ainsi?

Je vous présente toutes mes excuses pour ces dérangements. Ces dérangements ne vous feront-ils pas dire... «Sainte Patience!». Alors, nous serons d'accord tout à fait.

Votre, de tout cœur,
ARMEN LUBIN

Vendredi

Bien cher ami

Pardon de mon retard.

Ah oui, fouiller... me semblait détestable (à cause du sens second, érotique) mais Sainte-Patience est très beau.

Je me souviens très bien des quatre pièces. Elles ont dû être remises avec un

► peu de retard, et s'égarer dans les bureaux. Oui, renvoyez-les d'urgence.

Hier, la neige s'est mise à tomber sur les 9 heures. Aussitôt, le parc en face a fermé ses grilles, pour les rouvrir sitôt après: le quatrième flocon ayant été le dernier. Depuis, on ne sait pourquoi, il

fait tiède et même chaud.

Qu'aurez-vous pensé du numéro Perse? (Vous avez dû le recevoir déjà). Dans les prochains Cahiers, un merveilleux Larbaud, une Enfantine inédite (V. L. l'ayant jugée «trop intime»).

Je vous souhaite une bonne, et bonne année. Avec amitié.

JEAN P.

le 7 Février 1953

Cher Armen,

Je suis impatient d'aller vous voir. Mais pour l'instant très bien cloué à ma chambre par une sciatique compliquée de (traitement par les) Rayons X. D'ailleurs je prends aussi des remèdes contre les rayons.

On a bien besoin de vous pour la NRF. Que vous la lisiez, que vous y songiez. Je pensais qu'elle passerait un peu inaperçue. Pas du tout.

Avec amitié
Jean P.

le 12 Février 1953

Cher Monsieur Paulhan,

Cet hôpital-ci a un grand défaut — il y a des médecins là-dedans! Lorsque j'arrive à les éviter, en amorçant un virage acrobatique, je tombe sur un danger encore plus grand — sur des spécialistes. Chaque jour ils me découvrent une maladie nouvelle qui ne demandait d'ailleurs qu'à se manifester. Toutes ces manifestations diaboliques me retiennent au lit, alors que je devrais faire le mur pour aller vous serrer la main, et pour vous dire que Madeleine Follain m'a tout raconté. Voici un petit bout de notre conversation:

— Comprenez donc, Madeleine, qu'il m'était impossible d'écrire à J. P., pour ne pas avoir l'air de l'inviter ici. Je ne veux absolument pas le déranger.

— Il faut lui écrire quand-même.

— Vous parlez à votre aise.! Il neige partout. Les inondations chassent le Roi

Le Chagall est épatant. Saviez-vous que j'aimais passionnément la peinture? Quand j'étais lycéen, je donnais des caricatures dans les journaux. Maintenant, c'est changé, je suis moi-même une caricature par mon physique. N'ai-je pas quelques bonnes raisons pour regretter le lycée?

Votre, de tout cœur
ARMEN

Je pense que vous avez reçu mes poèmes, envoyés de Pessac peu avant mon Transfert. Oui?

Salle Funck-Brentano
Pavillon Letrille I
Hôpital Raymond-Poincaré
GARCHES (S & O)

le 8 Mars 1954

Cher Monsieur Paulhan,

Vous avez peut-être reçu vers la fin Janvier, le manuscrit de mon nouveau livre: *Transfert Nocturne*. Les cours chapitres qui le composent, ne sont pas peu fiers, eux qui furent si bien accueillis chez vous. Malgré leur mine hagarde, ils passaient dans les deux NRF et *Les Cahiers*, comme les membres d'une même famille (ils traitent le même sujet). Mais l'hôte qui reçoit des membres séparément, se trouve gêné parfois devant une famille nombreuse qui se présente au complet. C'est comme en politique. On tient à son député, mais on se passerait volontiers de la Chambre. Est-ce le cas ici? Je serais très heureux de savoir si vous acceptez la République telle que, ou si vous réclamez la révision de la Constitution.

Comment vous sentez-vous au sortir de ce rude hiver? Ici, le soleil brille entre deux ondées et les oiseaux sont en plein Répétition Générale. Mais vous savez, n'est-ce pas, que *sana* ne signifie pas campagne, et que *patrie* ne peut être confondue avec constitution. Oh l'arc-en-ciel d'heureuses conciliations!

Votre, de tout cœur
ARMEN LUBIN

C'est mon fidèle Thomas qui devait vous

remettre mon manuscrit, lors de son passage à Paris.

le 28 Mars

Cher Armen

C'est ce petit accident aux yeux qui a tout embrouillé. Ce n'est pas à moi qu'H. Thomas a remis le ms., mais à Dominique Aury qui (sans doute pour ménager mes yeux) ne m'a rien dit, a dû voyager, s'en est allée à Lausanne, pendant que j'étais dans le Midi. Mais promet de nous rapporter après-demain Transfert nocturne et de le présenter en même temps à G. G. Je vous tiendrai au courant, bien impatient moi-même. Avec amitié

JEAN PAULHAN

A dire vrai, il m'arrivait —il m'arrive encore— de n'y voir rien du tout pendant des cinq à quinze minutes. Ce n'est pas grave (m'assure-t-on) mais très vexant.

Je suis inquiet et ennuyé pour Henri Th. Vous a-t-il écrit? D'avoir été forcé de revenir à la BBC, c'est pour lui une chose grave, et qu'il supporte mal.

Samedi

Cher Armen

Naturellement, tout aurait pu mieux se passer, mais enfin ça n'est déjà pas si mal. J'avais fait quelques petites visites (comme un candidat à l'Académie). Mais Henri Troyat trouvait TN obscur, Daniel-Rops trop triste, et Mauriac se demandait: «est-ce que vraiment les choses se passent comme ça?». Finalement Gabriel Marcel, Schlumberger, et Supervielle (par correspondance) ont bien voté. Tout le monde a été heureux.

Je songeais à vous. N'y a-t-il rien de nouveau, ne sortirez-vous jamais de ce sana? Je vous embrasse.

Jean P.

Et quand nous donnerez-vous de nouveau quelque chose pour la nrf?

Je suis bien près de vous.

le 9 juillet 1955

Cher Monsieur Paulhan,

Je n'ai point oublié la phrase finale de

Paris, le 17 Septembre 1955

Mon cher Armen,

Vous ai-je dit combien j'aimais l'Auréole. Merci. Vous en recevrez bientôt les épreuves.

Que devenez-vous? Je n'ai pas pu bouger de Paris cet été: ma femme très gravement souffrante. Mais je vais tâcher de m'envoler, vers le 5 Octobre.

Amitié
JEAN PAULHAN

le 19 Sept. 1955

Bien cher Monsieur Paulhan,

Votre billet qui arrive à l'instant, me bouleverse à tel point que je vous réponds sans perdre une minute.

Si vos paroles ont une importance capitale pour moi, votre silence n'est pas du tout sans signification, puisque vous lisez mes poèmes, j'en suis sûr, avec toute votre sympathie. Or, comme je ne rece-

voire dernière lettre: Quand nous donnerez-vous de nouveau quelque chose pour la NRF?». Ne rien vous montrer, c'est de l'incorrection. Mais c'est une honte que d'être un écrivain comme moi, incapable de satisfaire l'ami qu'on voudrait toujours combler, l'ami dont on voudrait justifier la confiance.

Entre cette incorrection et cette honte quelle route choisir?

Voyez! j'ai pris celle qui monte vers Pessac, en contournant la Nationale. Cette route-ci est nette de toute souillure, idéalement silencieuse, avec des villas bâties en retrait, des jardins fleuris. Et quel soleil à 7 heures du matin, en été!

Bien entendu, je n'ai pas pu monter jusqu'à Pessac. Mon Auréole monte-elle assez haut? Mais c'est pourtant, de tous mes inédits, le meilleur. Celui qui décrit simplement le lever du soleil, en cette saison de grandes vacances.

Votre, de tout cœur,
ARMEN

Ne vous donnez surtout pas la peine de m'écrire sur cette «affaire». Si d'ici un mois je n'ai pas de nouvelle de mon Auréole, je saurais qu'elle n'a pas tenu sur la tête de la Sainte. Matinée.

vais aucune réponse à mon Auréole, j'étais en droit de penser que ce poème vous avait déplu. Résultat: — je l'ai démolé sans hésitation. Car plus je le lisais, plus je lui trouvais des imperfections graves, et me reprochais sévèrement de vous avoir envoyé un texte aussi médiocre.

Mais bien entendu, je ne l'avais défilé que pour refaire. C'est fait depuis quelques semaines, et vous trouverez ci-joint la version définitive de l'Auréole.

Maintenant je vous prie instamment de comparer celui-ci avec le texte que vous tenez chez vous. N'ai-je pas raison de donner ma préférence à cette dernière version? Est-ce que je me trompe en la trouvant meilleure? Quoi qu'il en soit, votre choix sera le mien. Seulement je vous prie de me juger avec sévérité.

Pardonnez, cher Monsieur Paulhan, la brièveté de cette lettre rédigée en grande hâte, et croyez-moi

tout à vous
ARMEN LUBIN

Le Claudel de Supervielle était fameux! Quel poète! ah quel poète admirable. Et il lui dit ses quatre vérités, par dessus le marché! J'étais rayonnant de joie.

L'AUREOLE

Rien qu'à l'auréole de son icône
Je reconnais la maison de l'amour.
Maison originelle maintenant et toujours
Qui vient à ma rencontre à chacun de mes pas
Quand je passe par la route qui me mène loin,
Quand je passe avec ma jeunesse en moins.

Des arbres versent l'arôme ici et là,
Dans l'intervalle le soleil tombe en éclats.
Oui, je reconnais, là je deviens tout rampant,
Mais la maison de l'amour a ses propres plans,
Elle est seule à s'ouvrir aux dieux transparents
Quand je passe par là de mon pas de piéton,
Seule mon ombre déformée reste Vieillard Siméon.
Elle reste comme boulet aux chevilles du piéton
Et vous savez, vous, chevelure pour icône,
Que bu par vous, le jour frémit, fortune faite,
Alors que je passe en suppliant: Faites, faites
Que l'ombre me sauve si le rêve m'égare,
Que l'ombre pailletée efface mon Vieillard.

Assemblée Nationale

COMPTE RENDU
ANALYTIQUE OFFICIEL

1ère SÉANCE DU VENDREDI 29 MAI 1998

présidence de M. Gilles de ROBIEN
vice-président

PROPOSITION DE LOI
adoptée par l'Assemblée Nationale
en première lecture relative à la

Reconnaissance du
génocide arménien
de 1915

L'ordre du jour appelle la discussion de la proposition de loi de M. Didier Migaud et plusieurs de ses collègues relative à la reconnaissance du génocide arménien.

M. René Rouquet,
rapporteur de la commission
des affaires étrangères.-

La représentation nationale est aujourd'hui rassemblée, pour débattre, de sa propre initiative, et pour la première fois, d'une proposition de loi relative à la reconnaissance du génocide arménien de 1915.

Nombreux sont ceux qui partagent notre émotion, au moment d'accomplir le pas décisif que la France doit à toutes les victimes du premier génocide de ce siècle! Il nous offre la chance historique de reconnaître comme telle, par-delà nos familles de pensée, l'une des pages les plus sombres de l'histoire du XXème siècle, en mettant un terme à l'attente du peuple arménien, dont la mémoire est insultée, depuis plus de 83 ans, d'avoir subi l'extermination, l'oubli et la négation.

En cet instant, je pense à ce peuple ami, qui réclame que justice lui soit rendue et que se referme enfin la blessure, ouverte au début du siècle, lorsque les deux tiers de la population arménienne de l'Empire ottoman fut exterminée ou déplacée, sur ordre du gouvernement «jeune Turc».

Je pense à tous ceux qui se sont engagés en faveur de la cause arménienne, qui ont œuvré pour son rayonnement et ont renforcé en liens fraternels qui nous unissent à l'Arménie. Puissent-ils voir, aujourd'hui, leur combat trouver une juste concrétisation dans la reconnaissance du génocide, maintes fois évoquée en ces lieux, souvent promise, mais jamais accordée! Cette reconnaissance publique, mes chers collègues, est entre nos mains!

Je me référerai aux travaux des historiens, pour évoquer l'extermination des Arméniens dans l'Empire ottoman. Dès 1894, sur ordre du sultan, plus de 200 000 Arméniens sont tués, et plus de 100 000 contraints à l'exil.

Arrivés au pouvoir en 1908, les Jeu-

nes Turcs du comité «Union et Progrès» vont poursuivre dans cette voie, donnant ordre en 1909 de massacrer 30 000 Arméniens en Cilicie.

Lors de la première guerre mondiale, l'Empire ottoman impute aux Arméniens la lourde défaite qu'il subit en 1914, et engage le processus de massacres, de déportation et d'extermination.

Les rafles touchant l'élite arménienne, constitueront, dans la nuit du 24 avril 1915, l'acte inaugural du génocide. Partout, la déportation s'organise méticuleusement et les convois sont décimés par les pillards et les exécutions sommaires. Ceux qui arrivent dans les camps y mourront de faim ou d'épuisement.

Le bilan de ce génocide peut être évalué, fin 1916, à 1 500 000 morts, soit les deux tiers de la population arménienne.

Les témoignages des rescapés, des correspondants de guerre et des diplomates, racontent tous le même processus de destruction systématique, organisé et prémédité. Le diplomate américain Morgenthau parle, dès 1915, de «plan systématique destiné à écraser la race arménienne».

Les actes des procès des Unionistes à Constantinople, qui en 1919 condamnent à mort par contumace les principaux responsables des massacres des Arméniens, parlent de 800 000 morts et reconnaissent que «la déportation fut le prétexte des massacres».

Winston Churchill écrit dans ses mémoires: «En 1915, le gouvernement turc commença et mena à bonne fin une œuvre infamante: le massacre et la déportation générale des Arméniens d'Asie mineure».

C'est à la lumière de ces faits que le terme de «génocide», tel qu'il a été défini par Lemkin en 1943, c'est-à-dire «la destruction d'une nation ou d'un groupe ethnique, selon un plan ordonné», peut s'appliquer aux crimes perpétrés contre les Arméniens en 1915.

La communauté internationale s'est engagée dans la voie de cette reconnaissance: le tribunal permanent des peuples en 1984, la sous-commission des droits de l'homme de l'ONU en 1985, enfin le Parlement européen en

juin 1987, ont qualifié de génocide les événements de 1915.

Le temps est venu pour la France de reconnaître publiquement, au regard de l'histoire comme du droit, la réalité de ce génocide.

La France a constamment exprimé sa solidarité envers les descendants des victimes, qu'elle a accueillis et salue leur mémoire, le 24 avril de chaque année, dans de nombreuses villes, ou lors de la cérémonie à l'Arc de triomphe, en présence des corps constitués.

En 1996, un sondage a révélé que nos concitoyens connaissaient l'existence du génocide arménien et souhaitaient le voir officiellement reconnu. Les plus hautes personnalités l'ont condamné, mais aucun acte gouvernemental ou texte législatif n'est venu confirmer ces déclarations d'intention.

François Mitterrand est le premier homme d'Etat français à avoir employé, en 1984, le mot de génocide, pour qualifier les massacres de 1915.

Le Président de la République, Jacques Chirac, affirmait, à la veille de la dernière élection présidentielle, sa volonté de «rendre hommage aux victimes du génocide que dénoncent encore leurs descendants».

Le Premier ministre, Lionel Jospin, a précisé, quant à lui, en avril 1995, «que la reconnaissance du génocide devait manifester la volonté de participer à l'établissement d'une paix durable entre Turcs et Arméniens».

A chaque législature, de nombreux parlementaires de tous les groupes politiques républicains déposent des propositions de loi ou interpellent le Gouvernement sur cette question.

Enfin, le 22 avril dernier, notre collègue Jean-Paul Bret annonçait, au nom du groupe socialiste, une initiative historique: il était décidé d'utiliser les possibilités de notre Règlement pour déposer une proposition de loi et la conduire, enfin, jusqu'à son terme législatif.

Ses auteurs ont opté, sur ce sujet délicat, pour la simplicité et l'efficacité d'un texte pesé et réfléchi, qui proclame avec force la vérité historique.

Cette avancée, la France, patrie des droits de l'homme, a aujourd'hui l'occasion de la réaliser.

Aussi, pour tous ceux qui attendent ce moment, dans cette enceinte et au-delà, je souhaite qu'un large consensus préside au vote de cette loi: il aura valeur d'exemple et renforcera l'espoir de voir cette reconnaissance de la France trouver des résonances dans la communauté internationale, l'espoir aussi de contribuer à une paix durable entre Turcs et Arméniens et à la consolidation de leurs démocraties respectives.

Par la reconnaissance de ce génocide, ce n'est pas contre la Turquie que la France agira, mais pour elle, et avec elle, car nos liens d'amitié et de coopération ne peuvent se renforcer que sur des fondements solides qui honorent toute démocratie digne de ce nom.

En cet instant, tant de visages amis me reviennent en mémoire.

Je pense à Kéghétsig, qui arriva en 1939 dans la banlieue parisienne, au confluent de la Seine et de la Marne, après bien des années d'errance, et l'enfer du désert de Syrie; toi qui as traversé ce siècle en gardant, comme une plaie à jamais ouverte, ce document portant la mention: «sans retour possible», ce jour est aussi le tien!

Jean Jaurès affirmait, au début de ce siècle, que «l'histoire enseigne aux hommes la difficulté des grandes tâches, et la lenteur des accomplisse-

ments, mais elle justifie l'invincible espoir».

Cet espoir est aujourd'hui à notre portée!

Cette histoire, celle de la reconnaissance publique par la France du génocide arménien de 1915, écrivons-la tous ensemble! (Applaudissements sur tous les bancs).

M. Jean-Pierre Masseret,
secrétaire d'Etat aux anciens combattants.-

Le Gouvernement s'associe à l'hommage aux victimes des déportations et des massacres d'Arméniens commis en 1915 et en 1916 dans l'Empire ottoman, au moment de ses dernières convulsions et dont la Turquie actuelle ne peut être tenue pour responsable. C'est l'une des tragédies les plus effroyables de ce siècle. Les faits sont incontestables. Ils nous interpellent tous. Nous devons garder à l'esprit les images de ces populations, harcelées, massacrées dans des conditions atroces, la mémoire des «Quarante jours du Musa Dagh», illustrés par l'écrivain autrichien Franz Werfel, et dont les survivants avaient été finalement sauvés par la marine française.

Le peuple français vit aussi dans sa chair le souvenir de cette tragédie. La France, en effet, a été l'une des grandes terres d'accueil de ces populations meurtries, dont les enfants sont encore hantés par ce souvenir. La communauté française d'origine arménienne a donné à notre pays ce qu'elle a de meilleur, elle s'est d'emblée battue pour la liberté et la dignité de l'homme qui sont les vertus cardinales de la République, au prix de son propre sang.

Dès la première guerre mondiale, des Arméniens rescapés des massacres se sont enrôlés dans l'armée française. Le monument du Père La Chaise nous le rappelle.

Pendant la Seconde guerre mondiale, les Français d'origine arménienne ont été à nouveau à l'avant-garde pour résister à l'opresseur. Pensons à Manouchian de «l'affiche rouge». La communauté d'origine arménienne a, dans tous les domaines, contribué de façon inestimable au rayonnement de notre pays.

Le Gouvernement prend acte de l'intention politique de votre Assemblée.

Cette initiative est la vôtre. Vous en avez pris la responsabilité. Le Gouvernement mesure la profondeur des sentiments qui vous animent. Il leur porte le plus grand respect, et garde à l'esprit et au cœur l'ampleur et l'horreur de la tragédie qui les inspirent. Mais, au regard de la Constitution, est-il du ressort de la loi de qualifier l'Histoire?

Le Gouvernement au titre des articles 20 et 34 de la Constitution détermine et conduit la politique extérieure de la France. Il est responsable de son action devant le Parlement.

Sur les massacres de 1915 et 1916, il s'est prononcé à plusieurs reprises, il s'associe à la peine et au souvenir. Le président Mitterrand avait parlé de génocide au début des années 1980.

La conduite de la politique extérieure, responsabilité exclusive du Gouvernement, a ses propres exigences. Elle doit être menée au regard de l'Histoire, de ses tragédies, et de son legs, certes, mais aussi en tenant compte du monde d'aujourd'hui pour mieux en surmonter les crises. Le rapporteur a évoqué une série de rapports, de résolutions, de propositions ou d'actes émanant de parlementaires ou d'assemblées parlementaires sur les massacres et

leur qualification. Mais dans la grande majorité des cas, ceux des Etats-Unis, de la Russie ou de la Belgique — l'exécutif a pris ses propres responsabilités.

Deux principes animent le Gouvernement dans la conduite de la politique extérieure de la France: œuvrer à la paix et à la stabilité en encourageant la réconciliation entre les peuples et les Etats; ne jamais transiger sur les valeurs qui sont les nôtres.

C'est ce qu'il fait dans cette région comprise entre la Méditerranée et la Caspienne, encore secouée par les crises, où se verse encore le sang, où des tragédies peuvent toujours survenir.

Si l'on veut aider à la stabilité de cette région, à la réconciliation entre la Turquie et l'Arménie, entre l'Arménie et ses autres voisins, il faut être attentif au risque de provoquer la crispation, le retour en arrière, la confrontation.

La France est l'amie de l'Arménie. Elle est l'amie de la Turquie et des autres pays de la région. C'est la raison pour laquelle elle a été invitée à jouer un rôle dans le règlement des crises qui l'affectent.

Avec l'Arménie, nos relations sont denses et profondes. La France est l'un des premiers pays à avoir reconnu la République d'Arménie. Elle œuvre par tous les moyens à la paix, à sa sécurité, à sa stabilité et à sa prospérité. L'Arménie n'avait pas demandé, jusqu'à très récemment, la reconnaissance des massacres en tant que génocide. Ses intérêts à long terme sont d'instaurer des liens de coopération et de compréhension mutuelle avec ses voisins.

S'agissant de la Turquie, il est de l'intérêt de tous de voir ce grand pays poursuivre son évolution dans le sens de la modernité et de la stabilité, et d'y encourager le développement des droits de l'homme et de la démocratie. Les massacres du début de ce siècle ne sont pas contestables et ne sont pas contestés par la Turquie, mais revêtent encore une charge émotionnelle considérable. Il est de notre devoir de laisser à ce pays le temps de se réconcilier avec son histoire. Nous n'avons cessé de dire aux responsables de la Turquie d'aujourd'hui qu'il leur fallait aller plus loin, après avoir autorisé les historiens à commencer à travailler sur ces événements dans un souci d'objectivité et de vérité. Les archives turques, à l'exception de celles du ministère de la défense, sont maintenant ouvertes. Des ouvrages en langue turque, participant de cette exigence de vérité, commencent à être publiés. Le livre de Werfel vient d'être édité pour la première fois en Turquie. Je note aussi qu'Ankara a pris des décisions positives vers une normalisation des relations avec l'Arménie, notamment en ce qui concerne les communications: couloir aérien, contacts entre milieux d'affaires, missions de hauts fonctionnaires par exemple. Il faut encourager ce mouvement.

Les relations d'amitié que nous entretenons avec les uns et les autres nous ont valu, aux côtés des Américains et des Russes, de co-présider le «groupe de Minsk» qui, dans le cadre de l'organisation sur la sécurité et coopération en Europe, a pour objet de régler les conflits du Caucase et, en premier lieu, celui du Haut Karabagh. De nouvelles tragédies sont possibles dans cette région. Elle est travaillée par les démons du nationalisme. L'esprit de revanche n'a pas disparu. Dans le nord et sud Caucase, entouré de grandes puissances régionales, 200 peuples sur un territoire de 600 kilomètres de large, forment un mélange d'Etats indépendants, d'Etats autonomes et d'entités sécessionnistes, avec des multitudes de contentieux historiques. Faisons tout pour éviter les actions qui, bien qu'animées des meilleures intentions, pourraient raviver les tensions, avec des conséquences incalculables. Soutenons les efforts de l'ONU et de l'OSCE.

Voilà ce qui inspire le Gouvernement. Persévérons dans nos efforts pour préserver les chances d'une réconciliation dans la région. Je sais que c'est un objectif que vous partagez tous. C'est une exigence de la politique extérieure de la France à laquelle le Gouvernement, pour ce qui le concerne, se tiendra.

M. Jean-Paul Bret

Le 9 décembre 1948, l'ONU officialise le terme de génocide, pour définir l'intention, en temps de guerre, comme en temps de paix, de détruire un groupe de personnes, un groupe national, ethnique, racial ou religieux. La Convention pour la prévention et la répression du crime de génocide, adoptée à l'unanimité, définit ce crime par le meurtre, l'atteinte grave à l'intégrité physique ou mentale, la soumission intentionnelle à des conditions d'existence devant entraîner la destruction physique totale ou partielle, les mesures visant à entraver les naissances, le transfert forcé des enfants.

Le génocide des Arméniens répond à tous ces points. Les preuves sont incontestables. Il y a eu plan concerté, intention criminelle, création d'une organisation spéciale pour exterminer une minorité nationale.

Pourtant, depuis 83 ans, les faits se heurtent au silence. Silence des boursiers, silence des Etats, silence des victimes.

Les bourreaux et leurs descendants ont nié: en Turquie, ils ont mis en œuvre un négationnisme d'Etat.

Les Etats, au nom de la diplomatie, n'ont pas exigé des autorités turques qu'elles modifient leurs positions sur la question arménienne.

Les victimes ont choisi le mutisme pour recommencer à vivre. C'est le silence qui fait la particularité de ce génocide. C'est ce silence que notre assemblée va officiellement lever aujourd'hui.

Oui, il faut reconnaître le génocide des Arméniens. Ceux qui sont arrivés en France dans les années vingt voulaient oublier. Ils ont travaillé, fondé des familles et très peu parle de ce qui leur était arrivé, de cette Arménie qu'ils avaient quittée, de ceux qu'ils avaient laissés sur un charnier, dans les eaux de l'Euphrate, ou brûlés vifs dans le désert syrien. C'est comme s'ils avaient voulu tout oublier pour vivre en paix.

A la vérité, ils n'oubliaient pas. Dans les familles, le souvenir de la mort était là, dit ou tu, mais présent, car un tel souvenir ne s'apaise pas. Il se superpose, comme un fardeau; il se transmet de père en fils, de mère en fille.

Le temps a passé. La deuxième génération est née, puis la troisième, génération rebelle. En Europe et aux Etats-Unis, des hommes et des femmes d'origine arménienne ont pris les armes. Ils ont tué pour que le génocide soit reconnu, parce que le silence était devenu insupportable.

Des représentants de l'Etat turc sont morts assassinés, au début des années quatre-vingt. En 1983, à Orly, une bombe éclate au comptoir de la Turkish Airlines, brisant la vie d'innocents. Soixante-dix ans après, la violence répond à la violence: voilà, pourrions-nous dire, ce qu'il advient du silence sur un génocide.

Il faut croire cependant que les armes ont touché le cœur et la raison de la communauté internationale. L'Organisation des Nations Unies puis le Parlement européen ont reconnu le génocide arménien.

Et pourtant, cela ne suffit pas.

A l'heure où la Turquie souhaite entrer dans l'Union européenne, chaque Etat doit faire acte de reconnaissance, parce que l'Europe a des valeurs et qu'il revient à chacun, donc à chaque Etat, de les énoncer: le respect de la personne humaine, la condamnation et l'imprescriptibilité du crime de génocide, la condamnation de la négation.

Il n'est pas tolérable que de vrais-faux historiens et des diplomates turcs récrivent l'histoire.

Il y a quelques jours encore, dans un grand quotidien régional, le consul général de Turquie à Lyon répondait à un texte où j'avais plaidé, dans ce même journal, pour la reconnaissance du génocide arménien. C'était le propos habile d'un négationniste. Quel que soit le génocide qu'ils nient, les négationnistes sont facilement repérables parce qu'ils disent toujours la même chose.

Ils disent toujours que les victimes sont en fait des agresseurs, qui ont essayé de nuire à l'autorité en place; que les déportations ne sont pas faites pour

tuer, mais se sont déroulées en toute humanité; que le nombre de morts est exagéré. Et, en dépit des évidences accumulées, ils réclament toujours davantage de preuves.

Ni les hommes ni les peuples ne guérissent d'un génocide. Aucun d'eux ne s'en remet. Une part de la culture, un pan d'architecture, des livres... tout cela est détruit à jamais.

Des morts sans sépultures, absents, et tellement présents, c'est cela un génocide: l'irréparable commis pour toujours.

Aujourd'hui, en Turquie, des femmes et des hommes, intellectuels, chercheurs, éditeurs ou écrivains, réclament la vérité. Ils sont turcs et farouchement opposés à ce mensonge sur l'histoire des Arméniens. Il y a quelques semaines, une jeune femme turque, de passage dans notre pays, a demandé réparation pour ses frères arméniens alors qu'en France ceux qui se disent turcophiles veulent ne rien dire au nom de l'amitié entre les peuples. Si l'amitié a ses exigences, dont celle de savoir accompagner ses amis vers la justice et le droit, elle ne peut tolérer le mensonge sur l'histoire. Reconnaître le génocide arménien, ce n'est pas aller contre les Turcs: c'est aller vers ceux qui, en Turquie, se battent pour la mémoire, la justice et le droit.

D'aucuns voudraient nous faire croire que cette reconnaissance pourrait compromettre la paix dans le Caucase. Pourtant la paix se construit, non pas sur le non-dit, mais sur un espace où chacun trouve sa place. Une paix bâtie sur le mensonge est aléatoire, car un peuple dont l'histoire est travestie n'a de cesse de la faire reconnaître; et dans ces conditions la guerre succède souvent à la paix. (*"Très bien!" sur de nombreux bancs*).

De nombreuses propositions de loi tendant à la reconnaissance du génocide ont vu le jour depuis des années sur tous les bancs de l'Assemblée, accompagnant la revendication de la communauté arménienne de France. C'est la proposition du groupe socialiste qui vous est aujourd'hui présentée: Martine David et Didier Migaud vont en parler. Je voudrais associer à nos propos Michelle Rivasi, Jean-Pierre Blazy et Daniel Marcovitch qui ont participé à l'élaboration de cette proposition.

L'aboutissement d'une telle initiative est sans précédent. Sa répercussion nationale et internationale sera très forte. Nous serons la seule assemblée d'un grand pays d'Europe de l'ouest à accomplir ce geste. D'autres suivront.

Il y a quelques années, l'association «Terre et culture» a organisé une exposition de photographies sur l'histoire des Arméniens et sur leur génocide. Je veux retenir quelques mots apposés sur le livre d'or par Lionel Jospin: «la vérité doit toujours être recherchée et dite». C'est ce que notre assemblée, et à travers elle, la France va faire aujourd'hui: dire la vérité une bonne fois pour toute. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Roland Blum

Le 24 avril 1915, le Gouvernement Jeune Turc, sous l'impulsion du ministre de l'intérieur, Talaat Pacha, donne le coup d'envoi du premier génocide du XXème siècle par une rafle visant à décapiter l'intelligentsia arménienne. Commence alors, dans tout l'empire ottoman, le même scénario d'horreur: arrestations, tortures, exécutions sommaires, déportations vers les déserts de Mésopotamie et de Syrie où s'achève la longue marche vers la mort. Ainsi périront dans des conditions atroces, plus d'un million et demi d'hommes, de femmes et d'enfants. Le gouvernement Jeune Turc aura atteint son objectif: exterminer la race arménienne suivant un plan prémédité, pour vider l'Anatolie orientale des Arméniens. La convergence des témoignages confirme l'intention et l'organisation génocidaire des coupables.

Quatre-vingt-trois ans ont passé, et justice n'a pas été rendue au peuple arménien. Certes, en 1985, le rapport Whitaker de l'ONU mentionnait le génocide arménien de 1915, tout comme

la résolution de 1987 du Parlement européen. Et certains parlements étrangers ont officiellement reconnu le génocide. Mais la France, pays des droits de l'homme et terre d'accueil de nombreux rescapés, n'a pas encore pris position. Il faut donc se réjouir qu'après de nombreuses propositions de loi restées lettre morte, celle-ci puisse enfin venir en discussion.

Nous apprécions à sa juste valeur le texte de son article unique, d'une grande portée symbolique. Nous aurions cependant souhaité que la proposition tire les conséquences de cette reconnaissance. C'est le sens des amendements que M. Rochemboine et moi-même avons déposés devant la commission des affaires étrangères. Et c'est dans cet esprit que je m'adresserais à mes collègues et surtout au Gouvernement, sans polémique ni surenchère; la cause arménienne est trop noble pour l'enliser dans la démagogie. (*"Très bien!" sur divers bancs*).

Les conséquences du vote que nous allons émettre sont d'ordre diplomatique et juridique. Dans le domaine international, le Gouvernement devra œuvrer auprès de la Turquie pour qu'elle reconnaisse le génocide et mette un terme aux thèses négationnistes. Si ce pays veut un jour adhérer à l'Union Européenne, il doit reconnaître sa responsabilité et assumer son passé. L'Allemagne a immédiatement reconnu sa responsabilité dans l'holocauste juif: si elle ne l'avait pas fait, l'Europe que nous vivons ne serait pas née, tant a été forte l'impulsion donnée par la réconciliation franco-allemande. Il doit en être de même de la Turquie si elle veut, à l'avenir, jouer pleinement son rôle dans le monde.

Sur le plan juridique, il aurait été important que la proposition de loi sanctionne les thèses contestant le génocide arménien. A défaut, le Gouvernement devra proposer la modification de la loi du 13 juillet 1990, aujourd'hui limitée aux crimes contre l'humanité commis pendant la seconde guerre mondiale. Elle doit être rapidement étendue au génocide arménien, ce qui permettra de poursuivre les auteurs des thèses négationnistes, comme Bernard Lewis, devant la juridiction pénale. On évitera ainsi des acrobaties juridiques se limitant à des condamnations civiles sur le fondement de la responsabilité pour faute de l'article 1382 du code civil.

Cette proposition, même incomplète, concourt à la manifestation de la réalité historique et constitue un hommage de la France aux victimes de ce génocide, aux rescapés et à leurs enfants aujourd'hui membres de notre communauté nationale. Le groupe UDF le votera. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Guy Hermier

Il est, dans la vie de notre Assemblée, des moments particulièrement importants, des décisions qui l'honorent et avec elle notre pays tout entier. Ce vendredi 29 mai 1998 sera l'un de ces moments puisque, après quatre-vingt-trois ans d'un trop long et hypocrite silence, notre Assemblée va enfin reconnaître officiellement et condamner le génocide dont fut victime le peuple arménien de 1915 à 1922.

L'histoire est, en effet, sans appel. Dans un empire ottoman déclinant, où la conscience nationale arménienne s'affirme face à la montée du nationalisme turc, c'est bien un génocide qu'a perpétré le gouvernement «jeune turc». Déjà, à la fin du XIXème siècle, d'horribles massacres avaient fait plus de 300 000 victimes et provoqué une première vague d'émigration. En 1915, le gouvernement «jeune turc» va commettre l'irréparable. Dans la nuit du 24 au 25 avril 1915, à Constantinople, l'élite arménienne est arrêtée. La déportation massive et les massacres de la population vont suivre.

Les négationnistes contestent qu'il y ait eu volonté délibérée d'exterminer la population arménienne. C'est oublier un peu vite la loi du 27 mai 1915 qui légalise la déportation, le fait que celle-ci fut systématiquement organisée sur toute l'étendue de l'Empire ottoman, et

qu'elle a permis l'extermination massive, à l'évidence préméditée, de centaines de milliers d'Arméniens. En effet l'horrible bilan est là. Selon les sources arméniennes, 1 500 000 Arméniens sont ainsi morts ou disparus. Seuls 800 000 auraient survécu, dont la majeure partie s'est exilée.

C'est ce qui explique l'importance de la diaspora arménienne. Plus de la moitié des six à sept millions d'Arméniens vivent hors des frontières de la République d'Arménie: environ 1,5 million dans les républiques issues de l'URSS et près de 2 millions aux Etats-Unis, au Proche et Moyen-Orient et dans l'Union européenne, dont près de 400 000 dans notre pays qui fut une des principales terres d'accueil.

Aux termes de la Convention pour la prévention et la répression du crime de génocide, les Nations Unies le 9 décembre 1948, et de l'article 211-1 de notre codé pénal, il ne fait donc aucun doute qu'en 1915 le peuple arménien fut victime du premier génocide des temps modernes.

Pourtant, depuis 83 ans, la France n'a toujours pas reconnu officiellement ce génocide. Depuis des décennies, malgré les appels lancés de toutes parts, les gouvernements successifs s'y sont, comme avec honte, refusés. Tout aurait dû au contraire les conduire à une attitude de courage et de vérité.

Le respect tout d'abord pour les innombrables victimes de cette tragédie. Le génocide a entraîné pour une large part l'effondrement d'une société et d'une civilisation. Derrière toute « solution finale », il y a la volonté de faire disparaître une mémoire, une part du patrimoine de l'humanité diverse.

La nécessité ensuite pour notre pays d'exercer un devoir de mémoire concernant le premier génocide du XXème siècle, pour que ce crime contre l'humanité s'inscrive dans la conscience nationale et serve à en empêcher le renouvellement. Ce devoir de mémoire reste d'une brûlante actualité. Notre siècle aura connu d'autres génocides, et même aux portes de notre vieille Europe nous ne sommes pas à l'abri du retour de la barbarie.

La reconnaissance aussi du rôle joué par la communauté arménienne dans notre pays. Les réfugiés et leurs descendants ont su s'intégrer parfaitement à la communauté nationale tout en continuant de faire vivre leur culture. C'est, pour la France, un facteur de dynamisme, une source d'enrichissement. N'oublions pas les Français d'origine arménienne, qui, aux heures sombres, prirent toute leur part de combats pour notre liberté, à l'image de Missak Manoukian et de son groupe de « l'Affiche Rouge » qui, comme l'a chanté Aragon, donnèrent « leur cœur avant le temps » et qui « criaient la France en s'abattant ».

Enfin, comment ne pas être frappé par le destin tragique du peuple arménien qui aura connu en ce siècle le génocide, l'exil, les épreuves du stalinisme puis, après la fin de l'URSS, le sanglant conflit du Karabagh, le blocus, enfin le terrible tremblement de terre de 1988 ?

Depuis longtemps déjà la France avait donc de fortes raisons de reconnaître le génocide du peuple arménien. C'est ce que le groupe communiste n'a cessé de demander, notamment par la voix de Guy Ducoloné. Ce ne fut pas le cas. D'autres l'ont fait avant notre pays, comme l'Organisation des Nations Unies, par la décision du 29 août 1985, le Parlement Européen, par sa résolution du 18 juin 1987.

Il est vrai que, dans les années 1980, les plus hauts responsables de l'Etat ont explicitement parlé du génocide, mais sans jamais permettre au Parlement d'en débattre et d'inscrire sa reconnaissance dans la loi de la République.

On comprend donc que l'exigence en a grandi, en particulier le 24 avril dernier, pour le 83ème anniversaire du génocide. Un sondage, en 1996, a révélé que près de 70% des Français connaissaient l'existence du génocide arménien et souhaitaient que la France reconnaisse ce crime contre l'humanité.

Lors d'un meeting organisé à Marseille, le 23 avril, par la communauté arménienne et auquel participaient les

députés de toutes les familles politiques, nous avons été vivement interpellés. Comment se fait-il, nous a-t-on dit, que tant de parlementaires se déclarent favorables à la reconnaissance du génocide et que cela ne se concrétise pas par un vote du Parlement ? La question de l'initiative du Gouvernement fut naturellement évoquée. J'ai fait alors remarquer qu'il était désormais possible qu'un texte d'origine parlementaire soit discuté et voté. C'est pourquoi, au nom du groupe communiste, je me suis adressé, début mai, à tous les députés pour leur demander de s'engager à voter un tel texte, que nous étions prêts à inscrire dans notre « niche » parlementaire.

Nous nous félicitons que le groupe socialiste nous en offre dès aujourd'hui l'occasion. Et nous voterons la reconnaissance par la France du génocide du peuple arménien, conscients d'avoir activement contribué à cette décision, dont nous souhaitons qu'elle soit sans ambiguïté. Pour cela, notre Assemblée doit non seulement reconnaître mais condamner le génocide, et surtout désigner clairement les responsables de ce crime contre l'humanité, c'est-à-dire le gouvernement « jeune turc ».

J'ai cru comprendre que la commission des affaires étrangères le refusait au motif que cela pouvait gêner les relations entre la France et la Turquie comme les relations futures entre la Turquie et l'Arménie. C'est le contraire qui est vrai. Ce n'est pas rendre service à la Turquie que de chercher à composer avec la vérité. Et la vérité c'est que, tous les gouvernements turcs se sont refusés à reconnaître le génocide, s'employant même à faire disparaître systématiquement toute trace d'arménité en Turquie.

Chercher à arrondir les angles ne peut que conforter la Turquie dans un comportement qui compromet son entrée au sein de l'Union européenne et « l'établissement d'une paix durable entre Turcs et Arméniens par la consolidation de leur démocratie et le renforcement des droits de l'homme », selon la lettre adressée par Lionel Jospin à la communauté arménienne, le 4 avril 1995, au cours de la campagne présidentielle. Et puis ce n'est pas l'intérêt de la France.

En second lieu il faut préciser que le Gouvernement est chargé d'assurer chaque année la commémoration du génocide.

La décision de notre Assemblée doit être un engagement à agir pour que ce crime contre l'humanité s'inscrive dans les mémoires, notamment à l'occasion de la commémoration annuelle du 24 avril, et aussi au sein de la communauté internationale pour la reconnaissance du génocide, alors qu'une vaste campagne est orchestrée afin de contrecarrer le mouvement d'opinion en faveur de cette reconnaissance. Les lettres que nous avons reçues de la part des négationnistes pour faire pression sur notre vote en disent plus qu'un long discours.

Enfin, il est souhaitable de compléter la loi Gayssot, tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite et xénophobe, pour que soient punis des mêmes peines ceux qui auront contesté l'existence de tout autre génocide. Dans la lettre déjà citée, Lionel Jospin indiquait qu'il « veillerait personnellement à ce qu'une proposition de loi soit mise en discussion et adoptée dans les meilleurs délais ». C'en est aujourd'hui l'occasion. De même, il convient d'élargir le dispositif de la loi Gayssot pour la défense des intérêts moraux de la Résistance ou des déportés aux victimes de tout génocide.

Je souhaite que ces propositions soient retenues et qu'ainsi notre Assemblée inscrive la reconnaissance et la condamnation du génocide du peuple arménien dans la meilleure loi possible. Nous devons à la communauté arménienne de franchir ce pas historique, de nature à renforcer les liens entre la France et l'Arménie. *(Applaudissements sur tous les bancs)*.

M. Patrick Devedjian

J'ai beaucoup hésité à prendre la pa-

role. D'une part, parce que c'est beaucoup d'émotion, beaucoup trop. D'autre part, ma parole peut difficilement être distanciée comme elle doit l'être quand on fait la loi. Enfin, je ne voulais pas que l'élévation morale qui préside à la reconnaissance du génocide ouvre prétexte à l'accusation odieuse d'une explication par l'influence d'un groupe de pression.

Mais en prenant connaissance de ce que la presse turque dit de nous tous, et aussi des démarches de plusieurs sociétés françaises, je m'aperçois que mes craintes étaient fondées.

Pourtant, j'ai imaginé qu'il y avait des raisons supérieures pour que la voix chétive des enfants des survivants soit entendue ici. Il peut y avoir un hasard sur ma personne, il n'y en a aucun à la présence d'un député français d'origine arménienne aujourd'hui.

Ce matin, ici, il n'y a plus la droite et la gauche, il y a la France éternelle. *(Applaudissements)*. Celle du cardinal Saliège, archevêque de Toulouse, dont l'homélie fut interdite par l'occupant allemand parce qu'elle affirmait: « Les juifs sont des hommes, les juives sont des femmes ». Quelque chose de bien banal et qui pourtant n'avait pas le droit d'être dit. Les quelques lignes qu'on nous demande de voter sont elles aussi bien banales, comme l'est souvent la simple vérité. Il a fallu attendre si longtemps pour pouvoir la dire ici !

Et même hors de cette enceinte où elle fait encore peur à l'Agence France Presse. Hier, à l'occasion de cette proposition de loi, notre agence nationale a émis une dépêche de 36 lignes, dans lesquelles il était écrit: « En avril 1915, le gouvernement Jeune-Turc (ultra-nationaliste) met en place une politique d'extermination du peuple arménien... ».

Quelque temps plus tard, l'AFP annule cette dépêche « envoyée par erreur », et la remplace par une nouvelle dépêche identique à trois mots près : la politique d'extermination est devenue « une politique d'assimilation forcée » ! Fallait-il vraiment jeter un peu de honte au moment où nous pouvons être si fiers d'être Français ? Ceux qui se demandaient encore à quoi peut servir cette proposition de loi ont ainsi une éloquente occasion de le comprendre.

C'est en vain qu'ont lieu ces manipulations misérables, c'est en vain qu'on s'apprête à confier, au Collège de France, une chaire de turcologie à un révisionniste: dans notre pays, la vérité est irrépressible. Son cheminement est parfois long, mais elle finit toujours par sortir comme une source, parfois lorsque on ne l'attend pas. Elle étanche alors toutes les soifs.

La France est une nation particulière, et c'est pour cela que sa terre est devenue celle de ma famille. Pour les chrétiens d'Orient, mais aussi pour tous les persécutés, la France a été longtemps la grande protectrice. La proclamation que tous les hommes sont égaux a eu un profond retentissement pendant tout le XIXème siècle et le rayonnement d'une culture qui permet de concevoir l'universel, conduisait beaucoup de familles à chérir la langue française. Oui, la France a été une grande espérance dans le monde, et c'est pourquoi tant de ses enfants ont des noms parfois difficiles à prononcer.

C'est aussi parce qu'ils aimaient la France, parce qu'ils croyaient en sa parole, que les Arméniens ont été persécutés, sur cette terre d'Orient avide de leur sang. Le génocide a été précédé de nombreux pogroms, qui n'avaient pas besoin du prétexte de la guerre. Les grandes puissances intercédèrent et le jeu diplomatique aboutissait à quelques concessions, des « capitulations ». Les persécutés ont souvent été la source de bien des luttes d'intérêts qu'ils ne comprenaient pas eux-mêmes. Si bien que l'empire ottoman a fini par concevoir qu'il fallait faire disparaître ceux qui étaient le prétexte à toutes ces interventions internationales.

A la fin de la première guerre mondiale, la France a reçu de la Société des Nations un mandat pour administrer trois territoires de l'ancien empire ottoman que son armée occupait depuis 1916: la Syrie, le Liban et la Cilicie. Tout le monde a oublié la Cilicie, dite aussi « Petite Arménie », parce que de

nombreux Arméniens y étaient installés. A cette époque beaucoup crurent à une libération et se réfugièrent sous le drapeau français. Pendant l'extermination, la marine française a sauvé des milliers de gens, les embarquant parfois contre les ordres reçus — Franz Werfel a évoqué ces faits dans ses « 40 jours de Moussa Dagh ».

Mais la révolution bolchévique, le refus de ratifier le traité de Versailles et les données de la politique internationale ont conduit la France à abandonner la Cilicie et sa population en 1921. Je le dis sans amertume, car ce sont les soubresauts d'une tragédie mondiale, mais en légiférant sur la reconnaissance du génocide arménien, notre pays doit se souvenir qu'il fut mêlé de très près à ces événements, qu'une fraternité d'armes y est née et que, 83 ans après, d'une certaine manière il rend justice au passé.

Je le dis aussi sans esprit de vengeance à l'égard de la Turquie, dont les dirigeants modernes sont exempts des crimes du passé. Mais quand je lis les dernières déclarations du ministère des affaires étrangères de Turquie, à l'occasion de notre débat, menaçant la France et justifiant le génocide arménien, je me dis que ces dirigeants-là n'ont rien appris.

On ne se délire du passé qu'en le regardant en face et une nation se grandit à reconnaître ses fautes. C'est vrai qu'il a fallu attendre 1995 pour qu'un Président de la République dise enfin en France les mots justes sur la rafle du Vel' d'Hiv. Mais ce jour là, la France est devenue meilleure et plus grande.

A la Turquie je veux dire avec gravité: écoutez la parole de la France, c'est une parole de paix destinée à vous guérir de vous-même. En reconnaissant le génocide arménien vous vous délivrez de la tentation de recommencer avec d'autres — je pense aux Kurdes, à Chypre et au dernier mur de la honte. La Turquie veut entrer en Europe, qu'elle commence par en adopter les valeurs !

La reconnaissance du génocide arménien serait une délivrance pour la Turquie, c'est le seul moyen d'effacer le sang qu'elle a sur les mains. Quant à la France, on dira désormais chez les opprimés qu'elle est de retour et leurs voix couvriront celles de tous les marchands et colporteurs. Pour les gouvernements français à venir, c'en sera fini des circonlocutions et des périphrases.

M. François Rochebloine

Très bien !

M. Patrick Devedjian

Tous les génocides pouvaient être évoqués, à l'exception de celui des Arméniens ! Les relations internationales vont se simplifier d'autant.

Pourtant, en vous écoutant, Monsieur le secrétaire d'Etat — et je le dis avec bienveillance car j'ai pour vous de l'estime —, j'ai pensé que le Gouvernement n'avait pas voulu honorer ce débat puisqu'il avait choisi le plus petit échelon de la hiérarchie gouvernementale. Votre talent pouvait y suppléer, mais vous êtes descendu de la tribune sans être applaudi, ce qui est exceptionnel. C'est que vous aviez dû lire un texte si soigneusement préparé que le mot « génocide » n'y figurait pas; vous vous êtes contenté de prendre acte de la volonté nationale. En réalité, ce n'est pas à nous que vous vous adressez, c'est à la Turquie ! *(Applaudissements sur les bancs du groupe du RPR et du groupe UDF)*. J'espère que le texte ne se perdra pas avant d'arriver au Sénat; cela dépendra de vous, et j'espère que vous aurez du courage. Du courage, deux hommes en ont eu: M. Rouquet et M. Bret, car il fallait beaucoup de détermination pour faire examiner ce texte en dépit du Gouvernement.

La reconnaissance du génocide est une délivrance pour les citoyens français d'origine arménienne. Elle est l'acceptation de leur identité, elle est l'ultime sépulture morale de leurs familles qui n'en ont jamais eu d'autre. Elle leur permettra peut-être de guérir enfin

d'une quête obsessionnelle de compréhension, car une telle tragédie est impossible à supporter dans l'isolement. En ce sens, la reconnaissance du génocide arménien est le dernier acte d'intégration, et aussi d'amour, que la France pouvait offrir en réparation à la souffrance de certains de ses malheureux enfants.

J'ai envie de dire ici avec les députés RPR trois petits mots qu'on ne dit pas souvent à cette tribune, mais qui prennent aujourd'hui toute leur valeur : «Vive la France !» (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Georges Sarre

En prenant la parole aujourd'hui, je pense à Méliné Manouchian, qui habitait le XIème arrondissement, avec qui je suis allé à de nombreuses manifestations, à Ivry ou au Mont Valérien, ainsi qu'à sa sœur disparue il y a quelques jours —ces femmes si frêles et pourtant si fortes et courageuses. Je pense aussi à Manouchian et aux héros de l'Affiche rouge, à tous ceux qui sont venus en France parce qu'elle est le pays de la liberté, et se sont, après bien des souffrances et des difficultés, enfin sentis parmi nous, avec nous, chez eux.

Quel sens donner à la reconnaissance solennelle par la France du génocide arménien de 1915 ? Il s'agit d'abord de rétablir une vérité historique. Lorsque j'étais au lycée de Guéret, un condisciple arménien nous raconta un jour ce drame historique, et lorsqu'il nous dit que ce génocide n'était pas reconnu, cela nous sembla incroyable. En reconnaissant publiquement les événements de 1915 pour ce qu'il furent, comme le firent dans les années 80 la sous-commission des Droits de l'homme de l'ONU et le Parlement européen, nous avons aujourd'hui l'occasion de manifester sans ambiguïté notre attachement à l'impérieux devoir de mémoire des républiques et des nations. Ainsi, nous pouvons apporter une forte contribution au combat sans cesse recommencé contre l'amnésie collective et le négationnisme. Génocide ? Oui, naturellement, cela soit dit sans rien enlever à la singularité de la Shoah.

En reconnaissant le génocide arménien de 1915, l'Assemblée nationale entend témoigner solennellement à nos compatriotes d'origine arménienne tout notre amitié, notre solidarité, notre fraternité et notre reconnaissance. Elle entend surtout manifester la détermination de la France à contribuer à une paix durable entre l'Arménie et la Turquie, et à la consolidation de leurs démocraties respectives. Occulter l'histoire ne pourrait que nuire aux progrès dans ces domaines.

Le regard que la Turquie porte sur sa propre histoire doit continuer d'évoluer. La Turquie est en Europe et nous souhaitons que, le moment venu, elle rejoigne l'Union. Unis à ce pays comme à l'Arménie par des liens historiques d'amitié et de coopération encore appelés à se renforcer, la France peut, je le crois, en reconnaissant le génocide de 1915, aider à établir sur de nouvelles bases les relations entre ces deux peuples, favorisant ainsi la stabilité au sud-est de l'Europe, près d'un Caucase troublé.

Tel est l'esprit dans lequel je souhaite que nous votions à l'unanimité cette proposition du groupe socialiste, analogue d'ailleurs à celles que notre groupe et d'autres avaient déposées. Mais je tiens aussi à saluer le Gouvernement: si nous pouvons ainsi mettre à profit une «niche parlementaire» —quelle vilaine formule!—, c'est bien parce qu'il l'a accepté, et je n'imaginais pas, Monsieur Devedjian, que ce débat puisse s'arrêter ici.

M. Patrick Devedjian

Puissiez-vous être entendu !

M. Georges Sarre

Ce gouvernement n'est pas à double

face et je suis convaincu qu'il n'y a pas ici de simulacre. Reconnaissons donc solennellement ce drame de l'histoire pour que, demain, les relations entre la Turquie et l'Arménie soient aussi simples et naturelles que les nôtres, par exemple, avec nos amis Anglais ou Allemands.

Nous voterons en conscience, avec conviction et avec émotion. Comme Charles Aznavour, entendu ce matin à la radio, je souhaite qu'un jour, des personnalités arméniennes et turques puissent ensemble, faire un geste qui équivale à son tour à une reconnaissance du génocide. Et si je vote ce texte, c'est, pour paraphraser Léon Blum, parce que je le crois, parce que je l'espère —et je l'espère parce que je le crois. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Didier Migaud

«La France reconnaît publiquement le génocide arménien de 1915». Je veux dire l'honneur, la fierté et le plaisir que j'éprouve à dire ces mots et à défendre cette proposition de loi du groupe socialiste et apparentés. Bien des textes similaires ont été déposés sur le bureau de l'Assemblée depuis des années, mais c'est le premier qui vient en discussion —parce que nous l'avons voulu.

Je vous le dis en toute amitié et en toute estime, Monsieur Devedjian : je suis heureux de soutenir un gouvernement qui, refusant de nous imposer le silence, a souhaité que la vérité puisse être établie; je suis fier d'appartenir à un groupe qui a fait en sorte que cette discussion ait lieu. Cette niche parlementaire existe depuis assez longtemps pour qu'on ramène certains propos à leur juste mesure ! (*Applaudissements sur les bancs du groupe socialiste*).

Qu'est-ce qui nous a animés ? D'abord, la volonté de reconnaître un fait historique. Nul n'a le pouvoir de modifier ou de faire oublier les faits, disait Claude Cheysson en 1981. En 1984, venu à Vienne, dans l'Isère, à l'invitation de Louis Mermaz, François Mitterrand affirmait lui aussi la réalité de ce génocide. Qu'après le Parlement grec, le Sénat belge et le Parlement européen, le Parlement français soit le premier des parlements des grands pays d'Europe à reconnaître ce génocide est conforme à notre histoire, à notre volonté de rester le pays de la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen.

Mais il s'agissait aussi pour nous de remplir un devoir de mémoire. Cette reconnaissance est un acte contre l'oubli, qui reviendrait à laisser se perpétuer le crime.

C'est aussi un appel à la raison humaine. L'histoire peut bégayer et les tentations négationnistes sont trop présentes pour que nous négligions d'affirmer notre conviction. Si la diplomatie est utile, trop de diplomatie peut banaliser l'horreur. Nous devons savoir tirer les leçons du passé.

Le texte proposé a fait l'objet de critiques. Ce serait une agression contre la Turquie actuelle, a-t-on dit. Il n'en est rien: nous souhaitons contribuer à l'établissement d'une paix durable entre la Turquie et l'Arménie et nous n'oublions pas les liens qui nous unissent à l'un et à l'autre peuple, liens que nous entendons renforcer. Les signataires de cette proposition n'entendent nullement mettre en cause les dirigeants actuels de la Turquie, ni son peuple, et ils ne songent pas à contester les frontières issues des traités. Ils souhaitent simplement rappeler à la Turquie que la grandeur d'un pays se mesure aussi à sa capacité de reconnaître des faits avérés, que nier l'histoire est ne pas se respecter soi-même (*Applaudissements sur de nombreux bancs*) et que la vérité finissant toujours par s'imposer, mieux vaut la reconnaître au plus tôt. Nous invitons donc le gouvernement turc à modifier sa position officielle.

Quant à ceux qui jugent au contraire que le texte serait insuffisant, je leur répondrai simplement qu'il s'agit d'un formidable pas en avant dans l'histoire du peuple arménien, luttant pour faire reconnaître la réalité de ce génocide. D'autre part, les textes les plus simples

sont souvent les plus forts. Ne brouillons donc pas le message et ne gâchons pas ce moment en privant d'un appui consensuel cette déclaration solennelle: «La France reconnaît publiquement le génocide arménien de 1915» ! (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. François Rochebloine

C'est avec satisfaction mais aussi avec une très grande émotion que nous adopterons cette proposition du groupe socialiste. Elle était attendue par l'ensemble de nos groupes, qui avaient déposé des propositions similaires, et elle constitue une première réponse aux vœux de nombre de nos compatriotes.

Je tiens ici à rendre hommage aux centaines de milliers de victimes du premier génocide de ce siècle et je m'associe à l'émotion de tous nos compatriotes d'origine arménienne, pour qui, 83 ans après le début des massacres, cette reconnaissance est un moment d'autant plus fort et intense qu'elle coïncide à peu de jours près avec l'anniversaire de la première indépendance de l'Arménie, le 28 mai 1920.

En acceptant d'inscrire cette proposition à notre ordre du jour complémentaire, le Gouvernement a accompli un geste fort et, avouons-le, quelque inespéré, compte tenu de la déclaration faite par le Premier ministre le 24 avril dernier, ainsi que des réponses données aux questions de nos collègues Janine Jambu, Jean-Paul Bret et Guy Tessier —dont je vous prie d'excuser l'absence.

Non pas que la teneur de ces prises de position diffère profondément de celles des gouvernements précédents, puisque tous ont soigneusement évité d'utiliser le terme de génocide.

Les liens historiques unissant la France à l'Arménie, notamment depuis la tragédie de 1915 qui a conduit plusieurs dizaines de milliers d'Arméniens à faire le choix de la France dans leur exil, ont contribué à sensibiliser fortement nos compatriotes au thème de la reconnaissance du génocide arménien. La France, terre des droits de l'homme, pouvait-elle encore ignorer l'appel lancé par tout un peuple, alors que partout dans le monde, d'autres nations y répondent ? La communauté arménienne de France, dont je salue les nombreux représentants présents dans les tribunes, a réussi à faire partager son combat pour une reconnaissance internationale du génocide, qui dépasse de loin la poursuite d'un quelconque contentieux historique. Il s'agit d'un combat dont la portée est universelle, les génocides du XXème siècle formant un tout indissociable.

Je comprends l'embarras de notre commission des affaires étrangères face à la formulation imprécise qui a été retenue et qui résulte de savants dosages, chaque mot ayant été «pesé et réfléchi», comme l'a souligné notre rapporteur.

On peut également être perplexe quant à la portée effective d'un texte qui n'est pas normatif, qui se limite à une simple déclaration purement symbolique, comme l'a reconnu le président de cette commission, Jack Lang, et dont la rédaction semble n'obéir qu'à des considérations diplomatiques.

Mais la France pourra-t-elle encore longtemps occulter la question de la responsabilité de l'Etat criminel et refuser de désigner les auteurs des crimes ?

Personnellement, je n'ai eu de cesse de rappeler depuis dix ans la nécessité de reconnaître le génocide arménien, mais aussi l'ensemble des génocides et crimes contre l'humanité, et de protéger la mémoire de leurs victimes contre toute tentative négationniste.

Comme le relève Yves TERNON dans sa brillante analyse du phénomène génocidaire au XXème siècle, le génocide arménien a été l'objet d'une négation totale, fondée sur un renversement de la responsabilité et le rejet de l'intention génocidaire; la victime devient le coupable et c'est elle qui doit faire la preuve du préjudice subi, et s'il y a eu massacres, ils ne sont que le fruit des hasards de la guerre.

Ainsi, depuis 83 ans, la Turquie s'est appliquée à camoufler toute trace, toute

preuve du crime d'Etat perpétré entre 1915 et 1922 avec méthode et cynisme.

Chacun d'entre nous a pu mesurer ces derniers jours, au travers des courriers reçus, toute la mauvaise foi et l'ampleur de la désinformation en la matière. Comment ne pas réagir à ces tentatives d'intimidation ?

En effet, si aucun Parlement n'a vocation à se substituer aux historiens, par contre, dans un Etat de droit, il est du devoir du législateur de tout mettre en œuvre pour protéger les victimes, leur mémoire et de prévenir tous les crimes. C'est le sens des propositions que j'avais déposées avec mes collègues Roland Blum et Patrick Devedjian.

Monsieur le ministre, l'adoption de ce texte est donc pour nous la première étape avant la traduction juridique du principe énoncé aujourd'hui. Elle nous engage à commémorer ce génocide et à intervenir auprès des instances internationales en faveur d'un rapprochement entre l'Arménie et la Turquie.

Au moment où, après la Douma de Russie, le Parlement grec ou le Sénat belge, notre Assemblée va solennellement se prononcer en faveur de la reconnaissance du génocide des Arméniens, il nous faut dépasser les clivages politiques pour adopter à l'unanimité ce texte malgré ses insuffisances, notamment la non désignation des auteurs du premier génocide de ce XXème siècle.

C'est pourquoi je le voterai. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Pierre Lellouche

La question dont notre Assemblée s'est saisie ce matin est si fondamentale au regard de l'histoire et des événements actuels —je pense au Rwanda, au Kosovo, à l'escalade nucléaire dans tout le sous-continent indien, autres exemples de conflits ethniques et religieux— qu'il est impossible de lui rendre justice en quelques minutes. Je me bornerai à préciser le sens de mon vote.

Ce vote, cher Monsieur Migaud, n'est ni de droite ni de gauche. Il est l'exception solennelle du devoir sacré de mémoire de la Nation. Ce faisant, nous sommes fidèles aux idéaux universels qui fondent notre République et au message de liberté, de paix et d'égalité des peuples qu'entend transmettre la France.

En second lieu, ce vote n'est pas et ne saurait être compris comme un geste inamical, encore moins comme une condamnation par la France de 1998 de la Turquie de 1998. Pour moi qui connais l'Arménie et la Turquie actuelles, il n'est pas possible de concevoir l'avenir de notre continent sans une relation étroite entre la Turquie et l'Union européenne. La Turquie moderne, musulmane mais laïque, et demain, je l'espère, ouverte et démocratique, a vocation à entrer dans la famille européenne. La pire erreur serait de lui fermer les portes sur des bases qui ne pourraient être qu'ethniques ou religieuses.

En revanche, nous sommes en droit de lui demander, comme aux autres candidats à l'adhésion, de remplir des critères non seulement économiques, mais aussi des conditions politiques fondamentales, comme le respect de la démocratie et des droits des minorités et la paix avec l'Arménie, victime du blocus que l'on sait. Cette paix avec l'Arménie passe par un travail de mémoire, que Turcs et Arméniens doivent accomplir ensemble, à l'égard des événements de 1915. La réconciliation franco-allemande et l'Union européenne auraient-elles pu se réaliser sans que l'Allemagne accomplisse ce travail de mémoire sur les crimes commis pendant la seconde guerre mondiale ?

Ce vote ne constitue pas davantage un cadeau politicien à un lobby communautaire, en l'occurrence la communauté arménienne de France. Par son intégration exemplaire comme par son histoire tragique, elle mérite depuis longtemps l'hommage de la Nation. Mais tel n'est pas le sens premier du vote d'aujourd'hui, pas plus qu'il ne s'agissait, pour le Président de la République, lors de son discours de juin 1995 au Vel' d'hiv, de rendre hommage à la

communauté juive de France pour les crimes commis avec la complicité du régime de Vichy. On n'engage pas ce travail difficile de mémoire pour faire plaisir à tel ou tel : les hommes d'Etat le font parce qu'on ne saurait construire l'avenir des peuples sur des demi-vérités ou des mensonges. Le Livre d'un autre peuple qui a beaucoup souffert dans son histoire le dit : «Regarder en arrière, c'est voir le futur avant de le vivre».

La guerre froide finie et, avec elle, la rivalité entre deux modèles idéologiques, le monde renoue avec ses vieilles maladies: rivalités ethniques et fanatismes religieux, ambitions de puissance, antagonismes sociaux et économiques. Des Balkans au sous-continent indien, de l'Afrique au Proche-Orient, nous n'avons pas fini de voir des guerres, des épurations ethniques et, peut-être, d'autres génocides.

Comme le disait Koffi Annan le 11 juin 1997, la destruction d'un peuple entier est une horrible réalité de notre temps, qui appelle une réponse historique.

C'est ce que nous faisons aujourd'hui et je suis fier d'y contribuer. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

Mme Martine David

Le 24 avril 1915, une rafle dans Constantinople marquait, pour le peuple arménien, le début de plusieurs années d'exécutions, de déportations et de massacres méticuleusement organisés, qui feront disparaître les deux tiers de cette population.

Le premier génocide du siècle passera inaperçu dans une Europe en guerre.

Dès l'origine s'est donc posé le problème de la mémoire : mémoire d'un peuple dispersé et traumatisé, mémoire d'une barbarie qui interpelle toute l'humanité, mais mémoire bafouée puisque aujourd'hui encore d'aucuns s'obstinent à parler de «version arménienne de l'histoire».

Quand les Arméniens sont arrivés en France, dans les années vingt, ils avaient tout perdu. Ils y ont refait leur vie et c'est surtout la troisième génération qui s'est attachée à soulever la chape de silence qui s'était abattue sur cette période.

La communauté arménienne est aujourd'hui un exemple d'intégration économique et sociale, tout en sachant entretenir une culture riche et admirable.

Il est donc regrettable que la France, qui a su l'accueillir, ait tant tardé à reconnaître le génocide. On a invoqué l'impératif diplomatique. Mais reconnaître le génocide perpétré par le pouvoir «jeune turc» de l'époque ne consiste pas à accuser le peuple turc ou le gouvernement actuel, pas plus qu'en condamnant le nazisme, on ne condamne le peuple allemand. Au contraire, peuples et Etats ont tout à gagner à une analyse courageuse du passé. La très grande amitié franco-allemande en témoigne.

Surtout, comme le disait François Mitterrand en janvier 1984, l'histoire doit être suivie d'enseignement. Ce sont ceux qui nient les crimes qui attisent la haine, et il n'y a pas de «version arménienne de l'histoire» ! Les faits sont irréfutables.

Si le génocide arménien fut le premier du siècle, l'histoire égrène ensuite une terrible succession, des Juifs aux Tziganes, du Cambodge à la Yougoslavie et au Rwanda. Si dès 1919, la Communauté internationale avait exigé fermement que les bourreaux soient jugés et condamnés, nous n'aurions peut-être pas, aujourd'hui, à constater l'horreur et à combattre le mensonge.

La France se devait de prendre une initiative forte pour reconnaître le génocide arménien. Ce sera bientôt fait. Nous pouvons en être fiers. Je ne doute pas que d'autres pays suivront cette initiative courageuse.

Une telle reconnaissance est un devoir moral vis-à-vis de l'humanité, et vis-à-vis de la communauté arménienne de France qui a su, sans haine, patiemment et résolument, agir pour que la mémoire des hommes soit la sépulture que souvent, elle n'a pu offrir à ses pères. A

cette communauté, à ces associations, je rends hommage avec émotion pour avoir mené le plus beau des combats, celui de l'honneur.

Soyons fiers, en votant ce texte, d'être les citoyens et les élus du pays des droits de l'homme. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. Jean-Pierre Foucher

Depuis de nombreuses années, avec André Santini, nous sommes sensibilisés à la volonté des Français d'origine arménienne de voir reconnaître le génocide. Nous nous félicitons de pouvoir en débattre aujourd'hui.

J'appartiens à ceux, nombreux ici, qui connaissent les souffrances qu'a endurées le peuple arménien. Combien d'entre nous ont entendu les plus anciens raconter ces moments dramatiques, où chacun survivait comme il le pouvait en essayant de sauver sa vie mais aussi son peuple ! Les Arméniens qui ont souffert dans leur chair, souffrent encore dans leur tête parce que la justice ne leur a pas été rendue. Permettons-leur de retrouver la sérénité, car ils attendent que la France, pays qu'ils ont choisi ou que leurs parents ont choisi, reconnaisse ce génocide subi par la population arménienne sous la férule de l'empire ottoman, et non «prenne acte de la volonté de l'Assemblée nationale».

MM. André Santini et François Rochebloine

Très bien !

M. Jean-Pierre Foucher

Alors que nous vivons en paix, la notion de génocide, destruction systématique d'une population, est difficile à assumer. Nous sommes enclins à faire table rase du passé, espérant bien que cela ne se reproduira jamais.

L'intégration des Français d'origine arménienne est exemplaire. Mais intégrer, cela veut dire comprendre, accepter et reconnaître leur histoire. C'est ce que nous devons faire aujourd'hui sans démagogie mais en reconnaissant également que le monde, les gouvernements, les hommes changent. Au-delà de ces tragiques événements de 1915, tout génocide doit être condamné.

C'est pourquoi le conseil municipal de Clamart, dont je suis maire, a voté un vœu de reconnaissance du génocide arménien. Comment dès lors la patrie de la liberté et des droits de l'homme resterait-elle en retrait ?

C'est pourquoi chaque 24 avril je commémore ces événements tragiques avec la communauté arménienne.

C'est pourquoi j'ai signé, en avril 1996, l'appel du Comité français pour la reconnaissance du génocide.

Cette reconnaissance progresse lentement à l'étranger. Il est donc tout à l'honneur de la France non seulement d'appartenir au petit nombre des pays qui reconnaissent officiellement ce crime mais surtout d'inscrire dans la loi nationale cette reconnaissance.

Pour ne pas oublier, pour témoigner devant l'histoire et en tirer des leçons, pour demander justice et pour être fidèle à la mémoire de ceux qui ont souffert, enfin pour donner aux autres l'espérance de ne jamais subir une telle ignominie ou de ne jamais la commettre, une simple phrase de reconnaissance suffit. La longue attente des Arméniens n'aura pas été vaine, et c'est en songeant à tous les génocides, à toutes les intolérances, à toutes les agressions qu'avec le groupe UDF je voterai ce texte. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. le Secrétaire d'Etat

Je salue d'abord tous les intervenants, qui ont eu des propos forts et dignes, et je voudrais assurer Patrick Devedjian que dans un débat d'une telle qualité je n'ai pas été blessé par son propos.

Vous avez donc pris une initiative,

débatu, exigé même. Vous allez voter. C'est la démocratie, c'est une bonne chose. Le Gouvernement, naturellement, suivra la procédure. Il ira au Sénat où la Conférence des présidents examinera les conditions de l'inscription de ce texte à l'ordre du jour. C'est aussi la démocratie.

Le droit de mémoire est une nécessité. Vous l'assumez, nous l'assumons, à l'occasion de différentes cérémonies, devant l'Arc de Triomphe et dans nos communes.

Votre objectif est que la vérité historique soit facteur de paix dans une région où les tensions sont fortes. C'est l'objectif du Gouvernement d'y assurer la paix. Mais nous pensons que le vote de la loi n'y suffira pas. Nous devons travailler, tous ensemble, pour que le gouvernement turc, les partis, la population ne réapproprient leur propre histoire. C'est ce qu'a fait en juillet 1995 le Président de la République à propos de la rafle du Vel' d'hiv. De même, longtemps nous avons parlé des «événements d'Afrique du Nord». Désormais nous parlons de la guerre d'Algérie. (*Applaudissements sur les bancs du groupe socialiste et sur certains bancs du groupe UDF*). Faire ce travail de mémoire rend plus fort. Nous devons travailler pour que les Turcs se réapproprient leur histoire. Donner des conseils ou montrer du doigt n'est pas forcément le moyen d'y parvenir. Le vote de ce texte ne règlera donc pas la suite.

D'autres exigences nous incombent. La voix de la France continue à être écoutée dans cette région où son rôle est réel, notamment dans le groupe de Minsk et par ses initiatives bilatérales. Notre volonté est sans faille. Soyez assuré que cette action pour la paix, le Gouvernement la mène dans l'esprit qui est le vôtre, avec cette exigence de vérité et de respect des grands principes de la République. C'est ainsi que la France sera plus forte. (*Applaudissements sur les bancs du groupe socialiste, du groupe communiste et du groupe RCV et sur quelques bancs du groupe UDF et du groupe du RPR*).

La discussion générale est close.

M. le Président

J'appelle dans les conditions prévues à l'article 91 alinéa 9 du Règlement l'article unique de la proposition dans le texte de la commission.

ARTICLE UNIQUE

M. Jean-Bernard Raimond

Le génocide arménien de 1915 demeure un grand drame de l'histoire. Il est normal que le peuple arménien souhaite ardemment que l'immense souffrance de plusieurs générations soit enfin reconnue par la France. Ce peuple de haute civilisation a souvent été victime de persécutions ou des erreurs de l'histoire. Après la seconde guerre mondiale, de nombreux Arméniens vivant en France ont, sur la foi de mauvaises informations, rejoint l'Arménie soviétique. A Moscou, j'ai eu l'occasion de venir en aide à beaucoup d'entre eux qui souhaitaient regagner leur seconde patrie, la France.

Le génocide de 1915 ne peut être oublié. Beaucoup d'entre nous se réunissent avec la communauté arménienne le 24 avril pour commémorer cette tragédie. C'est donc du fond du cœur que je voterai cette proposition de loi.

Il va de soi que la Turquie d'aujourd'hui n'est en rien responsable d'atrocités commises il y a plus de quatre-vingts ans. Nous sommes persuadés au contraire que, si la Turquie accepte un jour le reconnaître cet affreux crime de son passé, comme le font ailleurs de très hautes autorités à une époque où la repentance devient une forme de révision de l'histoire, alors beaucoup plus de portes s'ouvriront devant ce grand pays. (*Applaudissements sur divers bancs*).

M. François Rochebloine

Si j'ai souhaité m'exprimer sur l'article, c'est pour souligner les insuffisances de cette proposition. J'avais déposé avec mes collègues Blum, Foucher, Leroy, Santini et Teissier six amendements qui ont été discutés globalement et rejetés, notre rapporteur ayant dit qu'il ne souhaitait pas modifier le texte. Les trois premiers reprenaient une proposition de loi de Roland Blum: l'un désignait les auteurs du génocide, ainsi que la période et les territoires concernés; l'autre retenait la date du 24 avril pour la commémoration du génocide, dans le cadre de la politique de la mémoire; le dernier invitait le Gouvernement à œuvrer pour la reconnaissance et la réparation de ce crime contre l'humanité. Deux autres amendements reprenaient une proposition de loi déposée par M. Devedjian et moi-même, tendant à étendre la loi Gayssot pour sanctionner la contestation de tous les génocides et crimes contre l'humanité. Le sixième amendement conditionnait l'adhésion de la Turquie à l'Union européenne à la reconnaissance du génocide arménien.

Il nous était possible de redéposer ces amendements. Par souci consensuel, nous n'avons voulu en proposer qu'un, nouveau, qui devrait recueillir l'assentiment de tous; il se limite à préciser le caractère «officiel» de la reconnaissance, et la période concernée. (*Applaudissements sur les bancs du groupe UDF et du groupe du RPR*).

M. Christian Estrosi

Si l'Arménie est dans une zone géographique sensible depuis le XVIème siècle, les enjeux balkaniques et le déclin de l'empire ottoman vont aiguïser à la fin du XIXème siècle l'insécurité dans laquelle vivent les Arméniens, considérés dans l'empire comme des citoyens de second ordre.

Le pouvoir ottoman se raidit, et les premiers massacres ont lieu en 1894 et 1895. Mais c'est la dictature du gouvernement «Jeune turc» qui jouera dès 1914 le rôle déterminant, engageant le processus de déportation et d'extermination.

Qu'est-ce qui nous sensibilise aujourd'hui, et nous mobilise assez pour que le Parlement prenne l'initiative d'une telle décision? Est-ce la simple lecture de l'histoire qui nous conduit à reconnaître le génocide? La vérité historique finit toujours par s'imposer. Mais il y a aussi la réalité d'un peuple exceptionnel qui a choisi de faire de la France sa terre d'accueil, le lieu où panser ses blessures, mais sans oublier... La première génération porte, gravées en elle, ces images atroces, qu'elle a su transmettre aux générations nouvelles, en attendant que sa nouvelle patrie, la France, prenne l'initiative que nous prenons enfin aujourd'hui, et qui ouvrira seule la voie d'une réconciliation avec la Turquie.

Leur patrie, la France, ai-je dit. Dès son arrivée en France, le peuple arménien a été un modèle d'intégration, et a contribué à la croissance de l'intelligence française. Nous voyons tous, dans nos circonscriptions, ce peuple qui s'est installé modestement, discrètement, et qui a d'abord dû prouver qu'il était capable d'éduquer dignement ses enfants, dans l'esprit de l'école républicaine, de bâtir ses entreprises, ses églises, ses centres culturels, ses associations, et de contribuer à la grandeur des dernières décennies de notre pays. Son histoire aujourd'hui se confond avec la nôtre. Oui, ce sont tous ceux-là qu'il faut rendre encore plus fiers d'être Français en votant ce texte. Et c'est en pensant à la communauté arménienne de ma région, à ces gens parmi lesquels j'ai si souvent eu le sentiment d'être citoyen arménien, que je ressens beaucoup de fierté en votant aujourd'hui la reconnaissance du génocide dont leur peuple a été victime. (*Applaudissements sur les bancs du groupe du RPR*).

M. Richard Cazenave

Je souhaite dire à tous mes collègues:

merci de nous permettre de vivre une belle journée pour la France, un de ces moments de grâce où un souffle commun nous porte et exhale de nous le meilleur. C'est un moment rare, que nous nous souviendrons tous d'avoir vécu ensemble. Il y a des jours où nous savons nous rappeler que la France est belle, quand elle est fidèle à ses valeurs et à son histoire, qui ont fait que c'est surtout chez nous que les rescapés du génocide sont venus chercher la liberté et l'espoir. Cette reconnaissance, nous la leur devons. Mais nous la devons aussi à nous-mêmes, par fidélité à la grandeur de notre pays, à l'idée que nous avons d'une France qui occupe une place à part dans le concert des nations, et dont la voix garde à jamais dans le monde un écho particulier. Fidélité aussi à la promesse que nous nous sommes faite, membres du groupe d'amitié, de faire triompher la vérité, sans laquelle on ne peut se regarder dans son miroir sans amertume.

Oui, je veux remercier nos collègues du groupe socialiste et du groupe d'amitié, qui ont pris l'initiative de ce texte et ont su le conduire jusqu'au débat public. S'ils ont pu le faire, c'est aussi parce que, sur ces bancs, d'autres propositions identiques les ont aidés à obtenir la neutralité, à éviter le veto qu'ils auraient pu rencontrer, par exemple, si Jean-Louis Debré n'avait été présent ce matin. Ne gâchons pas ces moments; sachons les vivre ensemble. Et sachons porter ensemble toutes les conséquences de cette loi, qui s'impose à tous et sera désormais la loi de la République. Elle fera barrage au révisionnisme, cette insulte à la souffrance des victimes; elle donnera un caractère officiel à la commémoration; elle devra trouver toutes ses conséquences dans les relations internationales. Si ce bref article n'avait pas une telle portée, pourquoi tant de pressions se seraient-elles exercées ces derniers temps ?

Mais cette exigence de vérité n'est pas un obstacle à la réconciliation entre Arméniens et Turcs. L'Arménie, qui l'a redouté, ne le redoute plus, et nous devons aussi entendre cela. Cette exigence n'est pas dirigée contre la Turquie moderne, dont nous attendons qu'elle comprenne les valeurs qui font cette Europe dans laquelle elle aspire à entrer.

Oui, nous accomplissons aujourd'hui un acte majeur. Nous pouvons en être fiers ensemble, comme les jeunes Arméniens seront fiers de leur pays, la France. (*Applaudissements sur tous les bancs*).

M. André Santini -

J'ai tenu à être présent lors de ce moment historique. Car nous sommes ici un certain nombre de vieux routiers —je n'ose dire, Monsieur le ministre, d'anciens combattants (*Sourires*)— qui luttons depuis des années pour que la France reconnaisse ce génocide —que ce soient mes collègues Rochebloine, Blum, Foucher, Lellouche, Cazenave, Dupont-Aignan, et aussi Rouquet, Adévah-Pœuf, Hermier... Je ne suis pas en train de faire de la politique. Alors que ce texte va être enfin voté par l'Assemblée unanime, n'offrons pas à nos amis arméniens un nouveau théâtre d'ombres. J'ai été surpris, Monsieur le ministre, de vous entendre dire que le Gouvernement «prenait acte» de cette initiative parlementaire. Cela m'inquiète. On me dit que Patrick Devedjian n'a pas été très courtois envers vous. Mais j'ai été ministre, et, quand on m'envoyait quelque part, je savais bien que mon numéro dans le protocole avait quelque signification. Il est vrai que le Gouvernement aurait pu saluer plus fortement cette initiative du groupe socialiste, soutenue par le Parlement.

Quoi qu'il en soit, il ne faut plus de faux-semblants. Qu'on ne nous dise pas qu'il y aura des problèmes d'ordre du jour avec le Bureau du Sénat. Nous pourrions vous aider (*Sourires*), ayant là-bas quelques contacts; l'opposition pourrait ainsi se rendre utile... («Très

bien!» sur quelques bancs du groupe socialiste). Nous pouvons intervenir auprès du Sénat pour obtenir que cette «niche» soit transmise rapidement.

Surtout, c'est le Gouvernement qui va être jugé. Ceux d'entre nous qui sont engagés depuis longtemps en faveur de la cause arménienne ont rencontré beaucoup de déconvenues dans leurs formations politiques respectives. Alors, nous vous demandons de ne pas amuser le tapis. Je suis sûr que la bonne foi est au rendez-vous. L'Assemblée, qui va voter la proposition, demande au Gouvernement d'être désormais, son interprète. Le Sénat se prononcera à son tour très rapidement, et pour une fois nous n'aurons pas déçu nos amis de la communauté arménienne. C'est une simple question de justice. ! (*Applaudissements sur les bancs du groupe UDF, du groupe du RPR et du groupe communiste*).

M. le Secrétaire d'Etat -

Je le répète, le Gouvernement donnera suite au texte que l'Assemblée va voter. La discussion parlementaire va se poursuivre devant le Sénat, dont la Conférence des présidents fixe l'ordre du jour. Les intentions du Gouvernement sont parfaitement claires: l'examen de ce texte doit aller jusqu'à son terme. Soyez rassuré, et pas de mauvaise polémique entre nous ! (*Applaudissements sur de nombreux bancs*).

M. Roger Mei -

Nous proposons, par notre amendement 1, de rédiger comme suit l'article unique : «La République française reconnaît officiellement et condamne le génocide perpétré contre le peuple arménien, de 1915 à 1922, par le gouvernement turc de l'époque, sous l'Empire ottoman».

La reconnaissance du génocide doit s'accompagner en effet de la dénonciation du gouvernement turc de l'époque, comme nous le faisons pour la responsabilité de l'Allemagne nazie dans le génocide de 1939-1945. Le peuple turc, dans sa marche vers la démocratie, a intérêt à tirer les leçons de son histoire, comme chaque peuple. On n'est pas anti-allemand quand on dénonce les crimes nazis, on n'est pas anti-turc quand on dénonce la responsabilité du premier génocide de notre siècle. Si le peuple et le gouvernement turcs avaient tiré les leçons du passé, des massacres auraient-ils encore lieu aujourd'hui en Turquie, et l'armée turque aurait-elle envahi Chypre ?

M. le Rapporteur -

La commission n'a retenu aucun amendement, les signataires de la proposition ayant souhaité que leur texte soit accepté sans modification. Avec l'appui du président Jack Lang, nous nous sommes ralliés à cette position et avons adopté sans aucun changement cette rédaction réfléchie et mesurée.

M. Roland Blum -

Notre amendement 8 rectifié tend à rédiger ainsi l'article unique: «La France reconnaît officiellement le génocide perpétré contre les Arméniens de 1915 à 1922». «Officiellement» nous paraît plus significatif que «publiquement», et la référence aux années 1915 à 1922 plus conforme à la réalité historique.

M. le Secrétaire d'Etat -

Le Gouvernement, je l'ai dit, estime que ce n'est pas à la loi française de qualifier cet événement, si entier que soit notre accord sur sa réalité historique. Nous devons poursuivre un travail auprès du peuple turc lui-même pour qu'il se réapproprie son histoire et l'assume. C'est à quoi s'emploie la France

au sein des organisations internationales. Je ne vais donc pas participer à la discussion sur les amendements, auxquels je dirai simplement que je suis défavorable. A titre personnel, le texte me paraît se suffire à lui-même et répondre parfaitement à l'objectif que s'est fixé l'Assemblée.

M. Daniel Marcovitch -

J'ai dans la main un rapport de plus de 40 pages; la commission, sous la présidence de Jack Lang, et avec le soutien de M. Jean-Bernard Raimond, était tombée d'accord pour qu'aucun amendement ne soit déposé, considérant que la simplicité de cet article en faisait la force.

Ce texte est indissociable du rapport qui le précède, et qui ne laisse aucun doute sur les conditions du génocide, sa date et ses responsables. Le rapport établit clairement que de 1915 à 1922, le gouvernement turc, ou une fraction de ce gouvernement, a fait perpétrer un génocide contre le peuple arménien. Rajouter deux mots à l'article unique ne peut que l'affaiblir. La reconnaissance du génocide, nous la faisons publiquement. Jamais les tribunes ont été aussi pleines à l'occasion d'une niche parlementaire. Tous les Arméniens et les démocrates du monde entier sont ce matin à notre écoute. Remplacer «publiquement» par «officiellement» donnerait-il plus de force à notre déclaration ? C'est son caractère public qui lui confère toute sa valeur. Un autre amendement tend à ce que le Gouvernement commémore officiellement la date du 24 avril. Or le gouvernement français ne commémore que des événements qui se sont produits sur son sol où l'ont concerné directement. Dans nos municipalités et à Paris se déroule chaque année une commémoration officielle, mais on ne peut pas demander au Gouvernement de faire ce qu'il n'a jamais fait, y compris pour le génocide juif. Il existe toutes sortes de manifestations commémoratives, mais il n'y a pas en France de journée officielle de la Shoah.

J'y insiste, la force du texte réside dans sa simplicité, et dans le rapport très complet qui le précède. (*Applaudissements sur les bancs du groupe socialiste*).

M. Robert Pandraud -

Je pense aussi que la valeur de beaucoup de textes législatifs tient à leur simplicité. Nous sommes fiers aujourd'hui de voter un texte simple.

Sans doute la rédaction n'est-elle pas parfaite. Plutôt que «publiquement», «officiellement» n'étant pas meilleur, j'aurais préféré «solennellement». De même, «génocide perpétré contre le peuple arménien» est plus clair que «génocide arménien».

M. Pierre Lellouche -

Je m'inquiète de la signification que peut prendre ce qui se passe ici ce matin. Une question est posée : l'Assemblée peut-elle légiférer sur le sujet qui nous occupe ?

Il y a là un problème de droit important. M. le ministre dit qu'il «prend acte», sans que cela l'engage lui-même, puisque l'Assemblée n'a pas à légiférer sur un tel sujet. Mais c'est pourtant ce que nous faisons, et cela engage le Gouvernement français, car nous sommes la souveraineté nationale —tout comme c'est nous qui donnons force de loi aux traités. (*Applaudissements sur de nombreux bancs*).

M. Georges Sarre -

La commission des affaires étrangères a pris la position que dicte la sagesse. Il va de soi, Monsieur Pandraud, que la France reconnaît «officiellement», «publiquement», «solennellement» le génocide puisqu'elle adopte une loi à ce sujet. Proposer l'adjonction d'un ad-

verbe reviendrait à jeter une ombre sur la souveraineté nationale: car si ce que nous faisons n'était pas public, officiel, solennel, nous ne serions plus l'Assemblée nationale ! Il convient donc de s'en tenir à l'article unique. (*Applaudissements sur de nombreux bancs*).

M. Guy Hermier -

J'entends bien l'argument de la simplicité. Mais l'amendement tend aussi à préciser qui a porté la responsabilité du génocide.

M. Alain Calmat -

C'est dans le rapport !

M. Guy Hermier -

Alors pourquoi ne pas l'inscrire dans la loi ? Ce serait le moyen d'en finir clairement avec 83 ans de silence.

M. Roger Mei -

Quand on parle de génocide de 1939-1945, on cite toujours l'Allemagne nazie. Pourquoi ne pas mentionner ici la responsabilité du gouvernement turc de l'époque ?

M. Jean-Paul Bret -

En rester à une formule simple et claire, c'est la condition de l'efficacité. A quelques pas d'ici, j'ai vu la bande-roule des manifestants arméniens : «La France doit reconnaître le génocide arménien». Reprenons dans la loi cette formule toute simple.

L'amendement 1, mis aux voix, n'est pas adopté, non plus que l'amendement 8.

M. Roger Mei -

L'amendement 2 complète ainsi l'article : «Le Gouvernement est chargé d'en assurer chaque année la commémoration sur le sol national et d'œuvrer à sa reconnaissance par la communauté internationale».

Reconnaître le génocide dont fut victime le peuple arménien, c'est se prononcer pour que ce crime contre l'humanité s'inscrive dans les mémoires et serve d'enseignement pour empêcher son renouvellement. Par ailleurs, alors que tous les gouvernements turcs se sont refusés à reconnaître le génocide arménien et qu'une vaste campagne internationale est organisée afin de contrecarrer le mouvement d'opinion en faveur de cette reconnaissance, il est essentiel que la France s'engage à œuvrer au sein de la communauté internationale pour la reconnaissance du premier génocide du XXème siècle.

L'amendement 2, repoussé par la commission et le Gouvernement, et mis aux voix, n'est pas adopté.

L'article unique, mis aux voix, est adopté. (Sur tous les bancs, Mmes et MM. les députés se lèvent et applaudissent longuement).

APRES L'ARTICLE UNIQUE

Les amendements 5 de M. Rochebloine, 3 de M. Hermier, 7 de M. Rochebloine, 4 de M. Hermier, 6 de M. Rochebloine, repoussés par la commission et le Gouvernement et successivement mis aux voix, ne sont pas adoptés.

La séance est suspendue à 11 heures 40.

ՊԱՏԿԵՐԷՆ ԿՈՐՈՒՍՏ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ԵՒ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Անցյալ դարու 90-ական թուականներին սկիզբը, Պոլսոյ մէջ, կը յայտնուի տոհմիկ կամ դաւաճական գրականութեան մը հարցը: Անոր առաջին տեսաբաններէն մէկն է Արտաշէս Յարութիւն: Բայց թղթատիպիցին է որ իր ճամբորդական նոթերով, պատկերներով, քերականութիւններով եւ թատերախաղերով յարբերելու անոր գիւղերուն կեանքին մէկ պատկերացումը կ'իրագործէ առաջին անգամ ըլլալով: Կը յաջողի տակաւին յարբերել իր զպրոցին աշակերտներէն պատրաստել նոյն այս ձգտումին հետեւող գրողներու խումբ մը: Ուրէն Չարդարեան, Համաստեղ, Բենիամին Նուրիկեան, Վահէ Հայկ եւ Վահան Թոթովենց: Նման երեւոյթ հազուադէպ պարագայ մըն է հայ գրականութեան մէջ, երբ առնուազն երկու սերունդի վրայով գրական ամբողջ ըմբռնում մը կամ ձգտում մը կը կիրարկուի աւելի քան կէս դար:

Քաղաքական շրջադէր, որուն մէջ կը յայտնուի դաւաճական գրականութեան խնդիրը, ծանօթ է. անկա կը համապատասխանէ համիտեան տարիներուն, երբ քնաշխարհի հայկական գիւղերն ու քաղաքները կ'ենթարկուին քաղաքական ընդհանուր ու ծրագրուած հոլոքով ժողովուրդի մը: Այս սպառնալիքը անկասկած բաժին մը ունի գրականութեան մը յայտնումին մէջ:

Անշուշտ միշտ ալ դժուար է որոշել թէ ո՞վ առաջին անգամ փորձած է, ուզած է կամ պարզապէս մտածած է քնաշխարհի կեանքը դարձնել գրականութեան առարկայ: Բայց ստույգ է որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ, իր դարձացման առաջին տարիներուն, դաւաճական հայութեան կեանքով չի զբաղել, ոչ ալ կը ձգտի ծրագրուած կերպով դաւաճային կեանքի պատկերացումին:

Այստեղ պիտի փորձեմ հասկնալ այդ գրական հոսանքին ընդթիւ եւ նշանակութիւնը, ի յայտ բերել անոր տեսութեան ներքին զսպանակները (*):

ՆՆՄԱՐԸ

Խրիմեանի բայց մանաւանդ Գ. Սըրանձտեանի շնորհիւ ազգագրական ծրագրով հատորները դաւաճական կեանքին առաջին արձագանքներն են արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Գրքոց-Բրքոյ (1874) խաղաքանին մէջ, Սրուանձտեանը կը դնէ թէ այդ գիրքով «ընծայ» մը կը բերէ հայն հողէն ու ջրէն, որ Հայաստանի անունը կը կրեն տակաւին, ժողովուրդէն մը որ սերունդ եւ անուն հայութեան ունին: Այս հողն եւ ժողովուրդը, կամ այսպէս քսեմք, Հայաստանն ու հայ, որ հազար անգամ խորամանկութեան ու բռնաւորութեան փորձեր անցուցեր են, փորձեր խլելու այս ազգի արմատը այդ արտէն, կամ փոխելու այն հողի յատկին թիւնը, որ այլեւս չբուսցնէ զհայ եւ չբերէ հայութեան նշոյլ մը» (1): Ընծան՝ Սատանգի Դաւիթի առաջին գրառումն է,

«նշմար» մը՝ այդ հեռուոր տեղերը ապրող բնակիչներուն բերանացի պատումն է:

Ի՞նչ է այդ նշմարը եթէ ոչ մասնիկ մը, կտոր մը, նմոյշ մը, բայց նաեւ մշակութային նշան մը կորուստի վտանգին տակ գտնուող բաներէն: Սրուանձտեանը կը դնէ թէ իր հաւաքածներէն շատը «քամի» են եւ պիտի անցնեն զէմ պատահելով կորսնցուցեր եմ. ահա ինչ որ մնացած է բերանս, կը ձօնեմ ազգիս բանասիրաց»: Սրուանձտեանի յառաջաբանը գրեթէ ամբողջութեամբ կը խօսի արմատախիլ եղած, բնաջնջումի ենթակայ ժողովուրդի մը մասին, որ կ'ապրի սակայն եւ որուն հողն ու ջուրը օծուած են «հրեղէն լեզուով, հրեղէն հոգով», ուրեմն՝ որոշ չափով մը սրբացուած. հակառակ տարւելումին ու սպառնալիքներուն՝ ատոնք պահպանել են սերունդներու կապը, ոչ միայն «վերստեղծել են զՀայեր, այլեւ վերապատմել են յետադայից» Հայաստանի նահապետաց, գիւցադանց, թաղաւորաց եւ առաքինեաց անուններ ու դորձերը: Նշմարը կը պատմէ ինչ որ կար նախապէս, կը խօսի անցեալէ մը, որ այլապէս պիտի անհետանայ ու չքանայ. բայց ան նոյն ատեն կը պատմէ կեանքին շարունակութիւնը: Նշմարը կեանքը կ'ըմէ, առկայ, փոխանցուող, բայց վտանգուած: Անցեալի հատուած մը որ ներկայ է նոյն ատեն, փաստը բերող որ տակաւին մէկն է:

Սրուանձտեանի գործը աւելի ազգագրական աշխատանք է քան թէ գրական ստեղծագործութիւն: Քիչ մը նման է Ռուսահայաստանի մէջ կատարուող աշխատանքին, ուր Հայաստանի տեղագրութիւնը, ուսմական երգերը, ծէսերը, վէպերն ու առածները կը հաւաքուին ու կը հրատարակուին: Ինչ որ սակայն կարեւոր յիշեցում է Պոլսեցիներուն, դաւաճներէն հեռու ապրող հայութեան, այն ալ հաստատումն է թէ քնաշխարհի հայութիւնը ոչ միայն կայ տակաւին, այլեւ իր մէջ շարունակած է «մազադաթներէն աւելի տոկուն եւ անջինջ մատեան մը», որ բերանացի պատումն է: Նշմարը, այս իմաստով, բնիկէն բխող արտադրութիւն մըն է, այն պահուն երբ մայրաքաղաքի հայութիւնը գրական արտայայտութիւնը կը փնտռէ դուրսը, օտարին հետ յարաբերութեան մը մէջ:

Պիտի չխօսիմ այստեղ ազգագրութեան նշանակութեան մասին, որ Եւրոպայի մէջ ալ կը ծնի ժժ. դարուն, վիպապաշտ դպրոցներու կալուածին մէջ: Իբրեւ կըրթանք ան կը յայտնուի անմիջապէս որ աւանդական կենցաղը, ծէսերը, հաւատալիքներն ու պատումը կը վտանգուին: Ազգագրութիւնը կը փնտռէ, կ'արձանադրէ, կը հաւաքէ, փրկելու համար ինչ որ կեանքին սահմանուած է մոռցուելու: Որով զարմանալի չէ անոր ծնունդը Հայոց մէջ, այն ատեն երբ նոր բարեփոխած են մտնել դաւաճները, երբ պանդուխտութիւնը մեծ համեմատութիւններ ստացած է եւ հաւաքական հայութեան մը կեանքը վտանգուած է դաւաճներուն մէջ: Ազգագրութիւնը հակադրողական

երեւոյթ մըն է որ կը կրէ նշանները բնաջնջման սպառնալիքին եւ նշմարային անվաւանք մը ունի:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

1884-85 թուականներուն «Արեւելք»ը, «Մասիս»ը գրողներու նոր սերունդ մը ի յայտ կը բերեն, որ «իրապաշտ» պիտաւորէ կ'աւելնէ մեր մէջ: Այդ իրապաշտութիւնը ունի ընդհանրապէս «քաղաքային» նկարագիր, նկատի ունի Պոլսոյ հայութեան կենցաղը, մասամբ միայն «պանդուխտները», զլիսաւորաբար Հրանտի մօտ: Սակայն ցանկութիւնը ներկայ է: Լ. Բաշալեան կը գրէ, որ պէտք է «հետաքրքրուի մէկ կողմէ մեր դաւաճացող կեանքով, ի յայտ ածել ինչ որ այդ կեանքն ունի բնատուր ու յանկուցիչ, եւ բնական բերել անոնց սովորութիւնները, նախապաշարումները, անանդութիւնները, երգերը, առածները, խօսակցութեան

Գրեց՝
ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՏԵԱՆ

ձեւերը եւ միւս կողմէ տեղագրութիւնն ընել այդ դաւաճաց» (2): Ուշադրութեան առարկայ առաջին կէտը «բնատուր» կեանքն է, կապուած աւանդութիւններուն, սովորութիւններուն, բարքաւորին: Բնատուրը անշուշտ թէ՛ ընտելեան տիպին է, ընտելեան եկողը, թէ՛ ալ ինքնատուրը: Հոսկէ կարելի է ընդնշմարել ապագայ բանավէճին մէկ հիմնական եզրը. դաւաճող կը կրէ իր մէջ բնականն ու ինքնատուրը, եւ իբրեւ այդ՝ դերակալէ. որով ան կազմելու է հայ գրականութեան հիմնական առաջձը:

Մամուլը տեղ կու տայ դաւաճացի թղթատիպիցներու, որոնց կարգին կը գտնուին «Փառնակ» եւ «Յ. Յարութիւնեան» ստորագրութիւնները՝ ապագայ Թղթատիպիցին: Մինչեւ 1893 թուականը Թղթատիպիցին թղթակցութիւններ կը գրէ: Փառնակ ծածկանունին տակ՝ ան կը նկարագրէ «մարտիրոսութեան թատերաբեմ» մը, ուր հակառակ բարենորոգումներու ծրագրին «ստորագրեալ» կը հեծէ, միոյն ինչքն ու ստացուածքը կը յափշտակեն, միւսին կեանքը կը բզբռեն: Այս աղէտալի տեսարաններուն առաջ սաստիկ յուզուած է սիրտը» (3): Ուրիշ տեղ, ան կը նկատէ, որ կառավարութիւնը փոխանակ սովին առաջնէ ատենու, աւելի կը նպաստէ անոր (4): Փառնակ/Յովհ. Յարութիւնեան չի կրնար այս քննադատական շնորհով շարունակել իր թղթակցութիւնները, գրաքննութիւնը արդէն կը հակմարող մամուլին: Որով մինչեւ 1908, Թղթատիպիցի քննադատութիւնները պիտի ծածկուին կամ անհետանան բոլորովին:

Այս տեղեկատուական, գրեթէ լրագրական թղթակցութիւններէն տարբեր բաներ են այն քանի մը գրութիւնները որ Յովհ. Յարութիւնեան կ'ը գրէ իր ճամբորդութիւններուն կամ այցելութիւններուն առթիւ: «Դառնա վանք», «Այցելութիւն Արդ Մահ վանքի Մասիս», «Ճամբու տպաւորութիւններ» եւ «Բալու» տեղեկութիւններ կը հաղորդեն մայրաքաղաքի ընթերցողին, կը նկարագրեն վանքերու, եկեղեցիներու, ազգային ընտանցութեան իրավիճակը: Այս էջերը սովորական ճամբորդական տպաւորութիւններէն կը տարբերին տիրող բարեփոխումներէն կը կացութիւնը քննադատող իրենց շնորհով: Ատոնք նման են այն մէկ — երկու գրութիւններուն, «Սխալ, սխալ», եւ «Արեւ տար, մահա խրկէ», որոնք տպուած են Թղթատիպիցի երկերուն

մէջ (5) եւ ունին աւելի գրականացում նկարագիր:

Թղթատիպիցի առաջին աշակերտներէն Ո. Չարդարեանի առաջին գրութիւնները նոյնպէս մեծ մասամբ թղթակցութիւններ են, ճամբորդական նոթեր եւ կամ իսկական յօդուածներ սա կամ նա նիւթին մասին: Յովհ. Յարութիւնեանի յօդուածէն քանի մը տարի ետք՝ Չարդարեան կը գրէ «Սարբերդի գիւղացին» ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, որ Սարբերդի գիւղացիներու տնտեսական վիճակին կը վերաբերի: Չարդարեան ալ կը խօսի դէպի Պոլիս, Ատանա եւ Ամերիկա գաղթի մասին, եւ կը փնտռէ շարժումին պատճառը: «Երբ մեր գիւղացին գլուխը վեր կը վերցնէ իր դաշտին հորիզոնէն անդին աչք նետելու եւ պանդուխտի տրեւները ոտքը կը կապէ, գիւղացի թէ՛ ալ չի կրնար ապրիլ, մշակած հողը իրեն հաց տալի դադարէ է, վաշխառուն, հողատէրը ափ մը ցորենի ակնկալութիւնը մեղացնելու են իր մէջ: Ահա միակ եւ վերջնական պատճառը որ գիւղը կը ստիպուի պանդուխտութեան դիմելու» (6):

Իր յօդուածներուն մէջ Չարդարեան ուշադրութիւնը կը դարձնէ նաեւ բարոյական հարցերուն եւ կը գրէ քանի մը, ըստ իս, կարեւոր էջեր՝ «Անկումը գեղերուն մէջ», «Սարբերդի կնիկը», եւ «Բարոյական դաւաճութեան մէջ»: Այս յօդուածները խնդրոյ առարկայ կը դարձնեն գլխաւորապէս սեռային խնդիրներ: Չարդարեան առաջինին մէջ կը փորձէ միթաղեքել գիւղը, խօսելով այնտեղ տարածուած ախտի մը մասին, որ սիֆիլիսն է: Միւսներուն մէջ կը խօսի դաւաճացի կեանքի բարոյականին մասին, մատնանշելով որ վիճակը ծանր է, քանի որ աղքատացման (inceste), տարիքի խտտը համեմատութեամբ ամուսնութիւնները եւ ուրիշ հարցեր խորտակած են ընտանեկան բարոյականը:

Թէ՛ Թղթատիպիցի, թէ՛ Չարդարեան ընկերային, տնտեսական, բարոյական հարցեր կը դնեն: Մինչեւ իր փառաւոր Մանիսային Վառնա՝ Չարդարեան քաղաքական բովանդակութեան յօդուած չէ ըստորագրած. դժուար է ալ երեւակայել որ գրէր: Արդէն 1895-ի, յետոյ 1903-ի դէպքերը Սարբերդի մէջ, որոնց ընթացքին երկուքն ալ կը ձեռքարկուին, անկարելի կը դարձնեն որեւէ քաղաքական ելոյթ. գրաքննութեան եւ ոստիկանական շրջանակներուն համար երկու գրողները կասկածելի էին (7):

Թղթակցութիւնն ու ճամբորդական նոթերը պատահական գրադրումներ չեն: Երկու գրողներու գրչին տակ՝ տեղական պայմաններուն արձանագրութիւնը, փոխանցումը մայրաքաղաքի մամուլին համար թէք են համայնքը տեսնելու ձեւի մը: Այնտեղ կը բանի ինքնագիտակցութիւն մը, որ խստորէն առնչուած է ներկային եւ իբրեւ այդ՝ աստիճան մը աւելի հեռու կ'երթայ Սրուանձտեանի ձեռնարկէն: Գրողները կը միտին ըսել ոչ թէ միայն տակաւին կանք, այլ ի՞նչպէս կանք, ի՞նչ է դաւաճի ժողովուրդին ըլլալու կեցող պայտը: Հոսկէ կը սկսի գրականութիւնը անկասած:

ՏՈՂՄԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թղթատիպիցի գրական արտադրութեան սկիզբը կը նկատուի «Էմիլ»-ն, լոյս տեսած՝ Ա. Արփիարեանի «Հայրենիք»-ին մէջ (1893): Կարճ պատկեր մըն է, որ կը ներկայացնէ ամերիկացի միսիոնարու հիմը, Սարբերդի մէջ: Թղթատիպիցի ի գործ կը դնէ արդէն իր հեղինակը, գծելու եւ միթաղելու համար այդ տուն մնայ, հօրմէն գրած ստացող եւ ինքզինք բուռն հաւատացեալ ցուցնող աղջիկը: Այդ գրութեան առիթով Արփիարեան կը գրէ իր «Մեր գրողները» յօդուածը, ուր կը յայտարարէ. «Մենք սակայն

● tale (Europe occidentale, Amérique, Australie) n'a pas été abordée.

Aujourd'hui, on estime à 2 millions le nombre des Grecs pontiques répartis dans une diaspora à l'échelle mondiale(2). Comme pour toutes les diasporas les données démographiques sont variables et incertaines. Cependant, selon les chiffres recueillis par trois congrès panpontiques qui se sont tenus en Grèce entre 1985 et 1992 et où étaient représentées des dizaines d'associations et de fédérations pontiques de Grèce, de Russie, d'Ukraine, de Géorgie, de Kazakhstan, des Etats-Unis, d'Allemagne, du Canada, d'Australie, d'Afrique du Sud etc..., c'est en Grèce et en Russie que l'on trouve leurs plus fortes concentrations. Sur une population de 10 millions d'habitants la Grèce compterait 850.000 Pontiques. Si 200.000 d'entre eux vivent dans l'agglomération athénienne, la majorité s'est fixée en Macédoine et en Thrace où continuent à affluer les nouveaux réfugiés. Thessalonique fait désormais figure de capitale pontique, ou plutôt de «hellénisme pontique» (p.24).

Le dernier recensement soviétique de 1989 faisait officiellement état de la présence en U.R.S.S. de 385.000 Pontiques. Mais ce chiffre est contesté par les associations qui revendiquent 600.000 Pontiques et même 1 million, si l'on tient compte des mariages mixtes (un phénomène qui touche toutes les diasporas). C'est l'avis de l'ancien maire de Moscou, Gabriel Popov, descendant de Pontiques et président en Russie, de l'association Pontos.

Le terme de Pontios ou Pontiques est réservé aux populations grecques originaires du Pont où leur présence est attestée depuis les temps mythiques de Prométhée. Il s'applique aussi aux Pontiques qui ont émigré en Transcaucasie et au Caucase. Le Pont est la bande littorale nord-est de l'Asie Mineure, d'environ 100 kms, comprise entre Sinope et Batoum, baignée par la Mer Noire (le Pont Euxin des Grecs) et limitée vers l'intérieur par la barrière des Alpes pontiques s'élevant brusquement jusqu'à 3700 mètres. Il suffit de citer les noms de quelques ports ou villes de l'intérieur — Sinope, Samsun, Ordou, Kerasous, Trébizonde, Amasia — pour se souvenir que cette bande littorale a été aussi occupée, depuis l'Antiquité, par des communautés arméniennes. Jusqu'en 1915, il a existé un «Pont arménien» comme le rappelle l'ouvrage commémoratif et encyclopédique de Hovaguim Hovaguimian(3), *Les Mémoires de l'évêque arménien catholique de Trébizonde*(4), l'autobiographie de L. Zaven Surmelian(5), l'étude de démographie historique de Frédéric Paulin(6) ou le roman humoristique de Rose Macaulay(7).

Et de fait, à travers les différentes communications consignées dans «*Les Grecs pontiques*», on découvre que depuis l'époque du royaume de Mithradate (1er s. avant Jésus-Christ) qui fut, on s'en souvient, le beau-père de Tigrane le Grand, jusqu'aux migrations récentes consécutives à la disparition de l'U.R.S.S., Grecs et Arméniens ont eu une histoire parallèle, ont connu les mêmes mouvements migratoires, ont vécu côte à côte dans un même espace communautaire entre le Pont, le Caucase et la Russie méridionale, ont pratiqué les mêmes fonctions économiques et, tout en conservant leur identité propre, ont occupé les mêmes «niches écologiques» dans les empires ottoman, russe et soviétique.

Pour la richesse de leur contenu la plupart des communications mériteraient une analyse séparée. Disons simplement que l'ensemble, grâce en particulier à l'apport des géographes, renouvelle notre vision de «l'aventure grecque».

Depuis la fondation des cités grecques de la Mer Noire (VIIIème s. avant J.-C.) jusqu'à la conquête de l'empire de Trébizonde (1204-1461), que dirigent les Comnène, par les Turcs ottomans déjà maîtres de Constantinople (1453), la présence grecque s'est affirmée sur la côte nord-est de l'Asie Mineure. Dès lors, commence un

flux migratoire, continu quoique irrégulier, des Grecs pontiques vers le Caucase, le littoral de la Mer Noire et de la Mer d'Azov et vers la Russie orthodoxe. Du XVème au XXème siècle, des communautés régionales avec des statuts variés, en fonction des causes et des circonstances des migrations, se sont constituées. Ainsi la population grecque de Crimée a été déportée (avec la population arménienne) par ordre de Catherine II, en 1779. Dispersés dans des dizaines de villages, les Grecs ont fondé la ville de Marioupol (au nom de la Vierge), près de Rostov-sur-le-Don, qui devient aussi un grand centre arménien. Au cours de la seconde moitié du XVIIIème s., des mineurs grecs d'Ezeroum ont été installés dans l'actuelle Arménie pour travailler dans les mines de plomb et d'argent d'Akhtaly et d'Alaverdi. En 1829, leurs descendants ont été transférés à Tsalka (province d'Akhalsik où les Arméniens affluent), en Géorgie. Après la signature du traité d'Andrinople (1829), qui entérine aussi la création d'un Etat grec indépendant dans la péninsule balkanique et surtout après le traité de San Stefano (1878)(8) qui attribue à la Russie Kars et Ardahan, les réfugiés pontiques affluent désormais à Kars, en Adjarie, en Abkhazie, en Arménie, en Géorgie, gagnent le piémont caucasien pour coloniser les territoires de Krasnodar et Stavropol. A ces mouvements de populations grecques, correspondent partout, des mouvements homologues arméniens. Les nouveaux venus sont des éleveurs et des agriculteurs spécialisés dans la culture du blé, du tabac, du thé, des fruits et des légumes.

Au cours de leurs pérégrinations, les Grecs pontiques, ont transféré avec eux, la «culture pontique». Son inventaire comprend: la cuisine, des pratiques sociales fondées sur le mariage, la parenté, la tradition orale, les structures de pouvoir, le théâtre, les danses collectives rythmées par la lyre, la mémoire du territoire d'origine, et bien entendu la religion orthodoxe et la langue pontique. Mais ces dernières notions méritent quelques précisions. Les Grecs pontiques, comme les Grecs balkaniques émigrés en Russie, ont conservé leur identité dans la Russie ou la Géorgie orthodoxes, en conservant leurs liens avec le Patriarcat grec œcuménique de Constantinople. Dialecte non littéralisée, la langue pontique s'est toujours trouvée en situation de plurilinguisme de ses locuteurs pratiquant suivant les lieux et les périodes le turc, le kurde, le grec classique (pour les intellectuels), le géorgien, l'arménien, le russe, le grec moderne et aujourd'hui, l'allemand et l'anglais. L'étude de Georges Drettas «*La langue pontique comme objet identitaire : questions de représentations*» (pp. 71-88) démontre que la langue ne doit pas être considérée comme un champ privilégié d'identification. Il existe en Turquie et au Caucase des musulmans ponticophones, comme il existe des Pontiques chrétiens turcophones (les Ouroums)(9), en Géorgie. La «mort de la langue» des migrants, leur indifférence en matière de langue, a été largement compensée en Russie, par une très nette tendance à éviter les mariages mixtes, jusqu'en 1942.

La première guerre mondiale et la révolution russe de 1917 ont totalement bouleversé le sort des Grecs pontiques comme celui des Arméniens. Trébizonde a été l'objet d'un conflit de souveraineté entre les Grecs pontiques et les Arméniens entre 1919 et 1920. Les projets d'un Etat pontique indépendant, puis d'une Fédération arméno-pontique (1920) ont échoué, tandis que Mustafa Kemal, débarqué avec ses troupes à Samsun (19 mai 1919) procédait à une épuration ethnique en faisant déporter 500.000 Pontiques(10). L'afflux des réfugiés pontiques vers les îles de la Mer Egée et vers la Grèce commence dès 1920 et précède le Grand Echange des populations entre la Grèce et la Turquie (1923). Sur 1.500.000 réfugiés grecs, quelques 400.000 Pontiques ont été dispersés en Grèce dont la majorité en Macédoine et en Thrace. Par ailleurs l'annexion de Kars et d'Ardahan (décembre 1920) par la Turquie a donné le signal du dernier flux migratoire vers la Transcaucasie et le

Caucase soviétiques, renforçant les communautés grecques d'Abkhazie (Soukhoum), de Géorgie et d'Arménie. Deux études extrêmement intéressantes ont été consacrées aux communautés grecques et à leurs territoires en Géorgie (P. Tsatsanidis, p. 122-136) et aux Grecs d'Arménie et de Kars (E. Charatsidis, p. 143-156) au XIXème et XXème siècles. L'une et l'autre sont des sources indispensables à la compréhension des questions géopolitiques régionales et de l'histoire des Arméniens. Tout aussi indispensable est la lecture de l'article de Tamara Galkina(11) consacré aux Grecs de la province de Stavropol (pp. 113-119). Dans cette province ethniquement hétérogène (34 groupes ethniques totalisant 2,6 millions habitants répartis sur 660.000 km²), les Arméniens représentaient, en 1994, le deuxième groupe après les Russes et les Cosaques. Signalons par ailleurs, que les géographes estiment à environ 500.000 le nombre des Arméniens installés aujourd'hui dans le Piémont caucasien et en Russie méridionale, preuve entre autres, d'une diasporisation accrue des Arméniens de l'ex-U.R.S.S. depuis 1989.

Enfin, les Grecs de Crimée, d'Abkhazie, de Géorgie, du Caucase du nord, auxquels il faut ajouter les émigrés communistes grecs en U.R.S.S. après la fin de la Guerre civile en Grèce (1945-1949), ont été massivement déportés par Staline en Asie Centrale et en Sibérie où les survivants de cette odysée ont subi, dans les territoires de la déportation, les effets de la russification. A cet égard, l'étude de V. Agtidis «*Asie Centrale et Sibérie, territoires de la déportation*» (pp. 157-175), est la plus neuve.

La dernière partie de l'ouvrage est consacrée aux relations dialectiques (et passionnantes), à la confrontation culturelle entre l'Etat grec et les Grecs pontiques dont le nombre a considérablement augmenté, en Grèce, avec les arrivées programmées à partir des années soixante, des Grecs de l'U.R.S.S. Des arrivées d'abord modérément souhaitées par les gouvernements grecs qui ont dû faire face depuis 1991, à un afflux de 100.000 nouveaux venus originaires de Sibérie, des républiques d'Asie Centrale, de Géorgie, d'Abkhazie, d'Arménie, souvent russophones et athées, mais conscients de leur identité grecque et pontique.

L'article de Michel Bruneau «*Les monastères pontiques en Macédoine — Marqueurs territoriaux de la Macédoine*» (pp. 213-228), à qui l'on doit aussi l'introduction et la conclusion de l'ouvrage, est une remarquable étude de l'affirmation identitaire des Grecs pontiques «qui se manifeste à travers leur iconographie(12) tant sur les monuments eux-mêmes et leur reconstruction en Grèce» (p. 213). Cartes à l'appui, il montre comment les Pontiques de Macédoine ont entrepris entre 1950 et 1980, la reconstruction dans une configuration identique, sur un site montagneux élevé soigneusement choisi par les associations pontiques, des cinq principaux monastères de l'arrière-pays de Trébizonde, abandonnés, détruits et pillés en 1923. Ainsi a été reconstruit le nouveau monastère de Panagia Soumela où a été transféré l'icône de la Vierge de Soumela, symbole sacré et national des Pontiques, déposé au musée byzantin d'Athènes (1931), après avoir été exhumé d'une cachette en Turquie. Panagia Soumela est devenue avec les autres monastères macédoniens (des monastères sans communautés monastiques) des lieux de pèlerinage où se pressent, le 15 Août, des centaines de milliers de pèlerins venus aussi de pays lointains. Les cérémonies religieuses et commémoratives en présence des officiels et avec la participation de l'armée, les diverses manifestations culturelles ont un caractère incontestablement national. Mais elles sont avant tout l'expression de la renaissance pontique en diaspora et une affirmation identitaire différente de l'hellénisme de l'Etat grec, voire un refus de «l'assimilation» dans le creuset grec.

La conclusion de Michel Bruneau confirme la préface de Georges Prévélakis(12) qui présente un point de vue critique par rapport à la prééminence de

l'Etat-nation, une forme d'organisation spatiale et politique propre à l'Europe occidentale, libérale et capitaliste, du XIXème et XXème siècles, dont il annonce le déclin. A la logique territoriale de l'homogénéité ethnique de l'Etat-nation, il oppose cette forme différente d'organisation sociale et politique qu'est la diaspora. Les peuples d'Orient Grecs, Arméniens et Juifs, qui ont vécu dans les grands empires établis dans ce vaste carrefour entre les Balkans, la Mer Noire, l'Anatolie, le Caucase, ont démontré, au prix il est vrai d'une histoire tragique, leur capacité à conserver leur identité, sans Etat, sans continuité territoriale et grâce à la force de leur culture.

En cette fin du XXème siècle, il constate que dans «un monde qui se globalise, c'est-à-dire qui revient à la logique œcuménique des empires l'expérience des peuples d'Orient manifeste sa pertinence. Les réseaux des diasporas fondés sur la volonté de préserver une identité deviennent à nouveau des acteurs importants» (p. 19).

ANAHIDE TER-MINASSIAN

(1) Nous avons publié dans «Haratch» (le 14 Nov. 1996) le compte-rendu d'un ouvrage publié sous ce titre chez l'Harattan (1996). Là aussi il s'agissait des actes d'un important colloque réuni à Larnaca (1993).

(2) On estime à 6 millions l'ensemble de la diaspora grecque mondiale.

(3) Յովակիմ Յովակիմիան — Պատմություն Հայկական Պոնտոսի — ՊԵՂԱՄԱՐ, 1967 :

(4) Les mémoires de Mgr Jean Naslian, Evêque de Trébizonde, sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928 (2 vol.); Vienne.

(5) L. Z. Surmelian. I Ask You Ladies and Gentlemen. Introduction by William Saroyan. New-York, 1945.

(6) Frédéric Paulin. Histoire de la Famille et Démographie historique des Arméniens ottomans. Fin XIXème - début XXème. Mémoire de D.E.A. présentée à l'E.H.E.S.S., 1996. Etude consacrée aux Arméniens d'Ordou.

(7) Rose Macaulay. Les Tours de Trébizonde, Londres, 1956. Trad. française Ed. 10/18 (1995). Un roman anglais de guerre froide et un état des lieux en Turquie orientale.

(8) En fait, ces migrations correspondent à de véritables échanges de populations entre les empires russe et ottoman. Protecteurs des chrétiens d'Orient depuis 1774, les tsars de Russie attirent dans leurs nouveaux territoires les chrétiens ottomans (Grecs, Arméniens). L'Empire ottoman ouvre ses portes aux musulmans de Crimée et du Caucase.

(9) Une position comparable est celle des Khamchins, une minorité arméno-phonie du Pont convertie à l'Islam aux XVII - XVIIIèmes ss. Georges Duménil a étudié leur dialecte. Claire Mouradian a fait à leur sujet une communication à Rome (septembre 1997) au cours du colloque «Conversions en Islam méditerranéen» (sous presse).

(10) C'est pourquoi, en 1994, le Parlement grec a décidé, à l'unanimité, que le 19 mai serait le jour de la commémoration du génocide des Pontiques.

(11) Tamara Galkina (Stamboulisienne par son père, est une remarquable géographe de l'Institut de Géographie de Moscou. Elle a publié de nombreuses études sur les diasporas arménienne, grecque et juive en U.R.S.S., puis en Russie. Elle est la nièce de Hélène Buzant.

(12) Au sens donné à ce terme par le géographe J. Gottmann.

(13) Géographe, maître de conférences à l'Université de Paris IV.

ՄԱՍՈՒՆՔ ՄԸ ԵՒՍ

Աստղաբափի՛ր ուղիսօրէն
հո գիշերները ամէն
ԱՐԲԱՆԱՄ ԱԼԻԲԵԱՆ

Ստորեւ հրապարակուող թերթուածը բացակայ է ցարդ լոյս տեսած ժողովածոներէն: Հակառակ որ Մ.Կ.Մ. ստորագրութիւնը քաղ ծանօթ է կենսագիրներուն, եւ ատոնցմէ շատեր առիթը ունեցած են թղթատելու Պոլսոյ մէջ դառու սկիզբը հրատարակուող «Մասիս» շաբաթաթերթը: Ժիշդ հոն է, որ մեր տասնեօթնամեայ հանճարին այս տողերը բանտարկուած մնացին՝ առաջին անգամ լոյս տեսնելէ ետք, 1903 Սեպտ. 27-ին:

Գիտենք, այդ տարին պատանի թերթողը կը շահէ հինգերորդ մրցանակը նոյն «Մասիս» հանդէսի կազմակերպած մրցումին, մինչ այդ արդէն Բաքայում երբեք ձեռագիր տետրակը Հրանդ Ա. աստուրին յանձնուած էր: Այն օրերուն իսկ հայ ընթերցողը արդէն դիտէր, թէ ինչ ալ ըլլար ստորագրութիւնը, Օր. Սիրանուշ Պէրպէրեան, Շաւարշ Ծիաւ ծան կամ Մ.Կ.Մ. եւստուրեան՝ նոյն հոգիին ներշնչումն է, որ կը յորդէ: Եւ այդ հոգին պիտի փայտակէր աստուղի պէս ու անցնէր, ո՛ր, ո՛չ, չանցնէր, այլ մնար ու չողար միշտ իբրեւ աստղ մը ուղեցոյց՝ հայ թերթութեան բոլոր նաւորներուն:

Բնագրին կէտադրութիւնը, գլխաւորներու եւ գաղափարակի գործածութեան ձեւը կը պահենք նոյնութեամբ:

ԵՆՈՎՔ ԼԱՁԵԱՆ

Յ Ի Շ Ա Ս Ա Կ Դ
Փըրփուրները քարափին
Կերկնէն երազն հեշտաւետ
Իմ խոնջ հոգւոյս մըրափին.
Յոյսի շող մը գիտ յաւետ

Կը կապէ մուրը կապոյտին.
Կը խոստանայ ծովն անհուն.
Ու պեղակներ կը ժպտին
Հոգւոյս տեմպոս իդմբուն:

Անոյշ արցունք մը սըրտիս
Խուն կը բերէ գովաւուն
Ու դուն ինծի՛ կը մօտիս
Քիմը նկարով մը խօսուն:

Ու սիրավատ, ես յանկարծ
Անհիւք տեսէ՛ք խելայեղ,
Կը պըլլելիմ, մըշտաբծաբծ
Յիշատակիդ, ամէն հեղ:

Մ.Կ.Մ.

ՄՓԻՒՌՔ – ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԲԱՆԱՎԷԾԻ ՆՈՐ ԷՋ ՄԸ

Երկար ամիսներու դադարէ ետք, Մայիս 15–31-ին Հայաստանի Գրողներու Միութեան պաշտօնաթիւթ «Գրական թերթ»ը սկսած նորէն լոյս տեսնել, խմբագրութեամբ՝ Եւրի Սաւաթեանի: Այժմ՝ երկարաթիւթերթ, 16 էջոց թերթին առաջին համարը վերջերս միայն մեր ձեռքը անցաւ:

Բազմաթիւ չահեկան յօդուածներու շարքին, որոնց ցաւօք անձանթ կը մընանք Սփիւռքի մէջ, ինչպէս որ հայրենի մտաւորականները չնչին բացառութեամբ անձանթ են Սփիւռքի թերթերուն, վաստակաւոր գրականագէտ՝ ակադ. Սերգէյ Սարգիսեան, բանավիճային էջով մը կ'ընդգրկուի Սփիւռքի կարգ մը մըտաւորականներու՝ Սփիւռք – Հայաստան յարաբերութիւններու մասին:

Սերգէյը՝ «Միւլէն երբ եւ միւլէն երբ»՝ Միւլէնի տը՝ Վահէ Օշականի անդրադարձը Արթուր Անդրեանի «Մերկաստոյց» հատորին (Պէրլու, 1997, որ լոյս տեսած է «Հայֆ» շաբաթաթերթի 9-րդ թիւին մէջ: Ակադ. Սարգիսեան վէճ կը բանայ Վ. Օշականի հետեւալ յայտարարութեան առթիւ.

«Ինքնատիպ ու արդիական այս գրագէտը – գրում է նա, Հայաստանի մէջ այսօր կը ներկայանայ իբրեւ նորարարութեան կարեւոր փորձագէտը, դարձած Արեւմտեանի արեւմտիկ եւ մասնաւոր իբրեւ այն քանի մը մտաւորականներէն, որոնք Սփիւռքի մտքին հետ կը փորձեն հաղորդակցիլ»:

Ինչ է վիճելին: «Արեւմտեան արեւմտ»ին դառնալը եւ «Սփիւռքի մտքին հետ» հաղորդակցիլը: Արդաւրեւ, Սարգիսեան կ'աւելցնէ. – «Այս տեղ է ահա բանի էութիւնը, որ արդէն յաւակնում է տեսութիւն ձեւաւորել ըՄ. փիւռփայլերի գրական հայացքներում եւ անգամ արձագանք գտնել մեր որոշ գիտնականների փորձագրութիւններում»:

Կ'անդիտանանք թէ ո՞ր «գիտնական»ն էր արձագանքներուն կ'անդրդէ, բայց զգալի է, որ կը ծառանայ սփիւռքահայ գրական հայացքը ձեւաւորելու «յաւակնութեան» դէմ:

«Արդի կացութեամբ դա արտացոլում է սփիւռքահայ մտքի ճգնաժամը, որ քաջատրիւի է հազարամօրէն: Թող տարօրինակ չհնչի, եթէ ասեմ, որ այժմ Սփիւռք – Հայրենիք յարաբերութիւններում ներքին սեւեռումներն աւելի շեշտակի են դարձել, քան առաջ, սեւեռումներ, որոնք Սփիւռքի ամբողջականութեամբ ուղղորդուում են բանավիճային յայտերով»:

Այսինքն, նկատելի է տեսակ մը ներհայեցողական ճնշարկում, ուր ներքին անդրադարձներ կը կատարուին, որոնք բանավիճային ընդթիւնին, ինչ որ առաջ չկար: Ահա թէ ինչու...
«Մի ժամանակ Սփիւռք – Հայրենիք կապակցութեան եզրերը միանգամայն ուրոշ էին: Սփիւռքը նախաձեռնում է իր ինքնութիւնը եւ այդ ինքնութեան եմքակայութիւնը Հայրենիքին»:

Ձեռք դիտել, եթէ հեղինակը սփիւռքահայ ինքնութեան օրեւէ ուսումնասիրութիւն կատարած է, բայց պարզ է, որ «մի ժամանակ»ը կ'անհարկէ խորհրդային օրերուն, երբ Սփիւռքի պաշտօնական միտքը, ինչ գոյնի ալ ըլլար, յատուկ օրէն ձեւաւորած էր զայն իբրեւ բազմաձայն, բան մը գոր կարելի էր ընդդէմ դրդէս «արտա-Հայաստան», այսինքն, Հայաստանի արտաքին մասը:

Ահա թէ ինչպէս... «Կենտրոնը Հայրենիքն էր, Սփիւռքի հայեացքն ուղղուած էր Հայրենիքին եւ Հայրենիքի միջով էր անցնում նրա գոյութեան, ապագային ու ազգային ուսուցիչների լուծումները»:

Կասկած չկայ որ այդպէս էր, քանի որ այն երանելի ժամանակներուն կը յայտարարուէր, թէ «Սփիւռքը ինքնապատակ է», կը պահանջուէր «հայրենիք վերադառնալու իրաւունքը»։ Արեւմտեան Հայաստանի վերադարձով, եւայնչէ՛ր, չէր, նաեւ թէ Հայ Դատի լուծման ճանապարհը կ'աւելած է խորհրդային Հայաստանի ձեւաւորողութիւնը: Բայց պատահեցաւ անսպասելին.

«Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումի հետ, երբ բացում էին սահմանները եւ կարծես համահարկում էին ազգութեան կենսոլորտի երբեմնի հաւոյնները, Սփիւռքի հոգեբանութեան մէջ արթնանում է ինքնութեան կարտի եւ դիմադրկութեան տագնապը...»:

Շարունակութիւնը կարդալէ առաջ հարց տանք. Սփիւռքը 1991-ին անդրադարձաւ, թէ ինքնութեան տագնապ մը ունի: Ի՞նչ պէտք է ըսել, օրինակ, նախորդ քառասունը տարիներուն, երբ ասպարէզ իջաւ այն սերունդը, որ զգաց, թէ իրօք Սփիւռք է, թէ պարզ «արտա-Հայաստան» է: Այդ սերունդը արդէն ազգաբարձ էր, թէ ինքնութեան տագնապ մը դոյուլիւն ունի: Եւ իրմէ առաջ, երբ արդէն «ճուրղարան», «այլի տակ ճարդը» եւ այլեւայլ հասարակ տեղեր անուաններով կը ընդդէմ դրդէ Սփիւռքի կացութիւնը, յայտնի է՞ր ըլլար, զոնէ՛ անուղղակի կերպով, որ ճուրղարանը եւս «ինքնութեան կորստի եւ դիմադրկութեան տագնապը» կ'ապրէին:

Մէկ խօսքով, ինքնութեան տագնապը դոյուլիւն ունի առնուազն այն օրէն, երբ տեղի ունեցաւ յետեղծունեան ցրումը, եթէ ոչ անկէ առաջ: Կարծել, թէ տասնամեակներու ընթացքին ամէն ինչ կայուն, կազապարուած ու չափորոշուած էր, կը նշանակէ, անգամ մը եւս, Սփիւռքի հոսուն իրավիճակը խորհրդային չափանիշներով դատել:

Ու վերոյիշեալ նախասարկութեան շարունակութեան մէջ հասնիլ անհաւատարմիւնի...
«... նրա առաւել օղիող մտաւորականներին շահագրգռելով ինչ-որ անկախութեան տեսակով ու պատմական եզրույթների մշակմամբ՝ ըստ "Հայաստանի անկախութիւն – Սփիւռքի անկախութիւն" գծային համաշխարհային»:

Ձեռք դիտել, թէ ընթերցողը անդրադարձաւ բառին ահաւորութեան. – Օ՛րի՜նձ: Փր. odieux, անպլ. odious, այսինքն, անելի:

խորհրդային օրերուն կարելի էր հանդիպել նման անհանդիման, ուղղուած՝ զաղափարական հակառակորդներու: Ամբողջատիրական վարչակարգէ զարկով, հասկնալի էին: Բայց այսօր, ինչ ալ ըլլան պայմանները եւ «մեղքերը», անընդունելի է, որ մասաւորական մը մէկ ուրիշը (ուրիշները) ընդդէմ իբրեւ ատելի: Ովքե՞ր են այս «օգիտող» մտաւորականները...
ա) Վահէ Օշականը. –

«"Ես կը հաւատամ Սփիւռքի ներկային եւ ապագային", – ասում է Վահէ Օշականը՝ խօսքի բանավիճակային շեշտն ուղղելով նորօրեայ կասկածամիտներին: Հարցի մշակութաբանական արդումները

ինքնութեան բացայայտչներ է վկայականում լեզուն, գրականութիւնը, ուղղագրութիւնը եւայլն, միանգամայն միտումնաւոր նիշերի տակ անելով արեւմտահայ (սփիւռքահայ) եւ արեւելահայ մշակոյթների արժէքայնութեան գործակիցները»:

Ընթերցողը առիթ ունեցած է բազմիցս կարդալու Վ. Օշականի դատումները, որոնց հետ կրնայ առաւել կամ նուազ համահայ ըլլալ, բայց ո՛չ՝ անտեսել: Օշականի սփիւռքահայ ինքնութիւնութեան մը եւ Սփիւռքի՝ իբրեւ արեւմտահայութեան շառաւիղ, արժէքներու ջերմ պաշտպան մըն է: Թէ ի՞նչ են իր «միտումնաւոր նիշերը», չենք կրնար ստույգ ըսել: Բայց կ'ենթադրենք, որ հետեւեալ մէջբերումները կ'ապ ունին անոնց հետ...
«Երեւոյթն աւելի որոշակի է պատկերաւորում Վահէ Օշականը: Նրա համոզմամբ Հայրենիքը եւ Սփիւռքը ուրոյն մըշակութային կառոյցներ են: Եթէ Հայրենիքն արդէն ունի մշակութային իր կառոյցը, ապա Սփիւռքը տակաւին գոյրկ է նման միասնական համակարգի»:

Ձեռք դիտել ուրիշ՝ կու դայ հակասութիւնը՝ Օշականէ՛ն թէ Սարգիսեանէն, բայց չհասկցանք, Սփիւռքը մշակութային կառոյց ունի՞, թէ ոչ: Շարունակենք օշականեան մտքերու ներկայացումը ըստ Սարգիսեանի...
«Սփիւռքը կենտրոն չունի եւ նրա առաջնահերթ խնդիրն է "սփիւռքեան համայնակական կառոյց"ի ստեղծումը՝ համայնակական կառոյցի մը դոյուլիւն»:

Գրեց՝
ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

մասփիւռքեան մատենաշար, գրական օրգան, համալսարան, պարբերական համագումարներ, գրական մրցանակներ, մշակութային «նախարարութիւն», դըրամատուն, խորհրդարան, Գերագոյն խորհուրդ, այսինքն հաւաքականութեան մէջ մի ուրոյն ինքնավար «պետութիւն» մշակութային, տնտեսական, քաղաքական հաստատութիւններով («Գրական թերթ», 1996, հ. 5):
Սփիւռքի մէջ կրնայ մտադարձել երեւել խորհրդարանի կամ Գերագոյն խորհրդի գոյացումը, թէեւ մեր «հայելի» հրեաները նման կառոյցներ ունին: Բայց համահայկական կառոյց մը որ մշակութային շարժում ստեղծէր, ո՛չ թէ ներկայ հաստատական սկզբունքներով, ինքնին դէշ բան չերեւիր, կը խորհինք: Կը թուի, թէ Սարգիսեանի համար այդպէս է, քանի որ պիտի նշանակէր Հայրենիքին համարժէք կառոյցի մը դոյուլիւնը:

բ) Զուլալ Գազանճեանը. –
«Գազանճեան Բերքութեան արժէքներ – դիտում է Զուլալ Գազանճեանը, – մեր նոր գրականութեան մէջ տուած են միայն Դուրեան, Մեծաբնեց, Զարեհ, Սարգիսեան, Կոստանդեան...: Եւ ի սէր Աստուծոյ, զանց առէ միւս բոլոր շատ խօսքներ, որոնցմով ինքզնիք է մեր դասագրքերն ու գրական հայրենասիրական երկերը: Զուլալ Գազանճեանը, անպիտան Վարդապետի մեծութիւնը, որպէսզի բանքի պէտք մը ժողովուրդը գրական քաջակը գտնէ չէ կորսնցուցած» («Վարդապետ», 1993, հ. 13): Ահա այսպէս՝ ոչ թուումեան, ոչ իտականիւն, ոչ Տէրեան, ոչ Պարոյր Սեւակ»:

Կարծիքի խնդիր է, նաեւ՝ մօտեցումի: Զ. Գազանճեան կը խօսի «գաղափարական թերթութեան» մասին, այսինքն, աչքը դրած է համաշխարհային չափանիշի վերայ: Արդ. Թումանեան կամ Իսահակեան կը հասնին նման չափանիշի, յիսուն տարի ետք բան կ'ըսենք ընթերցողին, մինչեւ

(Շաբ. ք. Դ. էջ)

Correspondance croisée

Armen Lubin - Henri Thomas

le 4 Déc. 1962

Bien cher Henri,

Chaque fois que ma pensée vole vers vous, je ne peux que formuler des souhaits fervents pour la guérison de Jacqueline. Et quand j'ai fini cette sorte de prière, il ne me reste plus qu'à déplorer ma faiblesse physique qui m'empêche de voler vers vous, d'être à vos côtés, fraternellement, en ces jours de tristesse. Cher Henri, je devine vos tourments, vos inquiétudes. Si je n'en dis pas plus, c'est parce que les maladies, surtout les maladies de longue durée, me rendent muet de terreur. Oui, de terreur. Je sens le besoin impératif de me terroriser, de me dérober, de me cacher au monde, alors qu'il faut engager la lutte, une lutte de nuit et de jour. Lutter, n'est pas le mot exact. Il nous faut apporter notre aide à la lutte, que le corps outragé a engagé de lui-même, instinctivement, dès le premier jour. Bien des fois je me suis abandonné. Mon corps continuait tout seul la défense. Il en faisait son affaire. Plus tard, j'eus honte devant ce corps étonnant qui reculait tant de réserves !

Il fait très froid à St-Raphaël, mais un soleil brillant illumine les collines de l'arrière pays, couvert de neige. L'air est pur, les routes craquent sous mes pas. C'est exactement le temps que nous avions lors de votre visite, à la veille de l'autre Noël, quand nous allâmes à Cabris. Quand retrouverons-nous ce temps ?

Puis-je espérer un mot de vous ? J'ai demandé à Madeleine d'aller vous voir, pour me donner de nouvelles précises sur l'état de Jacqueline.

Ma pensée est près de vous, fraternellement.

Cher Henri, je vous embrasse.
ARMEN

Paris
16 décembre 1962

Mon cher Armen,

Je crois me rappeler des temps où j'écrivais beaucoup de lettres, je me demande si j'avais beaucoup à dire, un supplément d'âme inexprimé, — j'ose dire que sous ce rapport l'étiage est le même, et je crois que le changement n'est d'être à Paris. Bizarre, que Paris me rende si contraire à ce qu'il a de mieux, les échanges d'âme et d'esprit. Je vois Paulhan briguer l'Académie, ça me fait froid, j'ai une paresse insurmontable à m'interroger là-dessus; ça ne m'intéresse pas, quoi.

Ce que j'aimerais le mieux, c'est être assis ou vaguement errant avec vous dans une conversation universelle, pour recommencer le monde en partant de la mer qui est bien l'origine — même des académiciens. Considérer la vie à vivre comme une revue littéraire à composer scrupuleusement: ce poème n'a pas les yeux ouverts, cette prise est embryonnaire — Non, cher Armen, je ne cède pas à un non-esthétisme, car je sais bien que c'est un rêve. Seulement, j'écarte un peu les embêtements afin qu'il y ait une place pour le travail heureux — pas les corvées. Votre lettre m'a rappelé que l'amitié est indispensable pour cela. Si Jacqueline pouvait supporter un voyage, aux premières vacances on se tournerait vers Saint-Raphaël. Mais nous ne bougeons pas d'ici Pâques. Il n'y a que notre fille avec ses huit ans et demi qui ne se trouve pas à l'étroit dans cette existence, parce que le monde est immense partout à cet âge-là. Le pluriel de carnaval, travail, portail, cheval, n'est pas une petite affaire.

Notre école à nous: la revue Commerce doit réparaître, et je me suis un peu imprudemment engagé à beaucoup de choses avec André Delmas qui s'est chargé de la mise en route (il est d'ailleurs mathématicien de la SNCF). Auriez-vous un ensemble de textes, prose ou vers, assez prochainement disponible ? Vous savez que je ne conçois pas une revue sans votre

présence. Jacques Brenner ne peut trouver mal que je vous demande, car ce Commerce qui serait soigné de présentation, de typographie, est d'un ordre différent de celui d'une revue comme Saisons. (Pas de petites notes critiques, pas d'accroche-cœur). Vous me direz ce qu'il vous en semble. J'ai eu tort de dire en commençant que Paris me rendait seul; ce que je voulais dire, c'est que parmi les amis de naguère, il y en a beaucoup dont je ne sais plus rien. Il est arrivé des choses cruelles à Kern. La fille de sa femme, qu'il avait élevée absolument comme son propre enfant, s'est révoltée, est partie vivre à Bourg-la-Reine avec le fils d'un sociologue qui lui a révélé parait-il l'agression familiale. Rencontrant sa mère dans la rue, elle l'appelle par son prénom, au grand désarroi de la pauvre mère. Le plus bouleversé, c'est Alfred Kern: c'est pire que si ma femme m'avait quitté, dit-il.

Aussi Sophie Leyris se marie, à Athènes ! C'est encore une étrange, touchante, un peu effrayante histoire.

Je me suis remis à un roman qui me pose bien des questions. Celle-ci entre autres: qu'est-ce que cet ordre qui s'impose à moi et qui n'est ni celui de la vie (si elle en a un), ni celui de la pure imagination (si elle existe)? Si cela correspond à une réalité insaisissable autrement ? Est-ce qu'un poème vivant n'est pas aussi cela ?

Mon cher Armen, notre salutation, de Jacqueline et moi,

HENRI

le 21 Déc. 1962

Mon cher Henri,

Vous dites si peu de choses de Jacqueline, que, je suis en droit de penser que sa santé est en nette amélioration, et qu'il lui sera possible de descendre sur la Côte, dès les premiers jours du printemps. J'ai déjà passé la commande d'une double rangée d'amandiers en fleurs qui doivent l'escorter jusqu'à son hôtel.

Le malheur qui frappe les Kern est bien affreux, certes, mais il ne faut pas désespérer. Ces choses-là s'arrangent parfois très bien et d'un coup. Il suffit, par exemple, que la fille ait des difficultés, pour que mère et fille se jettent dans les bras les unes des autres, en versant des torrents de larmes. Des difficultés ! ... malheureusement ces difficultés se rencontrent pour les filles en révolte, dans les maternités.

C'est à votre délicate attention je crois devoir l'envoi, par Gallimard de cinq volumes de poésie. Merci grandement. Luc Estang m'était peu connu. Desnos semble gêné dans le corset des vers réguliers. Mais ce garçon m'est si cher, j'ai relu par la même occasion, toute son œuvre, en me payant même son volume de «Poètes d'Aujourd'hui» pour le seul plaisir d'avoir ses photos (avec de rares inédits que le livre contient). Desnos passe avant Prévert — par sa pureté. Il ne pratique pas la magie et ne cultive pas la fleur bleue. Il est le poète, tandis que l'autre nous a donné des poèmes. Et l'art n'est pas négligeable, quoi qu'on en dise.

Quant à Cocteau, il m'agace. Il sonne faux, il pue l'artifice; il est le suiveur. La chère Adrienne Monnier disait de lui «Dès qu'un écrivain a ouvert une brèche, Cocteau s'y jette, pour y planter le drapeau —, il en faut bien un!» En faut-il vraiment? A mon sens, la brèche est tout. Il est dit dans le chant national grec «On reconnaît ton courage à la plaie que ton sabre a ouverte».

J'ai eu la douleur de perdre une sœur unique. Avec elle disparaît le dernier membre de la famille. Elle a succombé à une intervention chirurgicale intempestive. C'est la première fois qu'elle tombait malade. Autant je suis fragile, autant elle était solide de constitution. Comme notre Directeur allait passer ses vacances à Instambul, je lui avais demandé d'aller chez nous. Lorsqu'il s'y est présenté, on lui a dit que ma sœur avait été enterrée

la veille. Au lieu de m'avertir aussitôt, ils avaient cru bien faire en temporisant. Mais ils avaient oublié, dans leur désarroi, de penser aux journaux. C'est donc par une agence de presse que j'ai appris la nouvelle, brutalement.

Après cela, j'ai eu à lutter longtemps contre une espèce de congestion pulmonaire, due au mauvais fonctionnement de notre chauffage. L'hiver est bien rigoureux cette année et les tempêtes font rage sur la Côte.

Vous me demandez si j'écris. Non seulement je n'écris rien, mais je déchire ce qui a été écrit. Oui, j'ai déchiré pour refaire, pour corriger, pour réviser. C'est ainsi que j'ai mis sur pied un recueil, *Feux contre Feux*, que je vous envoie par ce même courrier, et vous prie de me dire ce que vous en pensez.

Je suis fermement décidé de rassembler en un cahier ces 16 poèmes. Je n'ai rien publié depuis «Les Hautes Terrasses» qui datent de 57. Je dois, en principe, soumettre mon manuscrit à Gallimard. Mais en voudra-t-on ? Commercialement parlant, un livre aussi mince n'est pas intéressant, à moins qu'il ne soit signé de Supervielle ou de Perse. Puisque vous êtes dans la Maison, je vous prie de me dire si j'ai quelque chance chez Gallimard. Dans le cas d'une réponse défavorable (ce que, pour ma part, je trouverai naturel) je pourrais chercher ailleurs, sans m'attirer les reproches de G. G.

J'aimerais en faire tirer une quarantaine d'exemplaires, hors commerce, réservés aux seuls amis et aux amis des amis. J'en ai dit un mot à Madeleine, mais celle-ci garde le silence. Comme vous savez, c'est elle qui s'est occupée de ma première plaquette, «Fouiller Avec Rien», imprimée par Debresse en 41.

Bien affectueusement
ARMEN

Paris, 20 novembre 63

Cher Armen,

Il y a un vers sur lequel, j'ai un doute — c'est dans *A LA NUIT VENUE*, le dernier :

Petit trou, infinie, plus tard prospère. Ce e d'infinie est une faute de frappe, mais cela dit, le vers me demeure obscur, il me semble que vous y avez rassemblé plusieurs choses, beaucoup de temps (à cause de plus tard), c'est comme un éventail fermé contenant son paysage. Dites-moi ce qu'il en est.

.. Je vais naturellement essayer de l'emporter auprès de Gaston G. Comme ce ne serait que justice qu'il publie *FEUX CONTRE FEUX* avec empressement, j'ai bon espoir. J'ajoute, à moins que cela ne vous paraisse pas convenable, que je lui propose aussi la préface dont il avait déjà été question. D'autre part, il y a aussi une issue du côté des Editions du Mercure de France (qui sont à Gallimard, comme vous le savez). Dans une quinzaine de jours, la décision sera sûrement prise.

Dalmas — assez étrange monsieur — m'apprenait dernièrement qu'il avait fait composer vos poèmes pour son Commerce. Seulement, comme il ne m'apparaît pas que ce soit pour le prochain numéro, je trouve qu'il vaut mieux lui reprendre les seize poèmes. Je vais le voir ces jours-ci à ce sujet. S'il n'agit, alors je le prierai de vous écrire, pour le faire sortir des brumes.

Mon cher Armen, je mène une existence qui ne ressemble à rien, — ce n'est ni celle d'un homme d'action, grands dieux ! mes pères ont travaillé leurs champs, avec moi cela s'arrête —, ni celle d'un flâneur absolu, car je ne vais pas où je veux, et d'ailleurs je ne saurais plus me perdre et me retrouver autre —, ni celle d'un élève, ni celle d'un maître etc. Si je

peux achever le roman qui m'a tenu lieu de société depuis un an, vous verrez dans quels parrages sans nom j'ai dérivé. Je dis sans nom, en pensant à la difficulté que j'ai à fixer une certaine pensée qui n'est cependant pas vague en mon esprit. Il me serait bien difficile de bouger en ce moment. Tant que Jacqueline ne sera pas guérie de cette longue maladie qui s'atténue seulement un peu maintenant, je ne saurais la laisser. Seulement que le progrès de la guérison continue, et vous nous verriez tous deux.

Je n'ai pas encore pu bavarder beaucoup avec Jacques depuis son retour de Provence. Incroyable, ce silence où je me trouve si souvent, dans cette ville où l'air est un nuage de mots. L'amitié devient une petite plage de lumière loin sur un nuage par derrière tout !

Cher Armen, je vous embrasse
HENRI

le 23 Nov. 1963

Mon cher Henri,

Vous le savez, bien des fois j'ai fait halte le long de la route qui m'a mené de Paris à St. Raphaël, en passant par Biddart, Labenne, Pessac et Berck. Chaque fois j'ai fait un feu, en vrai nomade du désert, en me répétant l'admirable poème d'Eluard «Je fis un feu l'azur m'ayant abandonné...». Cher Henri, comment pouvez-vous parler de préface inconvenante ! Votre texte sera comme ces grandes cassolettes montées sur un trépied, qui rehaussent et rendent visible ce qui brûle dans une dépression de terrain, à l'écart des autoroutes à péage.

Je souhaite que la chaleur de mon FEUX soit bonne inspiratrice pour enflammer votre ardeur au travail, et que vous puissiez terminer promptement et heureusement votre texte.

Maintenant il me faut parler des jours et des nuits, à propos de mon vers — «Petit trou, infini(e), plus tard prospère. Il arrive que, plusieurs jours de suite, le ciel reste couvert sur toute sa surface, et qu'il se dégage après le coucher du soleil. Les nuages se déchirent dans la partie opposée du couchant, en mettant à jour un lambeau de ciel très pur, mauve, velouté. Le petit trou ainsi ouvert, s'élargit progressivement et les étoiles s'y montrent de plus en plus nombreuses. C'est la grande prospérité des nuits claires. Si mon vers vous semble obscur ou mal venu, on pourrait le remplacer par :

«Petit trou, vite élargi, bientôt propère».

Bien entendu, je considère la solution Gallimard comme la meilleure de toutes. C'est en prévision d'un probable «Choix de Poèmes» que je ne voulais pas émigrer chez un autre éditeur. Je ne savais pas du tout que le *Mercur*e appartenait à Gallimard et que je pouvais y passer sans inconvénient.

Par contre, mon passage à Commerce me semble hors de question, puisque mon texte va sortir en librairie, bien avant le prochain N° de cette belle revue. Du reste, le texte qu'il a en main (depuis un an !) a subi des modifications, parfois importantes. Il n'est bon que pour la corbeille à papier.

Madeleine, qui se trouvait ici depuis trois jours, est repartie pour Paris. Nos sorties, au plus fort du mistral m'ont tellement fatigué que, j'ai dû laisser seule la chère Madeleine, le dernier jour. J'en étais navré. Je suis bien placé pour comprendre vos inquiétudes, à Jacqueline et à vous. Ces maladies qui s'éternisent nous empoisonnent l'existence. Nous n'avons rien d'autre à faire, hélas, que de s'armer de patience.

Je vous embrasse
ARMEN

A R M E N (*)

Rencontrer un poète, ce n'est pas seulement lire ses vers et les trouver «beaux». C'est entrer, même sans le connaître en personne, dans un étrange rapport avec lui, et par lui avec le langage, avec la vie. Rencontres très rares, sur lesquelles je ne me lasserai jamais de revenir; aussi bien sont-elles comme autant de questions toujours posées. On rencontre un électricien, un jardinier, un professeur: on sait très bien ce qu'on attend d'eux, tous ceux qui couchent sous un toit sont aptes à comprendre ce qu'est un couvreur, etc. D'ailleurs, chacun trouve bientôt qu'il sait tout; il n'est, pour s'en assurer, que de se donner la peine de parler: il y a une chose pour chaque mot, ainsi femme pour

femme, atome pour *atome* ... pour *poète* donc, il y a poète. Le voilà situé, inscrit dans le contexte social ou dans les sphères divines, de toute façon pris, compris, vous avec lui.

Or Armen Lubin ne veut pas de cela; non que ses idées aillent forcément en sens contraire de celles proposées: qu'un poète soit mage, voyant, possédé de vingt-cinq démons, il veut bien, seulement tout cela est trop parfait; toutes les explications du phénomène poétique pèchent par leur perfection même en regard de l'homme que voici, et qui n'est que leur objet, non, même pas encore leur objet — une existence obscure, ouverte, celle dont il constate : *Ici nous sommes sur les quais inférieurs*. Certes, il écoute avec respect les philosophes, les sociologues, les savants, les journalistes — surtout il a écouté les allongés des sanas, ses voisins de salle commune, les voyageurs finis, tous ceux dont la tête *«cède du côté des rêves anciens»*. Mais aussi, il attend, soudain sensible à lui seul, l'accalmie où les images peuvent naître : le voici très attentif, patient, obstiné à reprendre en un petit nombre de lignes un éternel bilan qui, n'oubliant rien, reste ouvert :

*Rien n'est donné et tout est repris
Et jamais phare ne s'allume sans annoncer
Qu'il n'y a pas de dieux révélés
Mais il y a de nouveaux roulis*

*Il y a le sable, il y a le vent, il y a le phare,
Il y a le cœur égaré en avant de ses remparts.*

C'est ainsi que les mots s'arrangent pour montrer un monde immédiatement vrai, d'une vérité *singulière*, et l'on comprend que le poète soit quelqu'un d'aussi absorbé, qu'il ait visage d'expérience, de ruse, de souvenir: il faut tout cela pour maintenir ces images si proches de la terrible réalité qu'elles en gardent une sorte de vacillement :

*Contre le souffle furieux de l'averse
La croisée frêle gémissait
Etant seule, étant toute seule.
A la fin tu t'approchais d'elle
Comme pour la soutenir de la main
Comme pour l'aider par le dedans.*

Le *«trop de soucis»* qui est toute la vie, avec ses grands morceaux d'exil, de misère, de maladie, Armen Lubin ne le *«dépose»* pas à la manière philosophante, esthétisante. Il ne s'agit pas d'un autre monde qui serait le vrai, ailleurs, et quant à celui-ci, dit réel, on ne saurait être trop prudent :

*Est-ce bien vrai ? Qu'est-ce qui est faux ?
... l'apocryphe aussi a ses sanglots...*

Aucun allié naturel : la seule *alliance*, pourrait-on dire, c'est celle-là qui glisse doucement du doigt de la grande victime,

la main titubante et aveugle sur les draps,

et n'est bien visible et tangible en somme qu'après la mort. Autrement

*Rien que la terre, rien que cette
Sévérité première
Qui s'oppose à toute concession
Pour pouvoir rester barrière*

Ainsi *exposée*, la poésie n'est plus, sans aucun masque d'époque, que ce qu'elle *peut* être : la seule grâce compatible avec le dénuement, la nudité blessée, la solitude captive, — une voix qui dit :

*Quand reviennent, porteurs de lances,
Les novembres pluvieux,
Un chien savant, chien immense,
Fait des comptes mystérieux.
Il compte, il compte, il recommence,
Tous les chagrins s'appellent absence,
Tous les chagrins porteurs de lances.*

L'idée du poète comme rebelle éternellement en quête d'une fissure aux quatre murs du réel n'est jamais apparue qu'à défaut de la poésie même. Celle-ci est le contraire d'une fuite : le poète fait face les yeux ouverts aux choses immobiles ou folles :

Ainsi proposé moi j'accepte le corbeau,

et si

Le glaive éclaire, il n'ouvre pas ma prison,

il est permis de songer que le poète, en le nommant, en le créant, a pris le parti de ce glaive qui n'est manié par aucun ange :

Ainsi proposé, moi j'admets le glaive nu

Grand est le pouvoir des images, et pourtant ce que l'on a appelé l'expérience poétique n'existe pas. C'est autre chose, qui ne saurait être ni prosaïque, ni poétique. Voici un homme exclu par la maladie d'une société où, bien portant, vivre était déjà difficile, le voici immobilisé sur le matelas mince des sanas de l'Assistance publique, seul mais non isolé, obsédé de tristes présences. Et les souvenirs, invraisemblablement disparates — le veilleur de nuit que l'enfant écoutait crier les heures dans la ruelle de Stamboul, la rue Vavin au printemps, et le patriarche œcuménique, et cet écureuil hier... Lui-même, présent et lointain à la fois, celui qu'on transporte sur une civière d'un bâtiment à un autre, par une nuit d'entre hiver et printemps. Le pas de brancardiers fait vaciller les constellations. et dans son extrême faiblesse, l'homme ne distingue plus son propre balancement de ce roulis du ciel. Ainsi naît l'une de ces images qui se substituent à la réalité sans la fausser: entre le ciel nocturne et la détresse du gisant, l'unité s'est faite, pour se rompre et se refaire à chaque mot du poème comme à chaque pas des porteurs (*Transfert nocturne*). Certes, l'infirme ne se relèvera pas guéri à cause du poème (*Les brancardiers se baissent et ramassent leur part*), cependant, puisque c'est lui le poète, on ne peut pas dire que rien n'est changé en lui par cette intervention de la parole. C'est ici, je crois, qu'il faut revenir sur la *vérité singulière*. La poésie d'Armen Lubin exclut la tricherie. L'éloquence, la logique, une certaine musique des mots

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ս Ո Ւ Ր Հ Ա Ն Դ Ա Կ

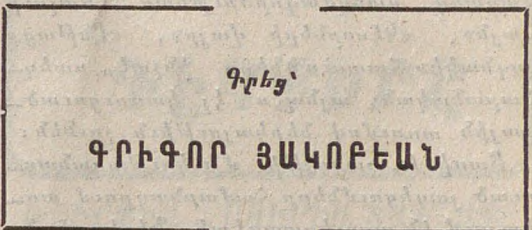
(ԱՐԹՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆԻ «ՄԵՐԿԱՍԱՌՈՅՑ» ԳԻՐՓԸ)

Արթուր Անդրանիկեանի «Մերկասառույց» գրքի ընթերցումը մեկնարանակալին յաւելեց արժէքաբանական զուգադրութիւնը՝ Սփիւռքում հրատարակուելու հանգամանքով: Նախ՝ տպագրական փաստի մասին:

Մեծ գաղտնիք չէ եւ հայաստանեան, եւ սփիւռքեան գիրի մարդկանց համար, թէ հայաստանաբնակ կամ սփիւռքաբնակ ոմանց գործերի լոյս ընծայումն ինչ ազդակներով, մղումներով, ինչպիսի հանգամանքներում է իրականացուել եւ իրականացում «ներսում» կամ «դրսում»: Եթէ խորհրդային եւ յետխորհրդային տարիների սփիւռքեան դաշտից հայաստանում հրատարակուած գրքերի մատենագիտութիւն կազմենք, ապա պարբերաբար պիտի յիշենք Յակոբ Պարոնեանին կամ Նշան Պէշիկթաշեանին ու կրկին պիտի յիշենք նրանց՝ վերջին տարիներին հայաստանեան դաշտից Սփիւռքում տըպագրուած որոշ գրքերի պարագային:

Անդրանիկեանի գրքի պէյրութեան հրատարակութիւնը («Մերկասառույց»ը տըպագրուել է «Սփիւն» հրատարակչատունը 1996-ին) խոտորել է վտանգաւոր սահմանների հասնող կարծրատիպը լոյս ընծայելով «դրսում» «ներսի» այնպիսի գործ, որը, մեղմ ասած, հայկական զանգուածային գրաբանութեան ըմբռնում-պատկերացումներին անյարիր է: Ինձ համար խիստ կարեւորութիւն կը ստանայ այն հանգամանքը, որ «դրսի»

հրատարակիչը սկսել է «ներսի» գրականութեան նոր որակներն ու արժէքները տպագրելու այնքա՛ն շնորհակալ աշխատանքը: Վստահ եմ, որ կարծրատիպից դուրս գալը սոսկ ինքնատպութիւն չէ, այլ արդի հայաստանեան ստեղծումի հանդէպ վերաբերութիւն-կեցումաճը: Արթուրի այս գործը հայաստանեան գրական ժամանակակից ընթացի նշանակալի գրահեղրումներից է, եւ իմ համոզ-

մամբ, Վիլյէթ Գրիգորեանի, Վարուժան Այվազեանի, Յովհաննէս Գրիգորեանի, Լեւոն Խեչոյեանի, Սամուէլ Մկրտչեանի որոշ ստեղծագործութիւնների հետ փըրկում է երեւանեան գրական-ստեղծագործական հեղձամաղձուկը:

Արթուր Անդրանիկեանի այս ստեղծագործութիւնը ժամանակակից հայաստանեան գրական խորապատկերում յաւելում է գեղարուեստական բնագրի այնքա՛ն անհրաժեշտ մշակութականացումը, բանաստեղծութեան կառուցուածքում ամրագրում գեղարուեստական ժա-

peuvent tricher, mais non ces images à l'état natif, c'est-à-dire non passées au rang de métaphores, inexplicablement justes :

*Tous ils portent la capote de l'Assistance,
La capote taillée dans de vastes rouspétances.*

Souvent à peine images, simples notations dont le seul rapprochement parvient à exprimer un destin.

*... un échafaudage barrait la fenêtre
L'année d'après ce fut la pluie.*

Une fantaisie, une bizarrerie, non moins vraies, interviennent parfois, ou une réflexion, une réponse, qui efface afin de tout reprendre à un commencement insaisissable.

— Mais malheureux
Qu'aviez-vous donc de si grave à me dire
Pour avoir pratiqué un trou dans le mur ?
— Ceci : comme j'ai pensé dans le temps,
Je repense.

Dans des poèmes récents, l'imagination rejoint les figures des rêves, qui sont une autre expérience :

*O les graves ouvrières nuitamment requises
Pour la démolition lente de notre double
Devant l'entrée haute !*

L'infirme a quitté sa civière; il a sa chambre, l'isolement, une place pour les livres. Mais l'homme est debout, précairement debout, dans un monde encore plus difficile que celui où il était gisant. Les vagues de la mer sur les rochers ne le feront certes pas s'écrier : *Il faut tenter de vivre !* Les vagues, le ciel et

Mille étoiles en un seul souffle,

tout cela comme au premier jour, est-ce possible! Mais ce n'est pas la tentation du silence qui l'emporte, ce serait plutôt l'étonnement.

*Les mots, c'est rien, ça marche devant,
Une forêt vient derrière,*

disait-il déjà dans *Sainte-Patience*. *Les mots, c'est rien*, mais c'est derrière eux que la forêt vient, derrière eux transparents à tout ce qui n'apparaît que là, non seulement lorsque

La boîte à outils devenait visible au sommet de l'Ararat,

mais lorsque surgit le monde burlesque, douloureux, *tout le trafalgar*, quoi, et jusqu'à ce jour lointain où jeune proscrit, il essaya quelque chose. Il essaya de venger la débâcle de dix-neuf-cent-vingt-deux en faisant une âpre tragédie en français. Oui, il fit cela, il l'avoue. Je n'ai rien dit de l'humour de Lubin, de sa prose où les incidentes sont autant de trouvailles, de cette songerie critique aux pires moments *entre deux bâtiments qui étaient peut-être deux dépendances, car chaque chose dépendait d'une autre chose également frissonnante*. Qui tracera le juste tableau de la poésie française au milieu de notre siècle rencontrera nécessairement cet étranger, au foyer même de cette poésie, qu'il attise, et qui éclaire son sourire.

HENRI THOMAS

(*) Ceci est la préface de «Feux Contre Feux» à laquelle H. Thomas fait allusion dans sa lettre du 20 Novembre 1963.

ՍՓԻԻՌԳ - ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԲԱՆԱՎԷՃԻ ՆՈՐ ԷՋ ՄԸ

(Շար. Ա. Էջեմ)

Ուսնողորդութիւնը, իր բնագրի տիրոջ՝ ներ ներքերերով Նիկողոս Սարաֆեանի, Ահարոն Տառնեանի, Փայլակ Միքաէլեանի, Գրիգոր Պրլտեանի, դասական չըջանից՝ Ինտրայի եւ Չարենցի խոստա-դոյն անհատականացրած լեզուային քայլերն իրաւունք ունեցող բանաստեղծու-մի կերպով. եւ սա դեմահատելի ջանք է, քանի որ մետաքսադրի մէջ գրականու-թիւն տանող լինելը, սեփական խօսքի արուեստում կառուցելը արդիական է, հեռանկարային:

Պէտք է արձանագրեմ «Մերկասա-ռոյց»-ի յորինուածքային — ստեղծարարա-կան ուրոյնութիւնը, ինչ արդի հարստ-տանեան բանաստեղծական համակար-գում նախադէպ չի ունեցել: Գիրքը ո՛չ ժողովածու է, ո՛չ հաւաքածու, ո՛չ շար-քերի հանրագումար քրեստոմատիկ իւ-մաստով, ստեղծագործութեան «Լոպուր-ձայն», «Կէսօրներին վայր», «Ընթացք յոգնակի» հատուածները ինչպէս ստեղ-ծարանական, այնպէս էլ կառուցուած-քային առումով ներկայութիւն չունեն:

Բառի եւ շարժի մշակութականաց-ուած յաղեցումները համարնադրում առ-կայում են արուեստագէտի ֆիզիքական-բնագոյնական շարժման-ուղեւորութեան կանգառումը: Վերջինս տեղապոյտից ազատումն է, քանի որ ոգիներ չըջողը-ծում կանգառումն է իրժանում վերաշար-ժումը, դինամիկան ստեղծարարական — գեղադիրտական խորքում: Հետեւաբար «Մերկասառոյց»-ի նպատակաբանութիւնը «հոգին, ապրումը, միտքը» միասնակա-նապնդող, քննադրում մտերիմ թոնայնու-թիւնը մօտեցնելով (երկի հէնքը —ընտա-նիք՝ ես՝ կեանքային թելադրանքներ-ուղղորդուածութեան տպաւորութիւն՝ ապրում՝ մտածում — բանաստեղծակա-նացումն է, խօսքի տիրոջութիւնում «ձաղ-կելուն» համարժէքումը) կոտորել է «մը-տերիմ — խոստովանական պոէզիա»-յի յա-տակը տեսանելի դարձնող — թափանցիկ թաղանթի — գեղադիրտութիւնը՝ — մեր-կասառոյց — տարրոյթեանը միջնորդային դերակատարութիւն հանդերձելով: Յատ-կապէս այս միջնորդայնութիւնն է էական-նանում «մտերիմ — խոստովանական բա-նաստեղծութեան» սոյն կիրարկումնե-րում, քանի որ աշխարհային, իրակա-նութեան կշռոյթն ու հոլովոյթը, թելա-դրանքն ու պայմանաւորողը, գոյութեան կենսոլորտը կանգառում է դատրիկին, որդուն, կնոջը, ընդհանրապէս ընտանի-քին ներկայախաղաց առաջ, անընդհատում գրողի ես-ով, անցնում իր միջով, սըր-բազրուած եւ դառնում ներքին՝ լուռ պրկուած մենախօսութիւն՝ փրկստփա-յական սահմանումներէ մինչեւ տպաւո-րապաշտ, դերիրապաշտ եւ դերարտա-յայտապաշտ արտայայտութիւնների լեզ-ուակերտողութեամբ, ինչը «Մերկասա-ռոյց»-ի խօսքային տարրոյթեան ստեղ-ծանումն է:

Գոյութեան իրականութիւն՝ արտաի-րականութիւն՝ անդրիրականութիւն ըն-կալուականութեան յոյժ եսակենտրոն բե-ւեռումներն անընդհատում են — մերկա-սառոյցի — դուրսն ու ներսը, այս պա-րագային է, որ — կեանք՝ կենսադրու-թիւն — ներքին՝ արտաքին տարադրու-թիւն — քառս՝ ներդաշնութիւն — ընթացքը դանազան տեղափոխութիւններով «Մեր-կասառոյց»-ի պոէտիկան յանգեցնում է լուռութեան գրականացմանը, տարածքի ինքնին տարրամոլութիւնից բերում ինք-նացուած վայրի որոշարկմանը՝ երբեմն նկատումով, երբեմն վկայումով:

Գրքի ընթերցումն ամփոփելի է հետեւե-լալ իրողութիւններով. ա) իրականու-թիւն՝ արտաիրականութիւն՝ անդրիրա-կանութեան միջնորդում, բ) սա իրբեւ ներքին՝ արտաքին տարադրութեան քառ-սը կարգաբերելու տարաբեւեռ հետամը-տում, գ) արձանագրելու համար «լը-ռութեան» խօսքային կերպը, բանաստեղ-ծացումը, դ) տարրամ տարածքից տուն, ընտանիք, վայր որոշարկելու ջանք, վը-կայութիւն: Գրքում երակէտուած «Երբ էիր ընթերցել խոստումը միայնութեան» հարցումը դանում է կանգառումը երկի բացարձակ մենախօսութիւն փոխաձե-ւելով «Իմ եւ իմ միջեւ» — երկխօսու-թիւն, որն ընտանեկան ժամանակադը-րութիւնը անընդհատում է ամբողջական տարադրութեան վերականգնից՝ «...սկը-սեցի ապրել իմ փոխարէն», որպէսզի «ա-մայութեան բարձունքները» այսինքն՝ տարրամ տարածքները, լրուեն ու դառ-նան ինքնացնող — մշակութականացնող վայր:

ԳՐԻԳՈՐ ՅԱՆՈՒՅԵԱՆ

Երեսմ

Իսկ արեւելահայ ընթերցողին: Համա-ձայն ենք, որ Տէրեան կամ Պ. Մեւակ այդ ցանկէն դուրս պէտք չէ ըլլան, բայց կրկնենք՝ ճաշակի հարց է:

Ու Սարինեանի համար՝ ընդհանրացու-մի առիթ՝ — «Տեսութիւնն ստեղծում է իր քանակութիւնը՝ մի ազգ, երկու լեզու, երկու գրականութիւն»՝ Հայրենիք՝ Սփիւռք մո-լորակների պոյսը նպատակաբանելով «հոգեւոր արեւմտականացում» արծաշ-ծումին: Գաղանձանի կարծիքով տար-բերակամ հիմքի արեւելահայ եւ արեւ-մրտահայ լեզուներն են: Ճիշդ է՝ «արեւ-մրտահայ լեզուի ազգացն ահաւոր քան է», քանզի Սփիւռք հաւաքակալութիւն գոյութիւն չունի, այլ միայն առանձին գաղութների «ինքնագոյութիւն» արծաշ-ծումն է: Հետեւաբար «Սփիւռքը նախ քան իմէ իր մարմինը ստեղծէ», ձեւաւորելի «իրբեւ քաղաքական միաւոր» եւ յետոյ գործակցի հայրենիքի հետ «մշակութա-յին գետնի վրայ» («Գրական Թերթ», 1996, հ. 15):

Այլ հարց, որ Սփիւռքը կրնայ իր մարմինը ստեղծել ու դառնալ քաղաքա-կան միաւոր (թէական կ'երեւի, դատե-լով անցեալ փորձառութիւնէն, բայց մար-դարէ չենք), ու թերեւս մշակութային համագործակցութեան վրայ մնալը սահ-մանափակ է: Սակայն, տարրերակումի հիմքերէն են արեւմտահայերէնն ու արեւ-ւելահայերէնը («առաւոր» ապագայի մա-սին չիստիւնք), եւ աւելույտ, որ մոզա-կան դաւադրանքի ուժով երկու լեզու — ճիւղերը պիտի չմիանան, կամ գրական թեւերը պիտի չմիաձուլուին: Ի դէպ, միաձուլումէն աւելի շահ կայ, թէ կո-րուստ:

Գ) Գրիգոր Պրլտեանը. — «Յիւսկանայ գրագէտ Գրիգոր Պրլտեանի համոզմամբ Սփիւռքի եւ Հայրենի-քի մշակութային հիմնադրարարները կա-րող են լուծուել միայն Սփիւռքում: Բա-նաստեղծ Յովհաննէս Գրիգորեանի, Վա-հէ Օշականի եւ իր հանդիպումը Փարի-զում եւ քաջանիքի եւ պատահական չէ, այսինքն Հայրենիքի եւ Սփիւռքի հան-դիպումը՝ «հօրաքայն քաղաքակրթութիւն ունեցող երկիրներէն մէկուն մէջ», որն իմքնին պայմանաւորուած է «մերկայ ի-րադրութեամբ՝ Հայաստանի քաջուելուն դէպի դուրս, մեր քաջուելուն դէպի Հա-յաստան» («Պրլտ», 1992, հ. 9-12, էջ 88-89): Ճիշդ եւ ճիշդ՝ երկու տարրերակ-պետութիւնների դիմադրանքի հանդի-պումն է:

Չենք կարծել, որ 1992-ի գրական ա-սուլիսի մասնակիցները իրենք իրենց ներկայացուցչական որեւէ հանգամանք վերադարձը ըլլան: Սակայն, Սփիւռք — Հայաստան հարցերու մասին բաց ու անկաշկանդ խօսակցութիւն ունենալ՝ հայրենի եւ սփիւռքահայ մտաւորական-ներու միջեւ միշտ կ'օժտէ գիրքը, թէ-կուց եւ խորհրդանշական, նման հանդա-մանքով: Յօդուածագիրը մտահոգ է, որ սփիւռքահայ մտաւորականները «բանակ-ցող կողմ»ի պէս կարգավիճակ ստա-ցած են, կարծես թէ Ադրբեյջան — Ղարա-բազ բանակցութիւն ըլլար:

Մինչեւ հոս՝ տեսակ մը նախադիտե-լիք: Տեսնենք ո՞ր է բանալի՞ն առար-կայ գարձող մտածողութիւնը, որ կու-զայ Սփիւռքը «առաւել օգիւղ մտաւորա-կաններ»էն:

Գր. Պրլտեան պնդած է, որ Սփիւռ-քի պատմութիւնը «արեւմտականացումն պատմութիւն մըն է», եւ որ «սփիւռքա-ցումն եւ արեւմտականացումն միայն քանիք են գրքերէ, իսկ «արեւմտականացումը հոլովոյթ մըն է, որ իր մէջ առած է աւ-բաղջ աշխարհը»: Վ. Օշական յայտնած է այն կարծիքը, թէ վերջին տասնէնից դարերու ընթացքին «տեսական շարժում մը կայ Հայաստանէն դուրս, ոչ թէ մի-այն հալածանքներու ու պատմական դէպ-քերու հետեւումով, այլ՝ մէկ տեղիէ միւսը երթալու, այսինքն, սփիւռքացու-մի հոլովոյթ մը կայ, որուն մէջ Հայը երթալով աւելի վարժ կը դառնայ (...):»:

Այս բոլորի վրայէն, Սարինեան կը կառուցէ հետեւեալ եզրակացութիւնը. — «Այսպէս ինքնորոշուել Սփիւռքը և կա-ռուցում է մեր ազգային գոյութեան «երկկողման մոտեցում», որի շարքը պը-տրուում են իրար հետ կապուած, քայց

իրարից հեռու Հայրենիք եւ Սփիւռք մո-լորակները»:

Ո՞րն է իր հակահաստատութիւնը:

ա) Գր. Պրլտեանի համաձայն «1789-էն ազգ-պետութիւն-քաղաքակրթութիւն եր-րորդութեան միաբաւալ ընթացք»էն ծը-նունդ առած «արեւմտականացումն տե-սութիւնը կեղծ տեսութիւն է (...) որ-պէս հնացած եւ իր շրջանն աւարտած տե-սութիւն»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ «աւաղ, 19-20-րդ դարերի սահմանագծերում իր անկումը պիտի ցուցադրէր Նիցշէի՝ «ար-ժէքների վերաբժեհաւորում» եւ Շփեմ-կի «Երազայի մայրամուտի» քննական տեսութիւններում»: Նաեւ՝ դարավերջի ու դարասկզբի հայ մամուլի ժխտական վերադիրներով, որոնցմով կ'օժտէր «եր-բեմին արագործուած երազում»: Սա-րինեան կը քննադատէ նաեւ «սփիւռքա-հայ մտքի բանասիրական հակումաւու-թիւնը, պատմահասարակական երեւոյթ-ները գրական-մշակութաբանական հար-քութեան վրայ քննելու հրապարակները»: Այս վերջին կէտը իր ճշմարտութեան բաժնիք ունի, ի դէպ, բայց հիմք ունի՝ արդեօք հայրենի գրականագէտին հա-կահաստութիւնը:

Նիցշէի կամ Շփեմկի վկայակոչումը չի բաւեր պնդելու, որ Արեւմուտը իր-բեւ դադարաբաւառական ազդեր մե-ռած է կամ անկումի մէջ: Արդարեւ, Հայաստան արեւմտականացումի հոլո-ւոյթի մէջ չէ՞, թէ եւ մակերեսային, Ա-րեւմուտի ամէնէն ձեւական ու յաճախ անարժէք տարրերու ներմուծումով: Իսկ Արեւմուտը ու Արեւելքի Սփիւռքահա-յերու նկարագրային տարբերութիւնները հետեւանք չեն՝ արեւմտականացումին: Թէ Հայաստանից այս էական տարբե-րութիւնը ընդհանրապէս հասկնալու ա-նատակ են կամ անոր «օտարացում» պարզ ու մեկին պիտակը կը կայցնեն, ու-րիշ հարց է, բայց երեւոյթը չի դադ-րել գոյութիւն ունենալէ:

Յետոյ, սփիւռքացումով «լարժ դար-ձող» Հայը, որ քառ Վ. Օշականի «տե-սակ մը լինուի գաւառ է, հակառակիչ չեմ բեր, բայց պատմաւոր մը գաւառ է որ գիմք կը պահէ իր պատմութեան ըն-թացքին մէջ», Արեւմուտի այն Հայը չէ՞, որ շարժաւորութիւն «օտար»ին հետ, որոշ դիմացկունութիւն մը ստացել է, երբ Արեւելքէն ու Հայաստանէն դադող Հայը՝ իրեն թէ «աւելի Հայ», յաճախ առանց այլեւայլի կը յանձնուի անվերա-դարձ ձուլումի յորձանքին, գուրկ ըլլա-լով դիմանալու որեւէ միջոցէ:

բ) Ժողովուրդներու տեղաշարժը, ան-վիճելիորէն, «19-րդ դարում գրեթէ ա-ւարտուել էին ազգերի, ցեղերի ու էթնի-կական միաւորների տեղայնացումը»: Բայց 20-րդ դարուն, յետպատերազմեան երկու շրջաններուն ու նաեւ վերջին քսան տարիներուն, տեղի չէ՞ ունեցած նորօր-եայ շարժում: Տասնեակ միլիոնաւոր մարդոց տեղաշարժը՝ տնտեսական, քա-ղաքական, կրօնական կամ մշակութա-յին պատճառներով, երկրագունդի մէկ ծայրէն միւսը, ի՞նչ կը նշանակէ, եթէ ոչ այդ շարժումին շարունակականութեան ապահովումը, իրբեւ թէ ընդհատուած՝ աշխարհամարտերով կամ «պաղ պատե-րազում»: Այդ բոլորին մէջ, վերջին ե-րեւնամեակի մէր տեղաշարժը՝ Արեւել-քէն դէպի Արեւմուտը կամ Հայաստանէն դէպի աշխարհի չորս կողմերը, ի՞նչ կը նշանակէ:

«Մեր մշակոյթին, ասում է Օշականը, ի սկզբանէ իւրայատուկ է ապակեմու-րան եւ կենսոլորտմանը ուժերի «ներքին պրկում»ը. երկու հակադիր միտում-ներ, որոնցից մէկը ձգտում է արդիապաշ-տութեան, իսկ միւսը՝ աւանդապաշտու-թեան: Այստեղ է Հայրենիքի եւ Սփիւռ-քի տարանջատումը. հազարամեայ մի-տաբանացումով, որ ինչ-որ քաջատունե-րով հանդերձ, նպատակ է ազգային մը-շակոյթի հարստացումը»:

Ինչ կը վերաբերի «արեւմտականացու-մ»ին կամ «սփիւռքացում»ին, իրբեւ այդ շարժումներու հետեւանք, կրնայ վիճե-լի ըլլալ, բայց ամէն չարիքէ (հայ ժողո-ւուրդի պատմական տեղափոխումը իր քնորդանէն դուրս) կրնայ բարեք մը ծը-նել (մշակութային հարստացումը, որ այդ բաներու ետին պահուած յղացքն է):

Նման ընդդիմութիւն մը համարել «Երա-զայնաւորութիւն յարող տեսութիւն» կը նշանակէ մոռացութեան մասնել հայ մշակոյթի պատմական դրոշմից, որ միշտ ընթացած է սեփականն ու օտարը համախառնելու եղանակով՝ նախաըն-րիտոնէական ժամանակներէ ի վեր:

գ) «Այդպէս էլ այսօր հայ ժողովուր-դը գոյապահպանման, ազգային կոնսո-լիդացիայի, անկախ պետականութեան կայացման աւելի կենսական խնդիրներ ունի, քան «արեւմտականացում» ունա-նալիտ կեցութեամբ»:

Սակայն, ա՞յդ է սփիւռքահայ իրնո-րոյ առարկայ մտաւորականներու մօ-տեցումը, կամ այն, որ մեզմէ դուրս ու մեզմէ անկախ տեղի ունեցող գործըն-թացը դիտակցօրէն, ստեղծագործական կերպով իւրացնելու շարժումի վերա-ծենք: Հոս գործ ունինք «օգտապաշտ» տրամաբանութեան հետ. «Թող մարդիկ անօթի չմեռնին, յետոյ կը մտածենք ի՞նչ տեսակ կերակուր կու տանք»: Սակայն, նման պարզունակ մտածողութիւն ան-համատեղելի է այն իրողութեան հետ, որ պէտք է մտածենք ի՞նչ տեսակ «գոյա-պահպանում», «ամբարցում», (կոնսոլի-դացիայի հայերէնը, ի պէտս օտարմուտ բառերու սիրահար գրականագէտին) ու «կայացում» կ'ուզուի անկախ պետա-կանութեան համար: Ի՞նչ անկախ պետա-կանութեան պիտի հրամցուի յաջորդ սե-րունդներուն: Գաւառակա՞ն մտածողու-թեամբ (որ նաեւ յատուկ է մերօրեայ Սփիւռքի լայն հատուածներու), թէ ար-դիական:

դ) «Ինչ վերաբերում է «երկկողմա-նութեան» վարկածին, որի այսպիսի մե-քակայութիւնը Սփիւռքին, քանզի վեր-ջինն արեւմտականացումն խորհրդանշի է, ապա դա «հոլովութեան» մտաւոր գոյացում է, որ ար-ժանի չէ քննադատութեան»:

Սփիւռքը Հայաստանի տարբերակ մըն է, եւ ո՛չ թէ յաճանք մը, հետեւաբար՝ տարբերութեան մշակումը ինքնին կ'են-թաղէ «երկրորդ» մը գոյացումը: Կո-չենք դա՛ն «բեւեռ» («կեղծութիւն» լուրջ չե-րեւիք, քանի որ Սփիւռքը ըստ հոլութեան անկեղծութիւնն ու պիտի ըլլայ), բայց ան-բազանապէս, որ հոս ենթակայութեան խնդիր չի կրնար ըլլալ որեւէ կողմի հա-մար, այլ՝ անկամընթիւ տարբերութիւն մը որ կը պահանջէ դա՛ն մշակել հարու-տացումի եւ ո՛չ թէ ազգատացումի աղ-բեր դառնալու համար:

ե) Սարինեան, բացառելով «սփիւռքա-ցում»ը իրբեւ ազգային քաղաքական ու-ղեղից, կը հրամցնէ ծանօթ գեղադիրը — «Մեր ազգային գոյութեան հիմունքը մի-ակենտրոնութիւնն է՝ հայութեան հաւա-քականութիւնը, հայրենիքի միաւորու-մը, անկախ պետականութեան ստեղ-ծումը եւ այդ միակենտրոնութեան ա-ռանցքը Հայաստանն է: Ոչ թէ արեւմը-տականացում, այլ հայկականացում, ոչ թէ Հայրենիքի հայեցեալը դէպի Արեւ-մուտ, այլ Սփիւռքի հայեցեալը դէպի Հայաստան: (...) Ազգի փրկիչական մար-մինը տրուում է ներպետական, սոցիա-լական եւ այլ հակադրեցութիւնների տաղանայից եւ Սփիւռքի որոշ գրագէտ-ներ յարմար առիթ են գտել հրապար-կելու գեղեցիկ եզրերների հրաւե-րով՝ եկէ՛ք, սփիւռքացէ՛ք, արեւմտակա-նացէ՛ք, մոլորացէ՛ք հոգով»:

Այդեօք հայրենի մտաւորականը ի՞ր քննադատած անձերէն ունէ մէկուն դը-րութեան մէջ կարգադրէ՞ր է, օրինակ, ար-տադարձի հրաւէր: Որակական փո-փոխութեան մը համար պայման է երկիր փոխելը: Երբ որ կ'ըսուի, թէ Հա-յաստանը նայի Արեւմուտին, կը նշա-նակէ, որ սորվի «համարկել» ուսու-թէ՝ արեւմտեան մշակոյթի մարժեքաւոր տարրեր ստեղծագործական իւրացու-մի ենթարկէ: Ի՞նչ պիտի պատահի հայ ժողովուրդի այն կէտին հետ, որ նոյն-իսկ եթէ Հայաստանը վերականգնուի ի՞ր պատմական սահմաններուն մէջ, պիտի չլիզէ գրաւելու իր պապերուն հողերը: Սփիւռքէ հայեացք մ'ընտ Հայաստանին ուղղուած է, բայց որբա՞ն ատեն, եթէ Հայաստան մնայ ինքնաբաւ եւ աւանդա-պահ ուղեգիծի մէջ: Աւանդութիւնը՝ ա-ւանդութեան սիրո՞յն:

Սարինեանի խորագիրը փոխ առնելով, հարց տանք. «Միմէ եւ Երբ եւ միմէ եւ ո՞ր»:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍԹԷՐՈՍԵԱՆ

Պուլկոն-Ալյուր

ՄԻՅԷ, ՎԱՆ ԿՈԿ ԵՒ ԴԱՇՏԵՐՈՒՆ ԽՈՒՎՔԸ

Յորենի հասկերը, հունձը, սերմին եւ հողին միացումէն դուրսացած, կատարեալ խորհրդանշէն ու մարմնացումը կը հանդիսանան սերնդադարձութեան, կեանքի շարունակականութեան, տիեզերական եւ արարչական օրէնքի յաւերժութեան: Այս հոլովոյթին կ'ընկերանան նաեւ, բոլոր փոխանցուելիք պատգամին, սեռային ու տարփային առնչութիւնները, իրենց աշխարհային երեւոյթներով: Նկարչական մարդին մէջ, տարբեր ժամանակաշրջաններու եւ դարոցներու պատկանող երկնային աշխարհի զոյգ զոյգ յատկանշական դորձեր յղանակէն:

Միջնադարու վերջերուն, Պերրիի դուրսին ժամադրութիւնը սկիզբը, ինչպէս նոյն տեսակի այլ գիրքերու, տարին ներկայացուած է իր տասներկու ամիսներով, իւրաքանչիւր պատկեր ամիսուան յատկապէս զարգացող նկարագրերով, առաջին տեսարանէն մինչեւ հողմաշարունակ, բերքահաւաք, եւ որսորդութիւն: Փիւնթեր Պրուիլը, 1560-ական թուականներուն, նոյնաման շարք մը կը յղանայ (սակայն անաւարտ մնացած), որուն ծիրին մէջ իւրաքանչիւր իւրաքանչիւր յատկանշական երկու ամիսներ կ'ընդգրկէ: Իսկ դար մը յետոյ, բնանկարչութեան ակնհայտ կարեւորութիւնը ստանալով, դաշտանակարչութիւնը աւելի իրապաշտ պատկերում կը դառնայ: Այսպէս, եթէ ցորենի օսկեղէն դաշտը կը շարունակէ ամառը խորհրդանշել, ինչպէս Նիքոլա Փուսէնի շորս եղանակներու շարքին մէջ, միւս կողմէ, յանձին հողմաշարի ճաղով վան Պուրտալէի, ան ընտելեանական սքանչալիքին մաս կը կարծէ, ինչպէս իր «Յունի դաշտերը» պատաստը կը պարզէ: Այստեղ, տարածուն երկինքն ու ամպերը, դիտողին աչքին աւելի կ'ընդարձակեն նկարումը ցորենի դաշտերուն միջոցը, իր միտքն ու երեւակայութիւնը ներկայացուած տեսարանէն շատ աւելի հեռու տանելով:

Սակայն, երանութեան զգայութիւն յառաջանող նման պատկերումներու կողքին, կայ այլ ուղղութիւն որդեգրած ներկայացում մը, պատգամային: Արդարեւ, Ռամպանթիէն գոյութիւն ունի փոքրիկ թիւ մը, «Վանական դաշտերուն մէջ» (1644) խորագրուած, որ հակառակ իր շատ փոքր ծաւալին, ընկերային, դասական եւ բարոյական լայն առնչութիւններ եւ ակնարկութիւններ կը պարունակէ: Այս հորիզոնական տպանշան մակերեսին երեք քառորդը ծածկւած է ցորենի կանգուն բարձր հասկերով, որոնց միջեւ վանական մը կ'ընթերցուի, որոնց միջեւ վանական մը կ'ընթերցուի: Կոնվ թեւերէն դառած «Վ»-ը որ վանականին իրանը կը շրջանցէ, ձախը՝ թմբածի վիճակով գետին հանդիման, կը յայտնէ թէ ան յոգեւոր կամքով եւ հաճոյացումով ինքզինք յանձնած է վանականին: Տեսարանին աջին, քիչ մը հեռուն մշակը, մասնաւոր դարձեալ եւ կոնական դիտուած, ցորենը կը հնձէ, ինչ որ առաջին տեսարանին տեղի ունեցող արարքին կու տայ զարգացողի եւ անհատաբարձութեան ընդմիջ, արուած ըլլալով որ մշակին կինն է որ վանականին հետ իր կիւղը կը գոհացնէ: Եթէ Ռամպանթիէն պատկերած ձեւը հնձող մշակը, կինը կրնար ռեալէ:

Կը թուիլ դիտողին համար: Եւ կամ, արդեօք Ռամպանթիէն կուզէ յայտնել թէ երբ մշակը ընկերութեան վերադարձին համար կը գործէ, վանականը իր դերը լքած, իր կոչումին կը դառնան: Յատկանշական այն է որ, յաջորդ տարին, ինք այլ փորագրութիւն մը կ'ընտելան, «Պրանտական անկողինը», նոյն դերքուորումով զուգադրում մը պատկերելով, այս անգամ սենեակի մը մէջ: Ինչ որ կը նշանակէ թէ Ռամպանթիէն համար արարքին ներկայացումը ինքնին միակ նպատակակէտ չէ եղած այլ, անկէ անդին, տարբեր պատգամներ փոխանցելու նաեւ:

Ռամպանթիէն չընան, Հոլանտայի մէջ ընտելեանապաշտութիւնը մեծ քայլերով կը յառաջանայ, թէ՛ ցամաքային եւ թէ՛ ծովային տեսարաններով: Սակայն երկու դար յետոյ, ընտելեանապաշտութեան եւ ընտելեանութեան միաձուլումով, յանձին ժանձիրանտու Միլէի (1814-1875), հորը եւ դաշտերուն կեանքը մարդկայնացած պատկերում մը կը դառնան, պատգամներով իր օրինակ ունենալով Պրուիլը: Սակայն իր լրիւ փորձով, Միլէ հողին, դիւղային եւ մը: Միլէի նուիրեալ նկարիչը կը դառնայ: Միլէի քանդակները չեն յիշեր, իրենց մասնակցութիւնը ի վեր, անոր պատկերած յաշակաւոր երեք կիններ որպէս «Հասկաքանդակ», ո՞վ կը մոռնայ անոր «Հրեշտակայինը»: Ասոնք երկու նկարներ են, որոնք աղբատութեան, խոնարհ աշխատանքին եւ ոգեկան նուիրումի երեւոյթի կ'արձարծեն, դաշտերուն վրայ տարածուած:

Միլէի արուեստը լիովին կը ցոլացնէ իր չընանի դասակարգային եւ ընկերային զրոյթները որոնք, ճարտարարուեստականացման բերմամբ, ամբողջովին նոր խաւերու եւ յարաբերութիւններու ծրուիչ կու տան, երբ տեղի կ'ունենան զանգուածային դաշտերը գիւղերէն դէպի քաղաքներ, աշխատանքի նոր տուեալներու իր հետեւանքը: Միլէ, իր կրօնական խորքով, ինքզինքը բաժնեկից կը զգայ գիւղացիին թշուառութեան: Կը համակուի գիւղով ու մշակով եւ ընտելութիւն կը հաստատէ Պարպիգոն գիւղը: Իր արուեստով, Միլէ մշակն ու գիւղացին կը ներկայացնէ որպէս նոր հերոսներ, որոնց հերոսութիւնը տաժանքին ու զրկանքին տուկան է, շարունակելով սերմանել, հնձել, աղալ եւ հաց թխել, որպէսզի կեանքը շարունակուի... Այսպէս, Միլէ առաքելի մը նման, կը դառնայ իր հերոսներուն յոյսերն ու առաքելութեան միջոցաւ վսեմացնողը: Նման մարդկայնացում մը, իր կրօնական եւ թախորդով, Միլէն կը կապէ, աւելի, հիւսիս բողոքական ըմբռնումին, ինչպէս գիտել կու տայ Ռամպանթիէն շարքը, քանի որ Միլէ «Բիստոնեմուքիւնը կը ներմուծէ ուղղակի բնութեան անմիջական ըմբռնութիւնը: Ան Բիստոնի վարդապետութիւնը կը նկարագրէ ոչ թէ Բիստոնի պատկերը: Բողոքական այս ըմբռնումն է որ Միլէի աչքին Պրուիլը նշանակալից կը դարձնէ եւ Միլէի՝ վան Կոկի»(1):

Գիւղական եւ դաշտային պահերու եւ

վիճակներու այս վեհացումով, Միլէի արուեստը կը ստանայ խորհրդանշական հանգամանք, իրականութենէն ըլլող: Սակայն, իր արտասովոր մէկ պատասխանով, «Մահը եւ փայտահատը» խորհրդանշում, Միլէ կը կանխէ դարպիւրջի խորհրդապաշտ դարձումը, նկարելով գործ մը որ երեւակայական, իրականն ու խորհրդանշականը կ'ընդգրկէ: Նկարին կեդրոնը կը խոստցնէ իրարու հակադրուող պիւրի շարժումները, որոնք կեանքին ու մահուն միջեւ գոյութիւն ունեցող պայքարը կը մարմնաւորեն: Այսպէս, մինչ մահը (անդէմ եւ կոնական դիտուած, գրեթէ կմայր դարձած, սեւցած մարմինով եւ սպիտակ պատանքով ծածկուած, հսկայ մանդաղը ուսին), իր աջ թեւով ձեռք, տառապած եւ ուժասպառ փայտահատը գէպի իր բռնած ուղղութեամբ կը քաշէ, դէպի անորոշ եւ մութ կողմ մը, նստած փայտահատը ցախերու խորձին կը կառչէ, հակառակ ուղղութեամբ, դէպի քիչ մը անդին դառնող տունը դառնալով, որպէս էութիւն մը որ իր երգիքին տակ կեանքը կը պարտապարէ, նոյնիսկ եթէ իր, գեղջուկին կեանքը ուրիշ բան չէ քան տաժանք:

Միլէի աշխատանքներուն հանդէպ կարելի չէր անտարբեր մնալ, ժամանակի մը ընթացքին, երբ քաղաքական, դրամատիրական, հարմարեցումական եւ ընկերային դադարաւորները ետուն յաշակաւորութիւն, կամ խաչածեւում եւ հակադրում կ'ապրէին, երբ աշխատանքին պանծացումն ու անոր առնչուող կեղեքումը եւ թշուառութիւնը ընկերային հասկայութիւնները կը սրեն եւ տուն կու տան յեղափոխութիւններու, ապստամբութիւններու: Միլէի արուեստը իրականութեան այս ընկերային կը գալլէ եւ, ան իրականութիւններէն, քաղաքական ցոյց հանգամանք կը ստանայ, իր մեխանական ընդթիւթով հանդերձ:

Միլէի պատաստները թերեւս դեմ բռնանկարծիքներու տեղի կու տան ու իր համար աստիճանաբար կը տարածուի ու կը ծաւալի, մինչեւ որ տպագրապաշտներուն գալուստով (իրենց նոր, կենսութեան եւ դոնապեղ նկարչութեամբ) եւ անհատապաշտութեան հետդիմանքի աւելի տիրական դառնալով, ան քայլ առ քայլ կը կոկուի: Արդարեւ, նկարչականօրէն, Միլէի համարին նուազումը ոչ թէ իր մշակած յորինանքներուն ժամանակաւոր դառնալուն պատճառով է այլ իր նկարչութեան ակնյայտօրէն աւանդապաշտ եւ դասական քննութիւն: Կը բաւէ իրարու բաղդատել իր կարգ մը դորձերը եւ անոնց «ընդօրինակութիւն»ները, վան Կոկի կողմէ իրագործուած, նկատելու համար որ ինքզինքը աւելի պարտադրող, ինչպէս վան Կոկի պարագային, նկարչական լեզուին նորարարութիւնն է եւ զօրութիւնը՝ աւելի քան բնանկարչութիւնը:

Բայց եւ այնպէս, Միլէն քանի մը պատկերումներ, իրենց ներկայացման իւրաքանչիւրութեամբ եւ ընդգրկած պատկարմով, ժամանակի ընթացքին «սրբանք»ներու հանգամանք ստացան, ինչպէս «Սերմնացանք», «Հասկաքանդակներ» եւ յատկապէս, «Հրեշտակայինը» («Սերմնացանք»ին առջեւ ինչպէս չմտարեւել

Դանիէլ Վարուժան: Անհատական չի թուիր որ Վարուժան, նկարչութեան հանդէպ իր հետաքրքրութեամբ, Միլէի գործերուն մեծ տարածում գտած տպանշանը կամ անոնց վերաբառաւորութիւնները տեսնելով, «Հացին Երգը» յղացած ըլլայ: Ի. դարուն, գերիւրապաշտ Սալվատոր Տալիի համար «Հրեշտակայինը» մտասեւեռում դարձաւ, անկէ ներշնչուած իր բազմազան գործերով: Անդին, Փապլո Փիքասոյի «Նիրհող գեղջուկներ» (1919) ըստ էութեան Միլէի նոյն բնանկարչութիւնը կ'ընկերանայ: Ինչ որ առաւել յատկանշական է, այն է թէ այս բոլորին մէջ տարփային առաջնակարգ կամ զուգահեռ տեղ կը դրաւ: Սակայն Միլէի ամենահաւատարմ հետեւորդը կը դառնայ, թէ՛ որպէս բնանկարչութեան ընտելութիւն եւ թէ՛ որպէս մարդկային դերքորոշում, վան Կոկ:

Երբ, 1880-ին, Վլաստի վան Կոկ (1853-1890) կ'որոշէ նկարիչ դառնալ, իրեն որպէս օրինակելի առաջնորդ կ'ընտրէ Միլէին, ասոր մահէն հինգ տարի ետք: Վան Կոկ արդէն իր ետին ունի խոփալից փորձառութիւններ, յոյսերով իր էութիւնը ծուլած ըլլալով չքաւորներու եւ գրկուածներու կեանքին: Ինք մօտէն կը ծանօթանայ Միլէի արուեստին, Փարիզ դառնալու իր առաջին շրջանին, երբ 1875-ին Միլէի նուիրումը յետմահու ցուցահանդէսը կը տեսնէ, տասնեակներով դժանկարներ եւ կուսակալներ հանձնարող: Ասոնց իր լրաց թողած առաջնորդութիւնը այնքան ուժգին է որ իր եղբորը թէյոյ կը գրէ. «Երբ ցուցադրանք մտայ ուր գործերը ցուցադրուած էին, այն զգացումն ունեցայ որ իբրեւ թէ մէկը ըսէր՝ «Այն կ'օրինակէր հանգի՜ւ, քանի որ այստեղ տարբեր ինքն ինքն կը գնէ»:

Այս արտայայտութեամբ, վան Կոկ կը յայտնէ այն հանդիսաւորութիւնը՝ որով ինք Միլէի արուեստն ու պատգամը կ'ընկալէ, նոյն ատեն ցոյց տալով անխառն ու ամբողջ էութեամբ արուեստին նուիրուելու գոյց տակաւին իր մօտ իր լրիւ մին հասած փափաք մը: Տասը տարի ետք, երբ իր նկարչական աշխատանքը ու շարքաւ արդիւններ ձեռք կը բերէ, վան Կոկ Միլէն կը կոչէ հայր «այսինքն» երիտասարդ նկարիչներուն խորհուրդ տուողը, առաջնորդը, ամէն բանի մէջ: Կուսակցիցէ թէ ինք անոր նման կը մտածէ եւ անոր ըսածներուն կը հաւատայ. արուեստագէտի անձին, որպէս մարդ, նոյնքան ուշադրութիւն դարձնելով որքան անոր երկին:

Սակայն, սկիզբէն իսկ, վան Կոկի գործերը, հակառակ իրենց պարունակած անկատարութիւններուն, արտայայտչական զօրութիւն մը ունին որ կը պակսի Միլէի: Ոչ միայն ներկայացուած կերպարները նկատի առնած այլ՝ նոյնինքն

ստեղծագործական արարքը, նկարչական եւ գծաւորն ուժը: Աստուծոյ ցոյց կու տան արուեստին հրաշքով փարած վան Կո. կի հաստատակամութեան ուժգնութիւնը եւ թէ նման ուշադրաւ, արագ եւ հեղի- նակաւոր սկիզբ մը չէր կրնար անսովոր արդիւնքներու չհասնիլ:

Վան Կոկ, իր նկարած գեղջուկներով եւ հանքագործներով, աւելի թանձր եւ անմիջական զգայութիւններ կը յառաջա- ցնէ քան Միլէյ: Իր հերոսները գեղազիւ- տական պատկերում չունին, ինչպէս Մի- յէի մօտ: Ուստի, աւելի իրական կը թուին: Իսկ ի՞նչ տարբերութիւն նկար- չական մեկնաբանման: Վան Կոկի գիծե- րուն ուժգնութիւնը, ներկանիւթին թա- ւուրութիւնը, միջոցային աւելի հետաքրք- րական լուծումները, կենդանութիւն մը կու տան իր տիպարներուն, բարախուն չունչ մը, հեւք մը, հեռու Միլէյի իտէա- լականացումէն:

Միլէյի հանդէպ ցոյց տուած իր պաշ- տամունքին մէջ, վան Կոկ ամէնէն ա- ւելի կը տպաւորուի անոր «Սերմնացա- նը»ով, զոր 1880-ի ամրան հինգ անգամ կը գծէ (տպածոյի մը վրայ հիմնուելով) որոնցմէ ալ միայն մէկ տարբերակ գո- յութիւն ունի: Սկանալի աշխատանք մըն է, սակայն մեծ լրջութեամբ իրա- գործուած: Տարի մը յետոյ վան Կոկ իր «Սերմնացանը» կը յղանայ, փոքր ծաւալի գծանկար մը, որ ոչ մէկ առն- չութիւն ունի Միլէյին հետ: Այստեղ կերպարը կանգնած է, անշարժ, որպէս պարզ գիւղացի մը՝ առանց պատգամի մը փոխանցման, իրեն թէ պահ մը մը- տածման, խոկումի վիճակի մէջ գտա- նուի, նախքան սերմը ցանկը: Ասիկա արդէն ապացոյց մըն է որ վան Կոկ Մի- յէի լոկ եւ հուր կապկոտը որ ըլլալու չի ձգտիր այլ, անոր օրինակին հետեւելով հանգեալ, իր անձնական պատկերումը տալու, կեանքի եւ բնութեան երեւոյթ- ներուն:

Մինչեւ 1886, նախքան Փարիզ իր անց- նիլը, վան Կոկի նկարչութեան մէջ կա- բեւոր տեղ կը գրաւեն միլէյեան բնանիւ- թեւը, ինչպէս հնձողներ, հասկաքաղներ, զետնախնձոր ցանողներ, փայտահատներ: Սակայն մինչ Միլէյի վրձնահարուածը կը նկարագրէ, վան Կոկինը ձեւը, ծա- ւալն ու միջոցը կը կերտէ: Իր այս գոր- ծերուն մէջ վան Կոկ երբեմն ձեռք կը բերէ նկարչական ակնյայտ ուսուցում- ներ, թանձր ներկի, ազատ եւ հասու- վրձնահարուածներու օգտագործումով, իրեն թէ իր աշխատանքով ուղէ անցեա- լի իր հայրենակիցներուն, Ռամպան- թի եւ Հալսի նկարեակերպերը միաձու- լել: Իր երանգաւորումը մութով կը տի- րապետուի, ողբերգականութիւն եւ խոր- հրդաւորութիւն տաժող, որոնք ոչ միայն իր յոյժերը կ'արտայայտեն այլ նաեւ՝ կը համապատասխանեն տիրող ընդհանուր մթնոլորտի մը, պատկերու- մի մը: Քանի մը տարի ետք, նոյնիսկ երբ լուսավառ եւ դուռնազեղ պատատներ կը նկարէ Առլի մէջ, Ֆրանսայի հարա- ւը, այս գծով Թէոյի կը գրէ. «Բայց ես տակաւին այն եմ ինչ որ էի՝ Նաւերնի մէջ, երբ ապարդիւն փորձ մը ըրի երա- ժշտական կը գրայի յարաբերութիւնները որոնք կան մեր գոյներուն եւ վակնէրի երաժշտութեան միջեւ»: Ակնարկութիւնը շատ զիպուկ է եւ նոյն ատեն ինքնայայտ, որ ցոյց կու տայ թէ վան Կոկ խոր կեր- պով կ'ապրի իր նկարած նիւթերը, ա- նոնց ընթացիկ երեւոյթներէն անդին հասնելու անդրաշնորհ մը, քանի որ ինք ալ, իր կարգին, կը ձգտի վեհացման եւ բացարձակին, այնքան որ կը գրէ. «Թէօ, կը Թանցնա՞ս հոլանդացի քանաստեղծի մը այն արտայայտութիւնը թէ, ես հոգիս կ'ապրուած եմ աւելի քան հոգիս կ'ապ- րուի»: Ոգեկանով եւ ներաշխարհայինով, անկասկած:

Թէօ, Փարիզի մէջ արուեստավաճառ Կոպիլի մօտ գործելով, մօտէն կը ծա- նօթանայ հոն խմորուող եւ գործող յա- ուաճապահ շարժումներուն եւ տեղեակ կը սրահէ իր եղբայրը՝ Վէնսանը: Այս պէս, նախքան Փարիզ ժամանելը, վան Կոկ կ'իմանայ տպաւորապաշտներուն մասին, սակայն առանց կարենալ ձգը- րիտ կերպով պատկերացնելու նոր դըպ- րոցին նկարչական էութիւնը եւ նոյնիսկ չուզեր նորութիւններով շատ հետա- քրքրուիլ: Բայց, երբ Փարիզ կը հաս- նի 1886-ի սկիզբին եւ տպաւորապաշտ գործերը կը տեսնէ, իր մէջ հետզհետէ տեղ կը գտնէ արմատական եղափոխութիւն

մը: Քանի մը ամիս ետք, մութ մթնո- լորտն ու գոյները կը չքանան, որոնց տեղը կը գրաւէ լուսավառ երանգներու անգաստան մը, մինչ Միլէյ կը դառնայ յիշատակ մը...

Իր այս նոր «արեցում»ին մէջ, վան Կոկ կը տեսնայ աւելի լուսաւոր երկինք- ներու եւ գոյներու: Կ'եղբարկացնէ թէ Ֆրանսայի հարաւը պիտի կարենայ իր փափաքին զոհացում տալ: 1888 Փետրե- ւարին ան Առլ կը ժամանէ, Թուրուզ- Լօթիքի ցուցմունքով:

Փարիզ երկու տարի տեւող իր կեցու- թեան ընթացքին, վան Կոկ կեղծարարացած էր ինքնանկարներու, դիմանկարներու եւ յատկապէս անշարժ բնութիւններու ու քաղաքէն եւ անոր շրջակայքէն առնը- ւած բնանկարներու վրայ: Բայց երբ Առլ կը հաստատուի, ընդարձակ դաշտերն ու անոնց մէջ գործող մշակները իր մէջ կրկին կ'արթնցնեն միլէյեան ապրում- ներն ու պատկերումները՝ որոնք, խոր- քին մէջ, լրիւ չէին «խամբած», քանի որ փարիզեան երկու պատատներ, մին հո- րիցոնական եւ միւսը ուղղահայեաց, ցո- րենի դաշտեր կը ներկայացնէ: Ասոնց մէջ վան Կոկ կ'իրարկած է նկարչական արագ, անմիջական եւ անշատ վրձնա- հարուածներու նկարեակերպը, տպաւո- րապաշտներէն կրած իր ազդեցութեամբ, ուր քաղաքիկական հազելիւնակ մը, ձոխ գոյներով երկրորդուած, լրիւ հակապատ- կերը կը կազմեն իր հորանտական շրջա- նի մութ եւ ողբերգականութեամբ գործ- մուած աշխարհին: Սակայն վան Կոկ իր հետ Առլ կը տանի նաեւ իր առանձ- նութիւնը, իր անսփոփելի ներաշխարհ- չը, իր ողբերգութիւնը:

Բայց բնութիւնը եւ իրմով համակ- ուած, սակայն ներաշխարհայնորէն բը- զըքտուող արուեստագէտը, իրարու միա- նալով, հրաշալիքներու ծնունդ կու տան, մինչեւ որ արուեստագէտը, ինչպէս մը- շակը, ուժասպառ կ'ընէ եւ իր գործն ու դերը աւարտած զգալով, հրաժեշտ տայ կեանքին: Այսպէս, գոյներով յորդուն պատատներ իրարու կը յաճորդեն: Ա- րեւը, լուսինը, աստղերն ու դաշտերը իրարու կը յարակցին ձեւով մը որ նա- խապէս ոչ մէկ նկարիչ պատկերած էր: Զեղուն զգայութիւն մը կը համակէ ա- մէն ինչ, բնութեան վրայ կը տարած- ուի ու անոր կը թափանցէ, զայն վերա- տեղծելով, աւելի զեղեցիկ եւ հմայիչ, քան տեսանելի իրականութիւնը: Վան Կոկ կ'երագէ արուեստագէտներու հաւա- քականութիւն մը ստեղծել հարաւի մէջ, եղբայրութիւն մը եւ աւելի հեռու երթալ կեանքն ու արուեստը միաձուլելու ուղ- դութեամբ: Փօլ Կոկին, այլ հաշիւներով, իր խնդրանքին կ'ընդառնալէ: Միակե- ցութիւնը շատ երկար չի տեւեր եւ ող- բերգական մեծ արարքով մը կ'աւարտի երբ վան Կոկ, Կոկինի հետ իր գոտուե- լուն իր հետեւանք, իր ակնաշնորհ կը կը- րէ: Յետոյ կրկին կ'ուզուի եւ առանձնու- թիւն: Այս անգամ աւելի դառն եւ ըս- պառնացող, որ յաւաքութիւն կը բու- րէ, անհեթեհաբար սահմաններուն մօտե- ցող:

Վան Կոկ աւելի քան տարի մը կը մը- նայ Առլ: Այստեղ իր նկարչութիւնը իր գաղաթիւններին կը հասնի: Իր կարելի- ութիւններուն եւ ձեռք բերած արդիւնք- ներուն զիտակցելով, Առլ հասնելէն քա- նի մը ամիս ետք Թէոյի կը գրէ. «Ես պի- տի աշխատիմ եւ քիչ մը ապրիմ անդին իմ գործերէս քանի մը պիտի մնան: ...Բայց ապագայի նկարիչը գումապաշտ մը պիտի ըլլայ առանց նախընթացի»: Եւ խորքին մէջ վան Կոկ ինքզինք կը հարցադրէ եթէ ինքն է ալ մէկը, երբ համեստ բազմապատկանով մը, կ'աւելցնէ. «Ապագայի այս արուեստագէտը ես չեմ կրնար պատկերացնել որպէս մէկը որ ին- ծի մնամ փոքր մաշարաններու մէջ ապ- րի, քանի մը կ'եղծ առաւելներով գործե- եւ գումարներու բողբոջներ յաւաքի»:

Իսկութեամբ, վան Կոկի պատատնե- րը գոյներ կը ժայթքեն, մարմնոտ, շող- լողուն: Ինք կը լծուի տեղադրին աշխա- տանքի ու կ'իջնէ մինչեւ ծովեզերք, ծո- վը եւ տեղւոյն ձկնորսներուն նաւակները նկարելու: Յունիս մասուն, սերմնացա- նը կրկին կը յայտնուի իր նկարչութեան մէջ, ինչպէս եւ խորհրդապաշտ պատկե- րում մը, երբ արեւու սկաւառակը բնա- կանէն աւելի մեծ ծաւալով կը ներկայա- ցնէ, արեւը՝ որպէս կենարար անմար լոյս եւ սերմնացանը՝ որուն ցանած հա- տիկները պիտի աճին եւ մարդը պիտի սնուցանեն: Արեւու սկաւառակին ընդար-

ձակութիւնը կը շեշտէ սերմնացանին դե- րին վեհութիւնն ու արժանիքը (ինչպէս եւ մարդուն, արուեստագէտին առանձ- նութիւնը), նկարներու մէջ ուր երկու գերակատարները արեւն ու սերմնացանն են, որպէս համագոր ներկայութիւններ: Խորհրդապաշտ այս հատումը իր բարձ- րագոյն արտայայտութիւնը կը գտնէ 1889- ի «Աստղադարձ գիշեր»ին մէջ, Սէն - Ռեմի - ան - Փրովանսի մէջ նկարուած, ուր վան Կոկ փոխադրուած էր, անգործը ձեռք բերելու, իր լուսնոտութիւնն ու հո- գեկան տաղանդները փարատելու: Այս- տեղ, քանի մը ամիս ետք կը ձեռնարկէ ընդօրինակութիւններու շարքի մը, որուն մեծ մասը կը հիմնուի Միլէյի գործերուն վրայ: Վան Կոկ կը գրէ. «...զիս շատ կը հետաքրքրէ ընդօրինակութիւններ կա- տարելը...»: Թէ ընդօրինակելը հինգստ ձե- մը կը նկատուի, ինձի համար ոչ մէկ կա- րեւորութիւն կը ներկայացնէ: ...Ներկա- յիս մնաւանդ հիւանդ ըլլալով, կը փոր- ձեմ բան մը, զիս սփոփելու համար, անձ- նակաւ հանդիպիս համար»:

Միլէյէն կատարուած ընդօրինակութիւն- ները հիմնուած են անոր «Դաշտի աշ- խատանքներ» տպածոյ սեւ եւ ձերմակ շարքին վրայ: Վան Կոկ անձնաթիւ ըլլա- լով բնագիտներու գոյներուն (որոնցմէ մեկնելով կատարուած են տպածոները), անոնց դուռնային իր մեկնաբանութիւնը կը կատարէ, որ կը հիմնուի յատկապէս ձերմակով խառնուած կապուտի, կա- նաչի, դեղինի օգտագործման վրայ, ինչ որ անոնց կը շնորհէ ձերմակ, անհեթե- ղէն եւ երգալիս լոյս մը, թարմութիւն մը, խաղաղ եւ խաղաղոյ: Իր նոր մի- ջավայրէն, հիւանդանոցէն, վան Կոկ Թէոյի կը գրէ. «Հաւանական կը գտնուի որ այլեւս երբեք թանձրանքի գործեր չնկարեմ: Ասիկա քաղաւած ապրելու համ- զարտ կ'ենթադիմ արդիւնքն է գործի փոր- ձարկելու եւ աւելի լաւ կը գտնուի ինքզինքս: Խորքին մէջ այնքան ալ վայրագ չեմ, ի վերջոյ կը գտնուի աւելի ինքզինքս ըլլալ հանգաւորութեան մէջ»:

Խաղաղութեան ձգտող այս ընթացքին մէջ, Միլէյի «Յետ միջօրէի հանդիսարան» խառնուի ըլլալ: Այս բնանկարին վան Կո- կի վերամշակման մէջ, խաղաղութեան, ամփոփուածութեան եւ մտերմութեան վիճակները աւելի կը շեշտուին, քանի որ տեսարանին խորը ինք գործին հասկերու դաշտ մը նկարած է, ներփակող՝ որպէս «ցանկապատ», մինչ Միլէյի մօտ ալ դա- սին կը գտնուին բաց դաշտեր, որոնք մինչեւ հորիզոն կը տարածուին: Այս զգայութիւնը վան Կոկի պատատին մէջ կը շեշտուի նաեւ իր օգտագործած ե- րանգներուն բերումով, կապուտով եւ ոս- կեգոյն գեղինով սահմանուած, ինչ որ համառոտելու, ամփոփելու համագոր կը դառնայ: Սակայն դաշտին մէջ տար- փանքը, զոր Ռամպանի ներկայացու- ցած էր, ալ տեղ եւս ներկայ է, թէկուզ տարբեր ակնարկութիւններով եւ պատկե- րումներով: Միլէյի «Յետ միջօրէի հան- դիսարան»ին գծով Հերպերթ կը գրէ. «Խոր- քից գործը, կ'անդրադառնամ որ նիւ- ինդ գործը որ կ'եսորին կը հանգչի, նոյն պէս միաւրի կը քննանք գիշերը: Իրենց մարմիններու գուգորդումը կրկնուած է մանգաղներուն եւ ռոմանտիկներու գուգա- հետութեամբ եւ կնոյ դիրքի երթակալու- թիւն կը յայտնուի»: Հերպերթ՝ այս պատ- կերման մեկնակէտը կը նկատէ Միլէյի աւելի կանուխ շրջանի գծանկարներէն մէկը, որուն մէջ կ'իտալիական պարմանու- հի մը հորիզոնականութիւնը գետնը երկա- րած է, իր իր սիրականը, ծնրադիր, ի- րեն կը մօտենայ եւ որոնց ետին կը տես- նուի յարդի դէպ մը եւ ոչխար մը, ինչ որ գեղեցիկական բնութիւն արտապատկերումն է հաւանաբար զիջարանական նիւթի մը(2), որպէս տարփային վիճակի արտայայ- տութիւն:

Իր վերջին շրջանին Միլէյ կը ձեռնար- կէ թովիչ տեսարաններու եւ տարուան չորս եղանակները ներկայացնող շարքի մը ու կ'իրագործէ գծանկարներ որոնց մի քանիս, իրենց մութ ու լոյսի եւ աշ- խատեակերպի դրոյթով, անխուսափելի- օրէն մտածել կու տան Ժորժ Սէօրայի աւելի ուշ իրագործուած եղալի գծանը- կարներուն մասին: Իսկ այս օրերուն Փա- րիզ տեղի ունեցող ցուցահանդէսը, Մի- յէն եւ վան Կոկի միատեղող, երկու նկա- րչներուն միջեւ բնանկարային եւ մարդ- կայնական դիրքորոշումներու յարակ- ցութիւններէն անդին, նկարչական մար- դին մէջ է որ աւելի խօսուն հանդամանք կը ստանայ: Ան նախ առիթը կ'ընձեռէ Միլէյի վերաթեւորելու, որպէս Ժ. դա-

րու բնապաշտութեան եւ իրապաշտու- թեան իրարեւորագոյն ներկայացուցիչնե- րէն մէկը, իսկ միւս կողմէ կը թարմա- ցնէ եւ կը վերանորոգէ վան Կոկի նկար- չութեան ընկալումը, այն իմաստով որ իր համբաւը, զինք պատող առապելը, չուրկական շահարկումներն ու դիմելու անսանձ խաղերը զայն ակնյայտօրէն ա- զաւարած են, կամ երկրորդական, չբե- լու համար յետին մակարդակի ինքնուրո- ցած են: Միլէյի աւանդապահ եւ վան Կոկի նորարար նկարչութիւններուն մէկտե- ղումով, տարբերութիւնը աւելի ցոյն կը դառնայ հինին եւ նորին միջեւ: Կա- րելի է պատկերացնել այն ցնցումն ու հակադրեցութիւնը գործ մարդիկ ունե- ցած էին կամ կրնային ունենալ ի տես վան Կոկի գործերուն, մարդիկ որոնց աչքերը չլացած կամ քողարկուած էին կանոնապաշտ, դասական եւ աւանդական րուսերու խաղով, դուռնային ուժգին հակադրումներով եւ մեկտեղումներով, մութ շրջագիծերով եւ կրքոտ, կրա- րատուած եւ մարմնոտ վրձնահարուած- ներով): Հսկայ պալէստի մը տպա- ւորութիւնը պէտք է թողած ըլլայ: Նկարիչը, իր աշխատանքին ուժային բնոյթին զիտակցել, Առլ քաղաքէն Կո- կին կը գրէ. «Ամէն ինչ կը մոռնալ քանի որ արտաքին գեղեցիկութեան հա- մար գործ չեմ յաջողի ներկայացնել, քա- նի որ զայն նկարիս մէջ տեղի եւ կտու- կը դարձնեմ, մինչ քանիս ինձի ինք կա- տարելի կը թուի: Սակայն այժմ իմ աւ- կըրտու մարմնակոյտիս ձգտումը այնպի- սին է որ ան շիտակ նկատակիմ կ'ուղղը- լի: Ասոր արդիւնքը կ'ըլլայ անկեղծու- թիւն մը որ անգամներ թերեւս իրապա- տուկ է անով՝ որ կը գտնուի եթէ ամէն պարագայի բնանկարը ինքզինքս իմ վայ- րագ եւ ձայններ իրագործումիս յանձ- նէ»:

Սէն-Ռեմի-ան-Փրովանսի մէջ վան Կոկ կը շարունակէ գործեր դաշտեր նկարել: Իսկ երբ 1890-ի Մայիսին Փարիզ կը վե- րադառնայ եւ Օվէր-սիւռ-Ուալ կ'անցնի, Թէոյի կաշէն լինամուկու համար, զա- տային նոր տեսարաններու դէմ յանդի- ման կը գտնէ ինքզինք, որոնք «ցորենի հսկայ տարածութիւններ եւ անհանգաւոր երկինքներու տակ» եւ թէ զանոնք նկա- րելով ինք չի «վարանիլ հետամուտ ըլլա- լու տխրութիւնը, ծայրագոյն միայնու- թիւնը արտայայտելու»:

Ընկճուած եւ քայքայուած ներաշխար- հով վան Կոկի կեանքին վերջին շարքի- ներն են, «ցորենի դաշտերու անպարա- զիծ տարածութիւն»ով շրջապատուած, իր մէջ առանձնութեան զգացումը աւելի աստուայնող, մինչ իր եւ Կաշէն միջեւ յարուածութիւնը կը սրի...: Ընդուն- ուած է պատումը թէ Յուլիս 27-ին իր ստացած անձնապատկան փամփուշտը կը վրէպի զինք անմիջապէս զգետնի, սակայն զինք մահացու կերպով կը վի- րաւորէ: Երկու օր յետոյ վան Կոկ իր աչքերը առ յաւէտ իր փակէ, հողին միա- նալու, հողը գոր տուչորուն խոռովով եր- դեց:

Վան Կոկ թերեւս միշտ կը յիշէր Միլէյի խօսքը թէ «Արուեստը ինկաւատարար մըն է, որուն համար հարկ է իր մարքը վտան- գել»: Վան Կոկի մահուն, իր վրայ նա- մակ մը կը գտնուի ուր, ի միջի ալլոց, գրած էր. «Լա ուրեմն, իմ գործիս հա- մար կ'ենթադիմ կը վտանգեմ եւ խիստ կի- սով անոր մէջ կ'որոնեցուցի...»:

Ասիկա վան Կոկի նուիրական վերջին ձօնն էր Միլէյի:

ՇԱՀԱՐԱՆ

(1) Robert HERBERT : «Jean-Fran- çois Millet», Art Council of Great Britain, London, 1976, p. 144.

(2) Ibid, p. 158. Այս գծանկարը, «Գաղտնաբացութիւն» խորագրուած, գաղափարի գուգադիպու- թեամբ մը գուցէ, կ'երկրորդէ Ռամպան- թի «Վանկանը դաշտերուն մէջ»-ի համա- դրումը, ինչպէս եւ զայն կ'ապրի կապու- լած անոնց տեղերը: Այսպէս, առաջին տեսարանին կը գտնուի գործը, մինչ անոնց ետին յարդերու կոյտն ու ոչխարը: որոնք կը փոխարինեն Ռամպանի փո- լազուրութեան ցորենի հասկերն ու հնձող մշակը:

Ի Խ Ո Յ Ձ Ս Տ Ե Ղ Ծ Ա Ն Ո Ղ Տ Ր Ց Ա Կ Ի

(Նոթեր Գրիգոր Պոլսեանի «Սեւեր» գրքի լուսանցմանը)

Սոյն գրութիւնն ընդամենը Գրիգոր Պոլսեանի «Սեւեր»-ի ընթերցումի սկզբը նախան ուրուագիւրն է։ Այս երկի բազմա- պարունակութիւնը ներքնագրային եւ ար- տաքնագրային գուգորդութիւններում առ- կայում է ինչպէս իմաստային յոգնակի- ւթիւն՝ բնագրում ձգուելով, անդրա- փոխարկուելով տարբեր իմաստների, նը- չանակութիւններ, այնպէս էլ նորնագը- րային լեզուակերտութեամբ՝ նշանաբա- նում Ի. դարավերջի արձակի յղացքա - ստեղծարանական, ձեւարանական համա- գրութիւնը, միաժամանակ ներբերելով ԻԱ. դարի գրականութեան/վէպի մշա- կոյթ։

Եթե հազար ութ հարւում էլ տողանոց («Սեւեր»-ի ծաւալը) ստեղծագործութիւ- նը(1) տարողում է հայկական արտա- տարածքային կենսապատմութեան զիւ- ցագնորդութիւնը եւ այս քառասուն բոլորի ստեղծագործական հանգարտեցումը, կար- քաբերումը՝ ներքին տարածամանակեայ պատմութեամբ, կենդանագրում է զիւցաներգութիւնը տարողող գոյութե- նական եւ սպաղոյուցութեան վտարան- ղութեան հովուներգութիւնն ու խոր- հուրը, գրոտոսկայնութիւնն ու անհե- թեթութիւնը, հոգեվերլուծումն ու քնա- րական հաղնորդութիւնը, կենսութեան անանցութիւնն ու սպառումը, նախա- սահմանութեանը տրուելու, ըմբոստանա- լու շրջանակը, սպասումն ու իմաստա- տրումը, կեանքի հէքեթահիւսքի կենտ- րոնացում - ապակենտրոնացման ընթաց- քի տեղն ու ահը, վայելքն ու կարօտա- րադութիւնը, ինքնապատնէշումների վը- կայութիւնները։

Ա. ՇԵՄ՝ ԴԵՊԻ «ՍԵՄԵՐ»՝
ՆՐԿԻՐԸ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԸՆԹԱՍՑԻ
ԽՈՐԳԻՆ

«Սեւեր»ը բարեյաջողելով Փարիզ - Պէյրութ - Հայկա սպաղոյուցական անցու- դարձը 1997-ին լոյս տեսաւ «Մաշտոց» մատենաշարով (2)։

Ընդհանրապէս Ի. դարի վերջին տաս- նամակի երկրորդ կէտը սփիւռքեան ար- ձակի մետաքնագրի համար չափազանց արդաստուր է ոչ միայն արժէքաբանա- կան թեւադրանքներով, այլեւ, որն ըստ իս, առաւել կարեւոր է եւ հետաքրքր- զրականութեան պատմութեան ընթացա- կանութեան յետագան սպառնալիցիս՝ ստեղծարանական բնոյթի եւ կիրարկում- ների արդիացման եւ արձակի գեղարուես- տական շարունակելիութեան հնարաւո- րութիւնների մատնանշում - իրացումնե- րով։ Արձակի (վէպի) իրագործումները իրական ձիւնպաշտի «Սեւեր» հասնու- մին, վահէ Պէրպլեանի «Նամակներ Զա- ւթարէն» վէպերով, խնդրոյ առարկայ ստեղծագործութեամբ՝ պոէտիկական - յղացքային ամբողջութեամբ նորագոյա- ցում են, ազատագրում՝ դասական կաղա- պարներից. եւ թէ՛ Պէրպլեանի, յատ- կապէս ձիւնպաշտի ստեղծագործութիւն- ները Սփիւռքի գրականութեան պատմու- թեան մէջ այնուհանդերձ տեղանիացու- են խիստ կարեւոր, էական գործառնա- յին դերերով, ապա «Սեւեր»ը պայմանա- տրում են արձակի նոր կերպը, վերջնա- կանապէս աւարտաբանում ձեւարանա- կան - յղացքային հանդերձը, սկզբնա- գրում գեղարուեստական նորագոյացու- մը, միջնագրային պարագրկումներում սակայայցնելով ստեղծարանական համա- գրականութիւն։

Գրիգոր Պոլսեանի «Սեւեր»ը համա- հայկական գրական համապատկերում հանդիսանում են նոր վիպանման երե- տութեանութիւնը ձեւական մակարդակի յարացուցային նորոգութեամբ, լեզուա- կերտութեամբ, բովանդակային մակար- դակի բարեփոխումով, իմաստային ըն- թերումները չափազանցումներով, ստեղծա- գործութեան գրականութեան պատմու-

թեան համար միաժամանակեայ, սինքրոն աւարտաբանութիւն - սկզբնաբանու- թիւնը խորսխում է գրականացման հա- մագրական հիմքերին. այսպիսով ներքնա- գրային տիրոյթներում ստեղծում է գե- ղարուեստական արձակի «ծննդոց ելքը»՝ բախումներով, ձեւատմաներով վկա- յում՝ արձակի բնութային գերակայու- թիւնները։ Բնականաբար նմանօրինակ գերպագնցումներով փոխակերպում է նաեւ գեղարուեստական ընթացքի պատ- մական յետագիւր հիմնային կողմնորո- շումներն ու արտայայտութիւնները։ Գե- նետիկական պոէտիկայի ոլորտում «Սե- մեր»-ի կանգնումը չօշափելի դառնում էր Պոլսեանի փոքր արձակ երկերի մէջ արդէն. մի դէպքում նախաստեղ- ծականութեանը մօտենայու, նրա սկիզ- բը նուաճել - հոչակագրելու, սեմին մեր- ձեւալու անթաքնոյց արարքով («Աղ- բիւր»)(3), որտեղ այս հատորի որոշա- գրումը դառնում է անհրկրային, գրողի ստեղծագործութեան մէջ. «Մանկութեան մէջ այնպիսի քեթիւ բարձրացումը՝ երբ դեռ մանկութիւնը կը շարունակէ տեսիլ։ Հատումը տեղի ունեցեր էր ար- դէն, քեթիւ առաջ, քեթիւ անկախ, եւ ձայնը կը կրէր անոր լսելի հետքը, անոր սպիւն»(4)։ Իսկ տեղորդութիւնն ու հատու- մը մանրամասնում է էյմոնին ու Մարիա- մին, Վերթինին ու Անթիբային, Մարի- ձային, Արաքսին, Նանոյին բաղհիւս- ուած գրողի եւ ի նշագրումները՝ աղէտի եւ կարօտի, սիրոյ եւ հեռացման, աքսո- րի եւ գոյաբանական «բօլայութեան» պա- րունակներում։ Մէկ այլ պարագային, կենտրոնանալով բազմաթիւ մանրա- մասնութիւններից մէկին, ներթափան- ցում նոյն աղէտի եղիւթեանը՝ միա- ժամանակ էւ պատնէշելով, էւ տիրելով եւ թէ՛ անցնելով այն(5)։

Նոր վիպանմանում «Սեւեր»-ի համարնա- գրում նախ այսմանաւորում է իրական- նութեան մայրերի բազմացման հաւաքա- ղորող գրականացմամբ, երբ աղմուկի «լը- սողական սրտառնը» կենդանագրում է. «...ձայնի մեկնատեղիին անորոշութիւնը կամ անոր տպաւորութիւնը իր ունիւրութիւնը ունի, իրականութիւնը կը գայ այդ- պէս, բազմացած»(էջ 7) եւ այս պարագային իրականութիւնը երթուարձում է հնա- րանութեան, ծագումնաբանութեան, հէք- եաթ / հակահէքեաթի, ծիսականացումն աւորեայ խօսքի, լեզուի սահմաննե- րում՝ կենտրոնացնելով դրբի ստեղծա- րանական երակէտը։ «Բաւ է արձանագրել ինչ որ կը լսուի յիշատակագրի պէս, գու- ցէ ամփոփել, սրբագրել, պահել հիմնա- կան մալագիծը»(էջ 15) (ընդգծումն իմն է՝ Գր. Յ.)։

«Սեւեր»-ի հանգրուանութիւնը պայ- մանաւորում է նաեւ երկի սփիւռքեան զը- րականութեան պատմութեան մէջ բովան- դակային մակարդակի նորարարական ա- լանդաշիւր դերով։ Այս պարագային եւս ստեղծագործութեան ներքին բազմաձա- նութիւնը ներբերում է այնպիսի որակ- ներ, որոնք այսպէս կոչուած «կարօտի», «նահանջի» գրականութիւնների կրաւորա- կան, չարժեքաւոր գրաբանութիւնների անցնում են, աւելին՝ համագրում՝ գո- յաւորելով յետպահանջ / կարօտային զը- րականութիւն, բնագիր, որ, ԻԱ. դարի սփիւռքեան գրականութեան կողմնորոշչ- ներից է լինելու, առնուազն մի քանի տասնամակ։

Բ. «ՍԵՄԵՐ» ԺԱՆՐԱԿԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴՐԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆՈՒՄ

Վէպի ճգնաժամի, ժանրի «մայրաբու- տի» ստեղծարանական - տեսարանական «գուժումը» (բնականաբար ժանրի դա- սական կառույցի) Ռ. Եագոպոսից մինչեւ Օրթէկա-Կասսէթ, Վ. Պենիամին, Ճ. Փառուլ, այլը՝ Հայոց գրաբանութեան պարագրկումներում անդրգուցելիօրէն մե- ծամանութեամբ հասու է, սակաւ դէպ-

քերում չըջանցում եւ, զարտուղութիւն- ները բացառել, Ի. դարավերջին Հա- յաստան ու ի Սփիւռք հիւսում լուսագոյ- նը բաժնիական - շիրմանգրականին գիրկնդրաւուն երուխանական արձակ։ Ժամանակակից գրական ընթացքն այսօր էլ «սպիւլուլատիւ պատմալիպատանութեան» տեղապտոյտից յամառ անդիտութեամբ դուրս էլ դալիս՝ կարօտաբաղձութիւն, ուժացում, սեռականութիւն տարտաձ հա- փառաժիններով։ Գրական - մշակութա- յին կենսոլորտում սակայն կայ համընդ- հանուր դժգոհութիւն, անբաւարարուա- ծութիւն վէպից, արձակից առհասարակ, որ ճգնաժամի, մայրամուտի, առարկա- յական արտայայտութիւնն է։ «Սեւեր»ը արձակի մետաքնագրում, վիպագրու- թեան նորմաթիւ ընդգրկումներուն (ա- դէս, աքսոր, այլուրութիւն, սփիւռքա- ցում, եւ-ի կենսագործունէութեան հա- մապատկեր) ցոյց է տալիս ժանրի, ար- ձակի ընդհանրապէս «յարութեան» կա- րելիութիւնները, արդիացնում նոր գրա- կանութեան պատմութեան մէջ ամբա- գրում «հայկական վիպաստեղծութիւն» արքեթիպերի համարարը՝ հակաճգնա- ժամային ստեղծարանական կիրարկում- ներով, նորարարական լեզուակերտմամբ։ Պատահական է, որ ինձ հասու եղած «Սեւեր»-ի անդրագրածումներում զրբի ժանրային պատկանելիութեան խնդիրը կա՛մ սոսկ հոչակագրուել եւ առկախուել է, կա՛մ տարբերութիւն վէպից մինչեւ իւճանկար ու թատրոն։ Ընդ որում թէ՛ Յ. Պալեանը, թէ՛ Գ. Շահինեանը ժան- րանունումը բնորոշում են դասական շրջագում(6)։ «Սեւեր»-ի իրբեւ վէպի բը- նութագրականը է մանրամասնուել, փաստարկուել, իսկ յօրինումի (հասա- սար է ժանրային ինքնութեանը) «խճա- նկարային», «թատրոնական» կերպը, «թատերայնութիւնը», կարծում եմ, խը- տադոյնա տեղայնացնում է երկի ժանրա- յին խնդրագրութիւնը՝ ենթագրելով թեր- թօնային վէպի ներդրւայնութիւն (Նը- ուանդ Օտեանի վէպերի թատերայնու- թեան գուղաբանութեամբ)։ «Սեւեր»-ի

Գրեց՝
ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

բազմաձայնային ստեղծարանական - ար- խիտեկտոնիկ հիմքը անհրկրային է, հե- տեւաբար երկի համարնագրում իրապէս առկայ բաղդակաւորն ընդամենը ժան- րային տարբեր են, այլ ոչ թէ ժանրիւն- նութիւն։ «Սեւեր»-ի պարագային հարկ է նկատել, որ այս ստեղծագործութիւնը արդէ գրականութեան մէջ վերջնաիւ- նապէս աւարտում է ժանրային, միջժան- րային ձեւի սահմանների պայմանակա- նութիւնները, հաստատագրում փոխնե- թափանցում արձակի նոր կերպ, որտեղ գործում են վէպի եւ փոքր արձակի, խո- հագրութեան եւ non fiction-ի, ակնարկի, պատկերի խաչաձուլու կիրարկումնե- րի էամանները. սրանք կորցրել են կամ չունեն որեւէ ներդրւ գործառնութիւն բնագրային մակարդակում, ներփակ մի- տում են ինքնին բազմաձայնութեան։ Ահա թէ ինչու եմ դրբի պարագային անընդ- հատ կիրառում «նոր վիպագրութիւն» ար- տայայտութիւնը, որ, երկրորդեմ, արձա- կի կերպն է այժմ, ապաւան պայմանա- տրողը, նոյն արձակի (վէպի) կենսագոր- ծունէութիւն ապահովողը։

Նոր արձակը, նոր վէպը գոյաւորում է բնագրային բոլոր միաւորների, անխը- տիր բոլոր թեմատիկ - կառուցուածքա- յին շերտերի «թեմացմամբ», իր բառե- րով՝ «սաստեղծութեամբ»։ Ինչը հնարաւո- րութիւն է ընձեռում բազմաձայնութեան զօրացման իրբեւ կերտումի նորագոյա- ցում։ Սա ի դէպ սահմանում է դարձել «Մարտ» հատորի «Երկու կեդրոն» առա- ջարանում։ «Ինչպէս քննադատութիւնը գրականութեան համար, այնպէս ալ ար- ձակը բանաստեղծութեան՝ գրաւճափ սաստեղծում մըն է։ Այն արձակը նկատի ունիմ որ կ'աւարտէ բանաստեղծութիւն կոչուածը եւ որ կը կազմէ անոր իսկա- կան անմատչելի գետինն ու գրաւա- կը»(7)։ Արձակի «մայրաբուտի», վէպի ճգնաժամի անցումը են նոր ստեղծանու- մի հասումը, «յարութիւնը» վկայում է տարածութեան եւ ժամանակի կաղմա- րանական դատարկութեան (հաւասար է ոչնչի, ոչնչի պատմումի) վերստեղծու- մով։ «Տեղադրութեան ու տարածութեան միջոցը պարապ է, եւ ձայնը միջն կընայ աւելցնել կամ գեղջել, պարագայէ կը լոն

կամ կ'որդեգրէ քուումի հեռագրային ու- նը, փարձելով վերաբաղաբեր երկու կէ- տի, երկու դէպքի միջեւ բացուող բն- դարձակ դատարկութիւնը»(էջ 30) (որա գրականցումը բնագրումն ոչ ֆրէնչային գոր- ծանութիւն ունի, տե՛ս՝ «Անթիբայ» 130. 134 տողերը, էջ 142)։

«Սեւեր»-ի պոէտիկական ուղղութիւ- նը անխտորը պատմութեան (նարբա- տիւային) է։ յիշողութիւն - յուշ գու- ղարանութեան լեզուակերտումը նորա- ստեղծանում է գեղարուեստական յու- շագրութեան թէ՛ ձեւարանութիւնը, թէ՛՝ բնագրիւր պարփակող իմաստային դաշ- տը, մեմորարայնութիւնը միայն կատար- ուածի, եղածի, ապրումի, վկայուա- ծի վաւերացումը է, այլ նոյն կատար- ուածի, եղածի, ապրումի, բնագրաւո- ուածի, չեղածի յայտնատեսութիւնը, յուշի կենսականացումը, յաւելումը եթէ կ'ուզէք, փոխակերպութիւն՝ իրականու- թեան ըզձայնել կերպով, նոր գոյու- թիւն - վերականգնող։ Սա էյմոնների, Վերթինների, Անթիբայների կենսագրու- թիւնները վերհանում է իրբեւ պատմու- մի նոր արարք, ինչը ծագման ու շրջապա- տի եկուորութեան կազմարանութիւնը ու րոշարկում է յուշագրականութեան կալ- ուածում սեմ ստեղծարանական.գոյաբա- նական տարողութեան կատարումը (ըստ այսմ՝ նուաճումը) եւ խնդրոյ առարկան անցնում է հայ գրականութեան մէջ յու- շագրականութեան Զայէլ Եսայեան - Վա- հան թոթովենց - Գուրգէն Մահարի ար- ժէքային բարձրակէտից՝ կրկին պայմա- նաւորելով գրականութեան պատմութեան հանգրուան, որտեղ սեմ տարողութեան գործառնական դաշտը չօշափելի է դար- ձնում ծագման, ակունքի գոյակերպու- թիւնը («Տրցակ», տող 111.135, էջ 10), թթափում «քնարականութիւնը», մա- նաւանդ հեղինակային (ինչ ներթափու- էր մեր յուշային գրականութեան ար- ժէքներին) եւ զիւտուած հակադարձա- կանութեամբ՝ ընթերցման կալումն է ներբերում սեմերի անյայտ, առեղծ- ւածը(8)։ Ինչ կրկին նոր է, եւ պիտի ա- սել, արդիւնաւոր, որովհետեւ յուշագը- րութեան գեղարուեստական պատմութեան ներքին (արանց մարդկանց, առար- կաների, դադափարների տեղեկներով բնա- կանաբար) դադափարներում էր. իսկ Պոլսեանը դա/գրանք գաղտնիացնում է, առեղծուացնում, բրտացնում սեմերի ան- յայտն ու դադափին՝ շրջանակելով պատ- մումի դադափարութեան անընդհանրու- թիւն։

«Սեւեր»-ի համարնագրում գեղար- ուեստական յուշագրութեան ընդունումն - աւանդուած սկզբունքներն ու կիրարկում- ներն ըստ էութեան կազմաբանուում են, ձգտում մինչեւ «...մարդեղնութեան խոր- իտրդին հօր ծայրագնութիւնը»(9)։ Էյ- մոնի այդպէս էլ չաւարտուող գորգի հիւ- սելու նման՝ յուշաստեղծումը անվեր- ջաւոր արարութ է։ Արդե՞օք սա է պատ- ճառը, որ ստեղծագործութեան բոլոր հոս- քերը հեղինակային անխառն միջամտու- թիւնների, գրողական եւ-ի ընթերցող- րումների պարագային ներառում են «միա- տերիկ գրուցարանութիւններին» եւ գուար- թապատում - հոմոգրեաներին՝ երանգներ, ինչ այսպէս կոչուած «յետ - նոր - կա- րօտի» բնագրաստեղծումի թեթադրանք- ներից է. «...մէկ անգամ իսկ չեմ տեսած, քափանցել անոր կեանքի բո- վանդակին, ըմբռնել առապելէն, ըսի - ըսալէն անդին գտնուող խիտ ու հաստ գո- յութիւնը Եսկի մը, որուն հետ չեմ առած, չեմ շօշափած անոր ձեռքը, որ զիս իր գիր- կը չէ առած, ձայնը երբեք չեմ լսած և որ- մէ պատկեր չէ մնացած մտիւս մէջ»(էջ 66)։ Սկզբին, ինքնութեանը ներգործե- լու, կենսագրութիւն - պատմութեան էութե- թիւնը գեղարուեստական համարժէքա- տրելու պարագային՝ կենտրոնացնելով ծննդարանական ակունքը, տիպն ու բնոյ- թը պայմանաւորող էյմոն - Վերթին - Ան- թիբայ ներքնագրային «էյմոններին», սեմի տարողութիւնը հաւատարեցնելով «մայրերի» այս համակցութեանը, Պոլսե- անը կերտում է յուշագրական - կեն- սագրական ստեղծագործութեան (վէպի) փոխաձեւումը, լրացնում «յետ - նոր - վարձագրութեան» կառույցը։ «Վերջին լուսանկար»ում երկն ամբողջութեամբ ամրակալում է պատմավէպի վերակազմ- մութեան ստեղծարանական կենտրոնում (տե՛ս. էջ 236.237. 47-ից 103-րդ տողերը ներառեայ)։ Հեղինակը «Վերջին լուսա- նկար»ում այս նոր պատմավէպը ար- տաճանքային միջանկմամբ հոչակագը- րում է ներփակութեան տիրոյթներում, աւարտաբանելով «հաւաքական լուսա- նկարի»՝ մոր վէպի / պատմավիպայնու- րեան, վերջնականացումնութեան հաւա-

Նախնությունը (վերջնականացումը) քիմիկ էրբեք էլ չէր/վերջին/Անթիքա գոյություն ունեցող ստեղծանումի աւարտ/հետագում)։ սակայն «Տրցակ»-ի, վէպի էքսպոզիցիան յանձնառությունները «Էլմոն», «Վերթին», «Անթիքա» կառույցները ոչ միայն յարգարում են դրամայի ընդհանրականությունը, յետահայտագի արվեստականությունը - կոմպոզիցիոն դաշտով, այլևս ստեղծարանական մոտեցումը աւարտագործը բնագործը ամբողջականացնող ընթացքով։ «...Եւ կը սպասեմ ինչի ինչ ալն բառերուն որոնց տարողութիւնը կը վերադառնայ մտքէս, բայց որոնք մոյնն են, գրեթէ մոյնն դարձած քերթեր, մոյնն գաղթարարները, ինչի ու կատարի մոյնն կը յարգարում, որ վերթինն կամ էլ մոյնն, Նամոյնն անցնելով հասեր են ինչի...» (էջ 224)։ Այս գիտարկումը, կարծում եմ, հաստատում է «Սեմեր»-ի միջդրութեան ընթացումները պլոտեանական գերբնական համակարգում։ այսպէս՝ «Վերթին»-ը, երկր «Անթիքա» կառուցում ծառայուել է, ընդլայնել գեղարվեստական ստեղծարանական տարողությունը, որոշարկել լուսանկարի պոէտիկական յետագայ ընթացականություններն ու ուղղությունը։ «Ո՞վ գիտէ, այդ քարձարձայն ընթացումը քերթն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ պահուած, յեղուին մէջ ամբարձակ լուսեան մատուցումը, ինչպէս գրելը կը յարգարում, կը խզէ, կը վերահասարակտէ այդ լուսեանն աշխարհին մէջ։ Թեքեւս այդ լուսեանը աշխարհը կը դառնայ լրիւ, ամբողջ, աւարտած» (10)։ Արդեօք այդ չէ՞ վերահաստատում լուսանկարների պատմումի բացատրումը «Սեմեր» ստեղծագործությունում։

Գ. ԵՐԵՎԱՆԻԱՆ ՍԿՁԲՈՒՆՔՈՎ

«Սեմեր»-ի կիզակէտումը ծագումնաբանական դաշտի ստեղծարանական մոտեցումն է, ներգործությունը արմատ / ծագում / կենսակերպությունը պայմանաւորող կենսոլորտի ներքախտումային էությունը։ յորինումն այս պարագային՝ լուսանկարների փնէլ, որ «Տրցակ» կառույցում զուգարանում է եւսի քառասյունութեան մետաֆորիկ պատկեր՝ դէմքերի աղօտացում / լուսանկարների «դիմացումով» բնագործային մակարդակում կենդանագործ է սեմերի տարողությունը «ընթացքի դանդաղեցումը» եւ ըստ այսմ՝ «տեսարանի ընդլայնումը» (տե՛ս. էջ 107, 1489-1506-րդ տողերը) մեկնակէտերով «լուսանկարների տրցակի» պատմությունը «կենսագործունէությունը» իրբեւ սեմերի գոյակերտությունը դոմինան (11), որտեղ առկախումը կամ յետաձգումը վերստեղծումը նախ լուսանկարների՝ «այդ պատկերների կառուցելն է», այն դիտարկելու, որը «...կը գրաւէ, կը փաշէ իրեն, կը գերելարէ ու կ'ազատագրէ մոյնն աւտեն» (12)։ Այդպէս է լուսանկարը համարնադրում դառնում շարժում, խօսք, ճակատագիր, հանում գործընթացի քայիների հետ (որոնք որոշ լուսանկարների բառային «լրացեալներն» են, օրինակ՝ «Էլմոն»-ում Մարիամի Պեթրիկ ուղարկած քարտերը) եւ դառնում սեմերի ըստեղծանում «Էլմոն», «Վերթին» կառույցներում իսկ «Անթիքա» գլուխ/կառույցում քնորինակի գիտարկումը (Անթիքան հատուածում իր պատմությունով «ինքնալուսանկարում» դեր ունի) արդիակերտում է կենսագործունէութեան զարգացումը (սեմ) միասնականացնելով անցյալը, ներկան եւ ապագան։ Այսպիսով, «Սեմեր»-ի ըստեղծարանական արարողական ուղղությունը լուսանկարի բնագործումն է, լեզուատարողությունը, սովորական լուսանկարների գոյարանությունը պարփակող ընդերքը պնդելը, հետախույզումը։ «...ամէնէն սովորական բառը կը քուի տարօրինակ արարողութեան մը ըսկիդ, կարծես չապրումս առօրեայի երազէն կը մտնեմ ապրումս իրականութիւն, կարծես քէ ես ալ տեղ մը պէտք է գրտնեմ ինձի համար լուսանկարներու իրականութեան մէջ» (էջ 14.15)։ Լուսանկարի բնագործումն իրբեւ «ներքին լուսեան» բառապնդում, չօշափելիացում եւ իրբեւ խմբանկարների մանրամասնումով մետաֆորիկ կերտում «Սեմեր»-ի կառուցումը։ քում կայանում է երեւակման սկզբունքով։ այլինքն պատկերը տեսանելի դարձնելու անընդհատ, բաւականին պրկուած լարումը ընթացքով (պատումի, պատմումայնությունների քառամակարդակային ներհոսքերով՝ կանանց գրուցարանությունը հայրենիքի, աղէտի, դոյու-

թեան, եւսի կենսոլորտի բեւեռներով՝ շարժանակում հեղինակային ներս / դուրսային մեկնություններով)։ Եւ արդէն լուսանկարների, յաճախ նոյն, չըջապողար ստեղծագործություններն յորինումս։ քային բոլոր մակարդակներում («Էլմոն», «Վերթին», «Անթիքա»՝ ներքին կենսոլորտացում մանրամասնումներով) անհմաօթեւեղումը վերթինին դարձնում է մտերմ/ծանօթ, յայտնի, համարում խմբանկարի դերակայ գործառնությունը՝ դիմանկար տեսանելի ու լեզուակերտելն, այնտեղ պարփակում պատմությունը կենդանագրելը, քանի որ իւրաքանչիւր խմբանկար նոր կեանքի սեմ է (տե՛ս. էջ 124), զգայնությունների յարարերություններին, այս կանանց կեանքի, գոյութեան վէպի լրումն ապահովագործ տարողություն՝ ծագում / ակունք / գոյություն / շնքի անդակերտություն(13)։ Երեւակման սկզբունքը «Սեմեր»-ում բեկում է չեմի (կենսոլորտային տարողություն) ստեղծարանական - դեղագրական անդակերտութեան համապատկեր՝ ճակատագրով, ազգային անհատական կենսագործումը, գոյությունականապագայություններն չըջադի ամբողջութեամբ։

Շեմի անդակերտությունը բնագործ է ներբերում դէպքերի, դէմքերի, անունների, իրադիմանների, սրանց ամբողջությունը որոշարարած հեղինակային ինքնացումը պայմանաւորող էական բաղադրամաս - կենսատարների որոշարկում յարացոյց, որտեղ եւ էլմոնի, Մարիամի, Վերթինի, Անթիքայի, միւսների կենսագործունէութեան պատկերագրումները եւ գրողի վերաբերություն - մեկնությունները առարկայացնում են սեմերի ստեղծանումի աւարտը, կանգառումը, որ «հաստատունը չօր» գրքում (երկում) արդէն հոգեկազրուած էր։ «Պէտք է այլեւս կենամ սեմիդ երկխոսութեան, բնակիմ գաղթի մէջ ու քախմցիկ տան անտանելի» (14)։

Դ. ԱՆՏԻ ԵՂԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՆԵՇՈՒՄ / ԱՆՑՈՒՄԸ

«Սեմեր»-ը բրտացնող կանայք՝ էլմոնը, Վերթինը, Անթիքան, նրանց դուստրեր, մերձաւորները, չըջապողար, քաղաքներն ու վայրերը, ճանապարհները՝ անցած ու անցիկ, յար անցնող, քաղաքականությունն ու ազգային կեանքը, նոյն այս կանանց ճակատագրով բեկում է Աղէտի լեզուությունը, թշուառությունը, դժբախտությունը, ընդհանրապէս եղկությունը պատնէշել / անցնելու կարողականությունը, եւ սա՞ ոչ միայն արտաքին մակարդակում՝ հայրենիք ու ծննդավայր կորցրած կնոջ դրաման, համատարած «քոչայացումից» պատեպատուելու անբաւելի ցաւալին տարուբերումներով, նաեւ ներքին մակարդակում՝ որդեկորոյս մօր իրականություն հիւսելու կեանքի խորհուրդը, կնոջ ազդեցությունը - հակադրեցություններն ընդամասին տեղում ինքնութիւն պահպանելու հրաշքը։

Ինչպէս են սկիզբ / մուտք / ծագում պայմանաւորող կանայք թանձրակաւնացնում Աղէտի եղկութեան պատնէշում/անցումը։ Նախ՝ սկզբունքային, անխտոր պայմանի յանձնարարումը, ինչ են թաղում է «անքննելիութեան» յաղթահարում, սխիւքացման գոյութեան մէջ կեանքը, գետինը գգալու եւ ապրելու վերակությունները։ «Սեմեր»-ի կանանց ետամիանությունն ամէնիմաստում, հեղնոտն ու հումորով, հմայիչ՝ Անթիքան է, որի արտաքին կեանքին յորձանքին տրուելը գերյալեցած է եւ այս իմաստով լրացնում է էլմոնի, Վերթինի ակտիւութեան պակասը լմբոտություններ, հանրային հոգեբանի միանալու իրողություններով, պատնէշում/անցումը աւարտաբանում է։ «Միակ տեղը ուր կը յայտնուի զայրոյցին սրանի է, երբ քաղաքէն դասախօս մը, ճշմարտութեան մուկետիկ, կը ժամանէ մայիս 28-ի առթիւ կամ ապրիլի սգատօնին։ Կը քարձարանայ սանգալինէն, ինչ, կը մտնէ սրան, Անթիքա մամա, լաւ ըրիւր էկար, կը բանաձեւէ տնօրէնը, ինչ կը քարնէ վարի քաղերում նախնուկը միկները, մանաւանդ Մշոյ, Ուրփայի, Սեքաւոյ իրաւ ու սուտ փիտայիններու ներկայացուցիչները (բոլորն ալ կըռւեր են ամմա մեր ազգի՞նչու պարտուեց), որոնք շարք մը կ'ազնւած կը կանգնին մուտքէն մինչեւ շարժական բեմը, ինչ կ'երթայ նստիլ առաջին կարգին վրայ, բնախօսին ամպիոնէն աջ» (էջ 161)։ Այս հարցումը, հարց ունենալու հանգամանքն

է պատնէշում եղկությունը՝ ընդ որում «Սեմեր»-ի կանայք հարցադրոյց են նաեւ իրենց եւսերի բոլոր պարագրկումներում, որովհետեւ հարցումը նրանց ճակատագրերում, կեանքի ընթացքում ներբերում է գտնուած ու չգտնուած պատասխաններ, որոնք յաճախ դառնում են մի նոր հարցում, հարց ու պատասխանի գոյութեան կանայք շարժումը՝ լմբոտման, հակակերպություն տեղեկում, արդիակերտում է սխիւքացման քրոնիկոնի նոր կերպարումը։

Անթիքայի առասպելների անընդհատ յորինումներն ու կաղմաքանդումները երկի համարնադրում (տեղահանություն, աքսոր, թափառումներ, ձեռքբերումներ, կորուստներ) աւարտում են աղլկան հիւսածաւարտի պատմումով, որ «Սեմեր»-ում գրկալարային - յորինումաքային յանկերգն է։ «...կրնամ միայն եմքաղրել որ բեկումի, լիւմի պահու մը, երբ յանկարծ նկատւած է աղլկան պարզ, մակառաքական հիւծումը, մարքը փակեր է նսկորին, աչքերը մեծցեր են, այն աւտն հիւղէն կիրնէն դուրս փախաւտի փորձ մը ըրած ըլլալու է» (էջ 227)։ Այս փախուստը աղէտի եղկությունը դանդող լմբոտություն է, դիմադարձությունը որդեկորոյսությունն, որ ստեղծագործությունն մէջ տարողում է արտաքին ու ներքին աքսորը, կեանքի հակադարձություններ լրակատար երկնագրերը, ինչը փախադարձում է եղկականությունների՝ յարակայ տեղափոխությունների դրամայով (Մարիամի պայն «Էլմոն» կառույցում)։

Սխիւքացման գոյութեան արդիակերտումը «Էլմոն» կառույցում համեմատ է աքսորի եռաստիճան քրտացման (էլմոնի գաղթը, Մարիամի կամաւոր մեկնումը, ըստ էության գոյություն յարաւայ վտարանդիություն՝ եւս/մեք-ի աքսոր)։ Մօր ու աղլկան որդեկությունն որդեկություն «հետաքննություն» մի գէպքում, լուսանկարների կայական գրանիտում - կարծրացած հիմերը խորքնելով, այլ պարագային՝ էլմոնի մեկնաբանություններով Մարիամի «գաղտնի տափական հէնքը» համարնադրում գուժեկով՝ Պրլտեանը արձակի կարուածում նորաստեղծանում է համաւարած վտարանդիութեան գեղարուեստական վիպականությունը։ Այս «համատարած վտարանդիությունը» կենսոլորտ է, գոյարանություն եւ գոյակերպություն, սխիւքացման հաշուեկշիռը։

Ե. Ի ՅՈՅՁ ՍՏԵՂԵԱՆՈՂ ՏՐՅԱԿԻ

«Սեմեր»-ի նոր վէպի արարողականությունը լարախում է ինքնութիւն եւ ինքնացում վկայող ծագումնաբանական այն դաշտի գեղարուեստական քննությունից, որը ներառում է թէ՛ տեսանելի ու ընդթերթ, թէ՛ աւանդույթն ու փոխանցում եւ թէ՛ ժամանակակից լինելու տարողությունը։ Պրլտեանի ստեղծագործունէութեան համարնադրումը դա լուսանկարների կապուկն է։ Գրողական արարքը իւրօրինակ կաղմաքանդումն է այդ լուսանկարների տրցակի, ամէն մէկի զննութիւնը, ամբողջություն մէջ՝ ստեղծանող գոյությունը փնէտրելու, հասնելու ընթացականությունները։ Այսպէս է բրտանում երկի արարողականությունը, ի խոյդ ստեղծանող տրցակի, արձակ է ներբերում գեղարուեստական մշակութայնական, գեղարուեստական նոր ներքնագրային միջավայր։ «... Եւ կը փակեմ գաղիվերներուն, սեպուքիւններուն, Անթիքայի դանդաղ ընթացումին, գաղիքափներուն ետեւէն աղկուող, լայն, ցաղ հեւքին, որ ձայնին փիգեփական իրականութիւնն է անկասկած երբ միգ կ'ընէ արտայայտելու, դուրս բերելու, կերպաւորելու ստեղծուիլ տուեալները, կը յառաջանամ ձայնով, չեմ նայիր անոր դէմքին, չեմ կրնար նայիլ, խաբխափելու եմ, բայց կը շարունակեմ դիմել առաջ, անոր լուսեաններուն, պէտք է յաղթանալ բանցնի, անցնի ետին կը լսեմ ուրիշ ձայն, այն մէկը որ կը խօսէր, կը պատմէր, կը կարդար անցիկ, եւ երբեմն այնպէս կը քուի քէ լուսանկարը եթէ շրջեմ պիտի յայտնուի անկալ» (էջ 15)։ էլմոն - Վերթին - Անթիքա կենսոլորտի գոյությունն արտաքին ու ներքին ծալքերի հանդէսը ամբողջական դառնում է սխիւքացման գեղարուեստական նոր, սկզբնագրի վկայությունները։

«Հատուածներ հօր» ընտիր երկում այսպիսի «հատուած» կայ։ «պիտի ուզէիր,

որ այս վերջը վերընթաց՝ խուսափեց ըլլար երգէտին։ Բայց դուն, եւ կաւ, ընդդիմախօսող, յարգող՝ խօսքէն, կ'իլիս, կու գաս, կը քուիս ընտանի՝ խուսեան, դիմակալ։ Խօսքին մէջ անկուքիւնը խօսքին» (15)։ «Սեմեր»-ի համարնադրում «խօսքի մէջ խօսքի անկություն» անցումը տեղի է ունենում ստեղծարանական «հայրական» եղբի փոխանցումով «մայրական»՝ մայր/կին/աղէտ/աքսոր/էություն համադրականությունները։ Երբ մօրաբոյնների կեանքի, հզգրիտ՝ կեանք/հէնքաթի պատմովէպը բաղհիւսում է սխիւքեան գոյություն լրակատար համապատկերը, քաղարի եւ այդ նոյն ներքին ու արտաքին աքսորից պատուողը։ Եւ այն անընդհատություններ, սեւեր հաղած անպախճան այրիություն պարագրկումներում՝ կենսութեան միայն մայրական սկզբին եւ էությունը ներյատուկ անըպատմութեամբ։ Անթիքան իր անկերպանային աղբերի, պատմումների ինքնատիպ միջարկություններից մէկուն հետարական հարցման կերպով առում է։ «Երկիր տուիմ, պատիւն ալ վրան տամք... ինքը ժամուն տէրտէրին էրդում է Էրեւն ուրիշ մարդու չերթայ» (էջ 226)։ Հարցման խորքը Անթիքայի, Վերթինի եւ էլմոնի կեանքի, գոյություն, երկրի վերադարձումն էր, չօշափելիացումը, ողբեր փոխանցումը, ամբարդումը։

Սեմերի ստեղծագործող տրցակի որոնումները երկում էլմոնի, Վերթինի, Անթիքայի, Մարիամի, Ծաղիկայի, Վարդուհի, միւսների շնորհիւ հանգուցում են աշխարհը, տարածություններն ու ժամանակները, քացում՝ գոյուած գոնէրը, բերում՝ մայրամբի անդիություններ կարողականություններ, յորացնում են, կենդանագրում՝ առօրեան, յարումներն եւ տեսնելու անքուն պահերի մէջ յայտնաբերում, որ իրենց տրուած կենսարանական ժամանակը նրանց ապրում են։ «... սեւ են տեսեր, ներմակ են տեսեր, ամէն բանի արժէքն ու գոյնն են տեսեր, աշխարհի ըսես շուք է եղեր, կը վերցնես տակը՝ դատարի, փայեր են մինչեւ ուր տանի քայի տը, մինչեւ այս պահը, երբ ծխախոտը կը դնէ նորէն բերնին գիշերանց, իր պատուրքներն աւարտած, իր կտակը փոխանցած մէկու մը պէս» (էջ 225)։ «Սեմեր»-ը ընթացման տիրոյթներում ընձեռում է սա տեսնելու փոխանցումը։

ԳՐԻԳՈՐ ՅԱՎՈՐԵԱՆ

Երեւան

- (1) «Սեմեր»-ը շրջանակող «ներդիր» կառուցումաքային միաւորները ետեւեւալ ծառայային պատկերն ունեն։ «Տրցակը» - 348 տող, «Էլմոն» - 1524 տող, «Վերթին» - 2518 տող, «Անթիքա» - 3308 տող, «Վերջին լուսանկարը» - 103 տող։
- (2) Գրիգոր Պրլտեան, «Սեմեր», «Մաքրո» մատենաշար, քիւ Գ., Փարիզ, 1997 թ.։ Գրուքեան մէջ երկից բերում բոլոր յղումների էջերը նշուելու են փակագծերում։
- (3) Տե՛ս. «Կայք» գրականութեան տարեգիրք 2, Փարիզ 1991 թ., էջ 38.40։
- (4) Նոյն տեղում, էջ 39։
- (5) Նկատի ունեմ «Ընծայում» ստեղծագործութիւնը։ Տե՛ս «Կայք» 3, Փարիզ, 1993 թ., էջ 26.38։ Ուշագրաւ է, որ այդ երկի նարեկացուց բնաբանը Պրլտեանը կիրառել է նաեւ «Սեմեր»-ում։
- (6) Տե՛ս. «Գրական Հորիզոն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1997, Մոնթեալ, «Յաւաջ» - Միտք եւ Արուեստ», 1997 Յուլիս, էջ 3։
- (7) «Մարտ», Անթիքա, Տպարան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1997 թ., էջ 10։
- (8) Տե՛ս. յատկապէս «Անթիքա» հատում 428.437 (էջ 151), 650.664 (էջ 157), 3011.3014րդ (էջ 223) տողերը։
- (9) Գր. Պրլտեան «Ինչ որ կը կոչուի արձակ բանաստեղծութիւն», «Կայք» 2, էջ 35։
- (10) «Ընթերցումը», Կայք 2, էջ 38։
- (11) Պրլտեանի, կարելի է ասել, գեղարուեստական կայուն «ներկայություններ» է աս։ Տե՛ս. «Հատումներ հօր», էջ 6։
- (12) Գր. Պրլտեան «Վիպակետ», Բաց Նամակ, 1997, Յունիս, քիւ 2, էջ 63։
- (13) Սեմեր պոէտիկական միջիլ ընդհանրութիւնը նկատուում է լուսանկարի պատկեր գրուագի անգրաքանդութեամբ «Հատումներ հօր» գրքում։ Տե՛ս. էջ 12։
- (14) Նոյն տեղում, էջ 13։
- (15) Նոյն տեղում, էջ 7։

ՊՈԼԻՍԸ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԸ՝ «ՄԵՀԵԱՆ» ԵՆ ԱՌԱՋ

1910 թուականին, Պրիստին մէջ իր ուսումը աւարտելով ու բանաստեղծ իմիջ վերհանն խորհուրդին անսալով (վերադարձ դէպի մայրենի լեզու), Կոստան Զարեան մեկնած է դէպի Պոլիս։ Ուսումնաւորութեան ընթացքում անստեղծ էն այս պարագան։ Օրինակ, Հրաչեայ Գրիգորեան գրած է, թէ «1910-13 թուականներին ապրել է Վենետիկում, ուր առաջին անգամ ձեռնարկում է Հայոց լեզուի ուսուցմանը Միլիթարեան միաբանների մօտ»(1)։ Զարեանի ինքնակենսագրական տեղեկութիւնը նմանօրինակ անճիշդ հետեւեալ տեղի տուած է․

«Շատ էի սիրում Վերհանին եւ իր խօսքերը հնչեցին իմ ականջին իրբեւ մի պտուղամբ։

Մի քանի օրից յետոյ ես Վենետիկ էի...»(2)։

Ինչո՞ւ Զարեան իր պոսական առաջին էջին վրայէն ցատկած է։ Պարզ չուշազրկումի պարագայ կրնայ ըլլալ կամ դեռ ուսումնաւոր նպատակ մը ունենալ վերհանի դրուագը դուռնադարձել, անոր վերադարձով լեզուական յեղաշրջում մը յառաջանելու ուժը։ Սակայն, աւելի կատարելա՞ծ «Արեւմուտք»ի մէջ, նոյնինքն Զարեան ժխտած էր Պրիստին Վենետիկ ուղղակի ճանապարհը, նշելով միջնորդ օրակը՝ Պոլիսը։ Արդարեւ, Ղալաթիոյ քարափը կանգնած, կը նկարագրէ դէպի Վենետիկ մեկնող նաւը բարձրանալու պահը․

«Մի քանի ամիս առաջ ես եղել էի այստեղ, ծարաւ եւ յոգնած։ Մարաւ գտնելու լեզուս, տեղաւորելու հոգիս քնական այն կաղապարի մէջ, որ ստեղծել են դարերը, խմելու համար, միացրած երկու խոնարհ ձեռքերով, այն վտիտ աղբիւրից, ուր հոսում է ցեղի ինքնաշարժութիւնը, մտնելու համար այն դաշտը, ուր աստուածութիւնը դէմք է առնում։

Յոգնած նաեւ։ Յոգնած բոլոր այն ճշգրտութիւններէից, որով սալաշարժութիւնը են ուրիշներէի փողոցները․ արտասովոր գործարանային այն զգեստից, որ աստիճաններէից, որոնք ոչ մի ճիշդ չեն պահանջում, դիւրօրէն ծիպացող այն մակերեսից, որի մէջ միջին մարդը լողում է»(3)։

Արտաքին տուեալները կը ճշգրտեն ժամանակի ու մեկնումի թուականները։ Հասած է 1910-ի վերջին եռամսեային։ Յայտնի է որ «Ազատամարտ» օրաթերթի գրական յաւելումին առաջին աշխատակցութիւնը՝ «Նամակ առ պարուհին» կէս տպագրապաշտկէս փորձագրական վերութիւնը, լոյս տեսած է 13 (26) դեկտեմբերին, նշանաւոր պարուհի Արմէն Օսանեանի ելոյթի մը առիթով։ Տողաւ տակի ծանօթութիւն մը կ'ըսէ, թէ «Պ. Գոսպեան Զարեան, կովկասահայ, Կ. Պոլիս ժամանած է Պեղիսից, ուր, երբ տասարդ գրականութեան շրջանակներուն մէջ ծանօթ դէմք մը դարձած է՝ իր զբօսածքներով»(4)։ Ֆրանսերէն քննադիր

լոյս տեսած է «Le Jeune Turc» թերթին մէջ, 21 Դեկտեմբերին, «Պարիս արուեստ» խորագրով»(5)։

Պոլսոյ մէջ, Զարեան կապ հաստատած է Գեղամ Բարսեղեանի եւ Հրանտ Նազարեանի հետ, որոնք 1909-ին սկսած արեւմտահայ կարճատեւ գրական վերադարձի մղիչ ուժերէն էին։ Իր ընկերակցութեան ներքին զարգացումն էր «Ազատամարտ»ի շրջանակին մէջ, ուր նորեկ գրողէն շարք մը գործեր սկսած են լոյս տեսնել մինչեւ 1911-ի վերջը, ներառելով հետեւեալ գրութիւնները․

ա) «Նամակ առ պարուհին» (13/26 Դեկտեմբեր 1910),

բ) «Անտառին մէջ» (1/14 Մայիս 1911),

գ) «Բանաստեղծը» (17/30 Հոկտեմբեր 1911),

դ) «Մեր արցունքներուն բոցերը» (24 Հոկտեմբեր / 6 Նոյեմբեր 1911)(6),

ե) «Մահուան դիւրը» (7/20 Նոյեմբեր 1911),

զ) «Վենետիկ» (14/27 Նոյեմբեր 1911)․ հետեւեալ ծանօթութիւնը ունի․ «Պ. Կոստան Զարեանի այս, ինչպէս եւ նախորդ բոլոր գրութիւնները թարգմանուած են ֆրանսերէն ձեռագրէ»(7)։

է) «Պարիսիւրը. Սր. Մարկոսի եղբայրները» (22 Դեկտեմբեր 1911), ուր նման ծանօթութիւն մը կայ(8)։

Ոճագիտական վերլուծում մը թերեւս կարենայ ճշգրտել թարգմանչին ինքնութիւնը։ Ըստ Յ. Ժ. Սիբուրիի, այդ գործը մեծ մասով Բարսեղեանը ըրած է(9)․ Գր. Պրոսեան միջնորդութիւնն ու թարգմանութիւնը վերադրած է Նազարեանի ցին(10)։

Զարեանի հաւանական միջամտութեամբ, պեղիական «Լա Թիրա» հանդէսի խմբագիր Ֆր. Լէոնարը աշխատակցած է յաւելումը շարունակող «Բարի»ին, ուր ֆրանսերէնէ թարգմանուած քերթուած մը եւ թատերական հարցերու շուրջ նամակ մը լոյս տեսած են(11)։

«Ազատամարտ» օրաթերթին մէջ Զարեան քննադատական ուժեղ երանդներով յօդուած մը գրած է խորհրդապաշտութեան եւ դասականութեան մասին, ուր դառնած է «ամբողջական անձնականութեան» տեսակէտը(12), օրինակ բերելով Փոլ Գլոսէլը՝ «հանճարեղ եւ եղբական ներքողութեամբ բանաստեղծ, որ ափսոսկի (կամ բարեբախտաբար) մէկ քանի գրաւորներէ միայն ծանցուած է»(13)։ «Կեղծ» որակած է պոստստեմալները, որոնք «զուտ բանաստեղծութիւնը սպաննեցին», եւ դասական նկատած է ժան Մոտէան (1856-1910)։ Ըստ իրեն, յայտնատեսութիւնը (intuition) գեղարուեստական ստեղծագործութեան հիմը պէտք է ըլլայ, իսկ բանաստեղծը՝ կեանքին հարկատու, եւ ոչ՝ զպրօցի մը․

«Մեր արձակը, մէկդի նետելով անցած ժամանակներու միամիտ պարզութիւնը, պէտք է որ իր հիմ ընդունի կշռական եւ երաժշտական տարրերը, որոնք լատալոյն միջոցն են ոգեկոչելու, ա՛յլ խնդիր չէ եթէ նոյնիսկ մտածումը զոհել հարկ ըլլայ։ Ուժական (dynamique) արուեստը պէտք է որ ամէնէն աւելի ուղղակի արտայայտութիւնը ըլլայ Իրականի շարժումին, պէտք է որ ոգեկոչէ հոգեւոյն խորհուրդները, եւ տիեզերական համերգութիւնը, եւ զգայնացնելով ամէն ինչ, պէտք է որ յայտնատեսական միջոցով թափանցէ Ապագայի պատրանքներու վրեժ կրկներեւոյթներուն մէջ»(14)։

13 Փետրուար 1911-ին, Զարեան եւ Նազարեան «յանուն հայ բանաստեղծներուն» ֆրանսերէն բաց նամակ մը ստորագրած են, պահանջելով ապագայապաշտ ուսման Մարիսէթիի ազատութիւնը խտրացի բանաստեղծը երկու ամսուան բանտարկութեան դատապարտուած էր «Մաֆարձա» ապագայապաշտը՝ վէպին համար։

«Մենք որ կը սիրենք դեղեցիկ Իտալիան, բոլոր Արուեստներու օրհանը, խորապէս կ'ափսոսանք որ նման արարքներ զանաւորացնելու մեր գնահատանքը երկրի մը հանդէպ որ սովորաբար կը փառաբանէ արուեստագէտները եւ մանաւանդ՝ առանց որ իր գաւառներն են։

Գիտակից եւ դեղարուեստական Իտալիան թոյլ պիտի տա՞յ որ այնքան կոյր եւ նախատական կերպով հարուած տրուի բանաստեղծութեան կերպարին, թոյլ պիտի տա՞յ որ բանտի մը պատերը խեղդեն Բանաստեղծին ձայնը։ Ժամանակն է մարդկային Օրինակներէն շրջաններուն եւ Բանաստեղծի հրդեհաբար երեւակայութեան բոցերուն միջեւ ընտրելու»(15)։

Զարեան յատկապէս հետաքրքրուած էր ապագայապաշտութեամբ. զայն կը գնահատէր որպէս արդիականացումի ճշգրտող շարժում մը, բայց ո՛չ աւելի։ Իր վերջին տարիներուն, «Մեհեան»ի հրատարակութեան կառավարութեամբ յայտնած է, թէ «Մարիսէթիին իսկ մեզ բարեկամական նամակներ էր ուղղում եւ քաջաբերական խօսքեր ասում»(16)։ Սակայն, այդ կապէն միայն յայտնի է Մարիսէթիի կողմէ զրկուած նամակ չըրաբերական մը, որուն անդրադարձած է «Մեհեան»ի խմբագրութիւնը «առ ի տեղեկութիւն»(17)։

Ապրիլին, «Ազատամարտ» օրաթերթի մէջ լոյս ընծայած է արուեստագիտական յօդուած մը, անդրադառնալով Բերայի Իտալական «Սոցիէթա Օփերա»յի սրահին մէջ կայացած նկարչական ցուցահանդէսին, որուն մասին քննադատական խիստ տողեր արձանագրած է․ «Արդ, նկարներու այս խմբումին մէջ, ուր ամենալայն ընտրողականութիւն մը կը տիրէ, ո՛չ միայն մենք չգտանք քաղցրեան այն նոխաղը, լոյսի կամ գոյնի այն խաղարկութիւնը, որ միեւնոյն ատեն իր խրոտիւրակ կը ծառայէ երկիւղած մարդոց համար, եւ չորսի գործերը ետ կը մղէ, եւ որ յաճախ իր մէջ կը խառնէ խուզարկումներ եւ խոստումներ զորս ապագան պիտի նուիրագործէ ալ, ի մեծ ցաւ մեզ, մենք զմեզ չընկալուած զբոսանք միջնորդութեամբ մը թափուած միօրինակ ուսմանութեամբ մը եւ միջակութեամբ մը որ կը խորտակէ ամէն յոյս»(18)։

Հայ, թուրք եւ եւրոպացի նկարիչներ խմբող այս ցուցահանդէսին գրեթէ միակ գնահատական տողերը նուիրուած են Փանոս Թէրլէմէզեանին․ «Պ. Փանոս Թէրլէմէզեանին գործերը շատ լաւ ազդեցութիւն մը կը թողուն։ Շատ կը սիրեմ այն կապտագոյն նկարի կտորը փարիզեան անկիւնի մը՝ խոնաւ մթնոլորտի մը մէջ ընկղմած, ուր կտուցներու կայծկըլուտները կը պայքարին մեղմօրէն մեռած լոյսին հետ լուսնկային, որ իր հոգեւոյն

խորը ձգած է ինքնամոլոր քաղաքին վերայ։ Այս նկարը ինծի կը թուի թէ՛ լաւագոյն գործն է ամբողջ ցուցահանդէսին։ Մնաց որ, այս նկարիչը շատ ուշադրաւ տեղ մը կը գրաւէ։ Փորթները շատ լաւ գծուած են, լաւ գունաւորուած, անոնց մէջ շատ մը արժանիքներ կան, որոնք ցոյց կու տան ուշադիր եւ ճիշդ գնահատութիւն մը, առոյգ արուեստ մը»(19)։

Պոլիս. Աթէնք. Վենետիկ ճամբորդութեան նկարագրութիւնը «Արեւմուտք»ի մէջ ցոյց կու տայ, թէ Զարեան մեկնած է ամբարն․ յաջորդ դրուագը աշնան կը թուագրուի։ Վերջերս կարելի եղաւ ճշգրտել, որ մեկնումը տեղի ունեցած է Յուլիին։ Պահպանուած է Զարեանի հետեւեալ ֆրանսերէն ձեռագիրը, իր իսկ ստորագրութեամբ («copie d'une lettre», աւելցուցած է իր կինը)․

”Juin 1911 Venise

J'ai aimé Venise dès le premier abord sans effort, sans recherche, tout spontanément, comme on aime un beau poème fait de reflets, d'illusions et de mirages. Je l'aime parce qu'elle ne ressemble à aucune autre ville, parce qu'elle est toute de couleur et de lumière: elle sait être mystérieusement charmante et rêver passionnément dans le silence plein de musique !

Sœur de la lune, fille du soleil de feu de l'Adriatique. Venise est un rêve sculpté

Գրեք՝
ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

par des mains invisibles et finement belles. Aussi j'ai mis mon nom au bas de la liste des 'amants de Venise'.

J'y suis, j'y reste ! (20).

Ընդունելով Յուլիան իրբեւ մեկնումի թուական, կը ճշդուի նաեւ ժամանումի թուականը՝ Հոկտեմբեր 1910։ Արդարեւ, 13 Մայիս 1913-ին, Նազարեանը գրած է Հ. Սիմէոն Երեմեանին․

«Դուն գիտես թէ ի՞նչ բարիքներ ըրած եմ իրեն 9 երկար ամիսներ ի Պոլիս եւ յետո՞յ...»(21)։

Պոլիսէն գինքը Վենետիկ տանող «Մոն. Թէնեկո» նաւուն մէջ, Զարեան ծանօթացած է իր ապագայ կնոջ՝ Թադուհի (Ռաչէլ) Շահնազարեանին (1855-1962)․

«Երեք տարի առաջ, այդ նաւի մէջ ծանօթացանք։ Յիշում ես, յիշում ես... Երեք տարի՝ տասը վէպի նիւթ։ Մեկնել էի՝ Պոլսում անցրած կէս անօթի օրէրից յետոյ՝ Կիւստի, Միլանի կոստյաններ եւ Յոնիական ծով»(22)։

Իր վկայութիւնը կ'ամրապնդէ Նազարեանի հետեւեալ նկատողութիւնը Հ. Երեմեանին (21 Յունուար 1914-ի նամակ)․

«Ու ըսել թէ այդ զգուշիկ aventurier-ն ինչ ամիս իր գոյութիւնը ինծի կը պարտի. ու այսօրուան հայհոյութեամբ զինքը փողոցը շան մը պէս մեռնելէ փրկած է...»(23)։

Ըստ երեւոյթին, Զարեան չէ յարմարած Պոլսոյ մթնոլորտին․ «Յիշում է, առաջին հետաքրքրութեան յաջորդող հիւսիսափումը եւ զգուշանքը։ Ահաւոր եւ անճաշակ այդ դիմականահանդէսը»(24)։ Համիտեան տարիներու լճացումը մեքէնականօրէն շարունակուած էր։ Դեռ նորոգումի շարժումը չկար, միայն՝ խանդավառութիւն, սաղմնային ծիւրք։ Զարեան

հանրի հայերենի եւ հայտնի խմբու-
թեան պակասը դեր մը խաղացած է այդ
անյարմարութեան մէջ: Իր տուած բա-
ցարութիւնը հետեւեալն է: .

«Այն տարին ինչքան տխուր էր: Քա-
մինքնով ծնունդ առնալու, ահա
կորցրած, վերադարձուող նման, ես
յանձնուել էի ընդհանր: Հոգուս մէջ բո-
լոր ուղղութիւնները փշուրել էին: Կեանք
արտացոլանում էր տասը ծոռած
հայերէնի մէջ: Գաղափարներս փայլ
էին թափուած խրճիթի պատերից հին-
ցած կրիւն նման: Դէմքս դեղնել էր, մեծ
գլուխս ուսերիս վրայ ծանր էր եւ վիշտ
անհասկանալի: .

(...) Գլխիս մէջ դառն մտածումներ
էին շրջում եւ սիրտս լեցուն էր ատե-
լութեամբ: .

Պոմոնթի զարեւոյթը, մասնակիան,
տապալած միջոցն, երիտասարդ թուր-
քերը, Փարիզ տեսած ստիքիները զը-
րականութիւնը, Բերայի պոնիկները,
Սիւստարի դիւրին հայրենասիրութիւնը,
Ստամպուլի վերջալոյսները եւ փայտե-
տեղից դուրս խուժող մրուի եւ տապ-
կած ձէթի հոտը՝ ծիծերը դուրս նետած
մօր կրծքի նման այրուող մի երկնքի
տակ՝ անհետանում էին: .

(...) Օտարներէ մէջ՝ օտար, օտար՝
նաեւ մերկաներէ մէջ: .

Հայր, որ Հայ է, բաւական պարա-
զային կրթութեամբ կապիկ է: .

Ու ահա թողնում էի Պոլիսը: Պարապ
հոգով եւ թաղուած աչքերով: Պարտա-
կին մէջ՝ լեցուն մոխիր, սրտիս մէջ՝ բոց: .

Փակու՛մ էր, կամ ո՛վ է խմանում, կա-
րելի է՝ սկսում էր մի շրջան» (25): .

Սակայն, վեներտիկ միայնով մէկուկէս
տարի, Պոլիսի հետ կապերը չէ խզած:
Հաւանաբար թղթակցած է Նազարեան-
ցի հետ, որ իրեն զրկած է իր «նաչ-
ուած երազներ» հատորը: Այդ առիթով,
«Ազատամարտ» օրաթերթին մէջ ստորա-
գրած է յօդուած մը, որ մեծամասնու-
թեամբ նուիրուած է բանաստեղծութեան
ու բանաստեղծի շուրջ տեսութեան մը
զարգացումին: .

«Եւ մտածեցի. արդեօք շատե՞ր պիտի
կարենան ըմբռնել այս էջերը, ուր կան
այնքան խոշտանգուած ցայտումներ, այն-
քան չնո՞հ, եւ այնքան նշաններ տարազա-
գործերու, աւելի կատարեալ, աւելի ան-
հասկանալի: .

(...) Կ'ընեմ բոլոր այս խորհրդածու-
թիւնները կարգալէս վերջ՝ Նազարեանցի
գիրքը, ուր անհատական եւ լաւ ըսուած
բաներու քով՝ կան գործեր ուղղակի ազ-
դուած տարբեր ազդերու բանաստեղծնե-
րէն, զորս յիշատակելը շատ դիւրին է:
Եւ այս իր յանգանքն է՝ հետեւած է իր-
մէ երէցներուն ճամբուն: Լաւ հասկը-
նանք: Երիտասարդ մը՝ որ կը սկսի, ան-
հրաժեշտ պիտի աղւորի այս կամ այն
հանճարէն, ինչպէս Ուիլիսլը Մօրիս ազ-
դուած էր Շօտլէն: միայն պէտք է անոր
գիտակցութիւնն ունենայ» (...): .

Բանաստեղծներուն մէջ՝ որ հայ գրա-
կան այլուն ծագումը կ'աւետեն՝ Նազար-
եանցի իր արժանաւոր տեղն ունի: Իր ճի-
շդին մէջ կը ցուցնէ ամէն ինչ որ հուս-
կու եւ վերջնական գործ մը պէտք է ծնի:
Ողջունենք այս նոր բանաստեղծը» (26): .

Միւս կողմէ, Չարեան աշխատակցած է
Մերութեան Պարսափեանի «Շանթ»ին,
Թէոփիլի «Ամէնուն Տարեցոյցը»ին եւ «Ա-
զատամարտ»ի տարանուններէն մէկուն՝
«Բիւթանիա»յին (27): .

1912-ի ամառը, Պոլիս նոր եկած Դա-
նիէլ Վարուժանն ու Ահարոնը, միասնա-
րով Սիրունիին, որոշած են կազմել
«Աստեղատուն» խմբակցութիւնը, պար-
բերական հրատարակելու եւ գրական ա-
ստիւթեան զինուոր եղած է միութեան
կազմութեան համար եւ արտոնագիր ըս-
տացուած՝ «Աստեղատուն» պարբերութե-
րին: Սիրունի մինչեւ իսկ կարճ հաղոր-
դում մը գրած է «Շանթ»ի մէջ, Դեկտեմ-
բերին: .

«Որոշեցինք չչատցնել մեր թիւը: Հա-
զիւ տասնեակ մը պիտի ըլլային» «Աստե-
ղատուն»ին մէջ: Հոն պիտի ըլլային Չա-
պէլ Եսայեանը, Կոմիտաս Վարդապետը,
Վահան Թէքէեանը, Ռուբէն Չարդարեա-
նը, Հրանտ Նազարեանցը, նկարիչ Թէր-
լէմէզեանը ու Բիւրքեճեանը: Պիտի գրէինք
Կոստան Չարեանին, Յակոբ Օշականին եւ

Գեղամ Բարսեղեանին, որոնք Պոլիս չէին
նոյն պահուն: .

(...) Առաջին աշխատանքները հազիւ
լրացուցած՝ որոշեցինք գումարում մը
ունենալ: Շարաթ գիշեր մը պիտի հաւաք-
ուէինք քանի մը հոգի Հրանտ Նազարեան-
ցի տունը՝ մեր ծրագրերը պատրաստելու
համար: Չորս հոգի էինք այդ նիստին՝
Նազարեանցը, նկարիչ Բիւրքեճեանը, Դա-
նիէլը եւ ես: Հազիւ քանի մը բառ փոխա-
նակած էինք իրարու հետ, եւ ահա Նա-
զարեանցը հաղորդեց, թէ երկու դէշեր
առաջ գումարում մը ունեցած էին խումբ
մը գործներ՝ Մերութեան Պարսափեանի եւ
Ժալ Սայապալեանի նախաձեռնութեամբ՝
հիմնելու համար գրական ընկերակցու-
թիւն մը ... «Աստեղատուն» անու-
նով» (28): .

Վարուժանի ասպարէզը ձգած է մրցա-
կից խմբակին, որ ի վերջոյ ոչինչ ըրած է,
բացի սկզբնական ճիշդ վիճեցնելէ: .

Շահեկան է Չարեանի նշումը որպէս
«Աստեղատուն»ի հաւանական անդամ:
Իր անունը արդէն նկատելի էր, հակառակ
ընտանցի վրայ դառնութիւն եւ դեռ հա-
յերէն չգրելուն: . «Բարեբախտաբար,
տեղական գրագէտները իմ անունն ար-
դէն գիտէին: Պէտքիկան թերթերից նը-
րանք թարգմանաբար տպագրել էին իմ
բանաստեղծութիւններս եւ արձակե-
րս» (29): .

4 Դեկտեմբեր 1912-ին, Չարեան ամուս-
նացած է եւ փետրուար 13-ին, վեներտի-
կէն մեկնած է Պոլիս (30): Նոյն ամիսը,
Նազարեանցը ամուսնացած է իտալուհի
մը հետ եւ փոխադրուած՝ Պարի: Անյայտ
պարզաներու տակ տեղի ունեցած է
Չարեանի եւ Նազարեանցի խորմը, ո-
րուն մասին վերջինս 13 Մայիսին գրած է
Հ. Սիմոն Երեմեանին: .

«Իմացա՞ր Բոնտանին ինծի ըրածը,
մէկէն ի մէկ ճիտս սրողեցաւ: Երբեք
իրաւունք ունիս եղբ...» (31): .

Բայց այս խորմէն առաջ, տեղի ունե-
ցած է գրական շարժում մը յառաջացը-
նելու փորձը: Այս մասին, մինչեւ վեր-
ջերս յայտնի էր Նազարեանցի իտալերէն
թարգմանիչ էնրիք Գարտիլիէի հետեւ-
եալ գիտողութիւնը՝ «I Sogni Crocefissi»-ի
նախաբանին մէջ (1916), հաւանաբար՝ հայ
բանաստեղծի ցուցմունքին հիմամբ: .

«(...) Կ. Չարեանի եւ Գ. Բարսեղեանի
հետ փորձած է կազմել վերանորոգիչ
եւ միջազգային արուեստի իսկական վեր-
նաւորում մը՝ «Նենթ Կամբերը»-ով («Les
Volontés Folles»), 1910-ի վերջե-
րը» (32): .

Այդ խմբակցութիւնը, ըստ երեւոյթի,
ծրագրէին անդին անցած է: Եթէ թը-
ւագրումը սխալ չէ, կը նշանակէ, որ
երկրորդ փորձ մը կատարուած է 1913-
ին, այս անգամ՝ Չարեանի ու Նազար-
եանցի կողմէ, ինչպէս կը վկայէ հետեւ-
եալ տպագիր Փրանսերէն շրջաբերակա-
նը (33), որուն կը կցենք ընդգրկն հայե-
րէն թարգմանութիւնը: .

«Les Volontés Folles»
Recueils d'Art
Constantinople, le 1913 (34)
M.

Parmi la Jeunesse Arménienne un mou-
vement littéraire se dessine en Orient.
Voulant combattre la paresse tradi-
tionnelles des volontés mourantes, elle s'est
groupée afin par un effort commun et
audacieux: imposer l'Art aux esprits ré-
fractaires à la Beauté.

Tels les fiers combats qui sont restés
gravés éternellement sur les pages resplen-
dissantes de l'Histoire littéraire de vos
pays, nous aussi enfin nous voulons créer
par nos volontés fortes et folles, des pyra-
mides dont les pierres resteront comme
des témoins de nos chimères diamantées.

Etoilés d'espoirs nous jettons un défi
rouge aux cadavres efféminés qui em-
pestent les champs dorés de notre Orient.
Nous voulons que le Soleil se lève chez
nous ardent et jeune et qu'il lance des
rayons furieux de sa Force — expression
directe de nos volontés.

Sachant d'avance que vos sympathies
sont avec nous puisqu'il s'agit de l'Art,
nous vous prions de nous honorer de votre
collaboration en nous envoyant une de
vos œuvres inédites.

En vous remerciant d'avance, veuillez

recevoir, M.
de nos sentiments les plus confraternels.
HRAND NAZARIANTZ
CONSTANT ZARIAN

N.B. Les œuvres seront imprimées dans
leurs langues originales.

Prière d'adresser tous envois et lettres à
Constant Zarian Hrand Nazariantz
N° 7, Rue Itir, Boîte N° 21,
Tarlapachi Poste Italienne
PERA GALATA
CONSTANTINOPLE CONSTANTINOPLE

(«Նենթ Կամբերը»
Արուեստի հաւաքածոներ
Պոլիս, 1913

«Հայ երիտասարդութեան մէջ, գրա-
կան շարժում մը կ'ուրուագծուի Արեւել-
քի մէջ: Յանկալով պայքարի մեռնող
կամբերու աւանդական ծուլութեան դէմ,
ան վերջապէս միացած է հասարակաց
եւ յանդուգն ճիւղով մը: Արուեստը պար-
տաբար Գեղեցկութիւնը մերժող հոգի-
ներուն: .

Ինչպէս բուն կոիւններ որոնք յաւերժ-
օրէն գրուած են ձեր երկրի գրական Պատ-
մութեան փայլուն էջերուն վրայ, մենք
ալ կ'ուզենք մեր ուժեղ ու խենթ կամբե-
րով ստեղծել բուրգեր որոնց քարերը
պիտի մնան իրրեւ մեր աղամանակուո

(1) Կոստան Չարեան, Նաւը լերան վը-
րայ, Երեւան, 1963, IV:

(2) Կարօ Փօլատեան, Զրոյց, Բ. հա-
տար, Գափիթէ, 1961, 89: Տե՛ս. նաեւ
Կոստան Չարեան, Տեղի, Ժամանակի եւ
զրոյի մասին, «Սովետական գրականու-
թիւն», 6, 1970, 105:

(3) Կոստան Չարեան, Երկեր, Անթի-
լիս, 1975, 422:

(4) Գոնսթան Չարեան, Նամակ առ
պարուհին, «Ազատամարտ»ի գրական յա-
ւելում, 13/26 Դեկտ. 1910, 368:

(5) C. Zarian, «L'art de la danse»,
Le Jeune Turc, 21 Décembre 1910:

(6) Ըստ Թորոս Թորանեանի, Չարեանի
առաջին աշխատակցութիւնը պիտիական
մամուլին եղած է «La douleur des lar-
mes» («Արցունքներու ցար») «Արձակ
պոէմ»ը, գրք կարդալէ ետք, վերջեան
«նամակով մը իր գոհունակութիւնը կը
յայտնէ հեղինակին եւ ակնարկելով անոր
հայ ըլլալուն հակառակ փրանսերէն գրե-
լուն, կ'աւելցնէ. «Երբ մարդ իր Աստու-
ծոյն կ'աղօթէ, պէտք է աղօթէ մայրենի
լեզուով» (Թ. Թորանեան, Կոստան Չար-
եան (Կեանքը եւ գործը), «Նայիրի», 1
Մարտ 1970, 4): Չարեանի անձնական ար-
խիւի «Մեի արցունքներուն բոցերը»ի
կտրոնք տարբեր բան կը վկայէ: Արդա-
րեւ, խորագրի վերեւ գրուած է ֆրան-
սերէն քարգովանութիւնը՝ «Les flam-
mes de nos larmes» իսկ ներքեւը՝
«Réponse à M. de Simhovitich qui lui
demande Qui est-tu»: Դրութեան տակ
(էջ 1063) աւելցնուած է. «Le poète
Verhaeren, après avoir lu ce poème, c'ex-
clama. 'Ce jeune poète nous apporte une
note nouvelle'. 1910 à Bruxelles»: Յա-
ւելումները կատարած է գրողին առա-
ջին կինը՝ Թորանի Չարեան:

(7) Կոստան Չարեան, Վեներտիկ, «Բա-
գին», 14/27 Նոյեմբեր, 1911, 6:

(8) Կոստան Չարեան, Պաղիւթը, Սը-
Մարկոսի Եկեղեցին, «Բագին», 22 Դեկ-
տեմբեր 1911, 8:

(9) Հմմտ. Ստեփան Կուրտիկեան, Ար-
տասանների հայ գրողների հետ, Երեւան,
1984, 63:

(10) Գրիգոր Պրլտեան, «Հայկական ա-
պագայագիտութիւն» եւ Հրանտ Նազար-
եանց, «Բազմալեզու», 3.4, 1990, 386 (այ-
տուհետեւ՝ Պրլտեան, Նշ. աշխ.): .

(11) Ֆր. Լեռնար, Նամակ Պրիւսէյէն,
«Բագին», 13/26 Դեկտեմբեր 1911. Ար-
ձաններու շուրջին տակ, «Բագին», 22
Դեկտեմբեր 1911:

(12) Հմմտ. «Մեհեան»ի հանգանակի
երկրորդ կէտը՝ «Ինքնաբերականութիւն
եւ անձնականութիւն» մեծի մէջ» (Մեր հան-
դանակը, «Մեհեան», Յունուար 1914,
1.2): .

(13) Չարեան Գիտելը յիշած է 1914-ին,
գնահատելով անոր քաղաքը (Կոստան
Չարեան, Արուեստի համար. Թատրոն,
«Մեհեան», Ապրիլ 1914, 53): Հմմտ.
Մարկ. Նշանեան, Կոստան Չարեան. ան-
կարելի թատրոնը, «Բազմալեզու» քաջա.

յնորդներուն վկայութիւնը:

Յոյսերով աստղագրող, կարմիր ձեռ-
նոց կը նետենք իրացած դիմապատկեր
որոնք մեր Արեւելքի ոսկեայ դաշտերը ու
կեդրոնեն: Մենք կ'ուզենք որ Արեւը մեր
մօտ կիզիչ ու երկրաւարող բարձրացնէ
իր Ուժին կատարի ճառագայթները ար-
ձակէ. մեր կամքերուն ուղիղ արտայայ-
տութիւնը:

Կանխաւ գիտնալով որ մեղի կը համալ-
րեք որովհետեւ հարցը Արուեստն է, կը
խնդրենք ձեզմէ որ մեզ պատուէք ձեր
աշխատակցութեամբ, մեղի զրկելով ձեր
անսխալ գործերէն մէկը:

Կանխապէս շնորհակալութիւններով,
ընդունեցէ՛ք, Պրն. եղաւ.
րական մեր ամենաջերմ զգացումները:
Հրանտ Նազարեանց Կոստան Չարեան
Ծանօթ. - Երկերը պիտի տպուին իրենց
ընտանալին լեզուներով): .

Կր թուի, որ երկու գրագէտներուն ծը-
րագրին էր միջազգային ընդլիկ գրական
շարժում մը ստեղծել, ինչպէս ցոյց կու
տայ նամակին լեզուն եւ բովանդակութիւ-
նը: Առաջմ, անոր ընթացքին եւ վախ.
ճանին մասին փաստեր կը պակսին:

Չարեան արդէն Պոլիս էր. չուտով պի-
տի կայանար աստեղային այն պահը, երբ
ծնունդ պիտի առնէր «Մեհեան»ը:

Վ. Մ.

Պուլնուս Այրէս

նիկ, 1994, 181, 182: Գլուխի «La cantate
à trois voix» ֆնարիսայը քերես աւելնե-
մուն է Չարեանի «Երեւ Երեւ...»-ում
(Գր. Պրլտեան, Մարտ, Անթիլիս, 1997,
379): .

(14) Գոնսթան Չարեան, Նորագոյն
ձգտումները գրականութեան մէջ. ան-
պոլիզմ եւ քրայնիզմ, «Ազատամարտ» օ-
րաթերթ, 2/15 Յունուար 1911, 3:

(15) Պրլտեան, Նշ. աշխ., 411:

(16) Տեղի, Ժամանակի... 106:

(17) Նիշեր, «Մեհեան», Փետրուար
1914, 31:

(18) Գոնսթան Չարեան, Գեղարուեստի
աշխարհէն. Նկարչական ցուցահանդէս մը
Կ. Պոլսոյ մէջ, «Ազատամարտ» օրա-
թերթ, 17/30 Ապրիլ 1911, 1:

(19) Նոյն, 24 Ապրիլ/7 Մայիս 1911, 1:

(20) Կոստան Չարեանի անձնական ար-
խիւ: Արձանագրուած է «Բագին»ի մէջ
լոյս տեսած «Վեներտիկ» գրութեան կտրո-
նին վրայ (ընդգծումները հեղինակային
են): .

(21) Պրլտեան, Նշ. աշխ., 387:

(22) Երկեր, 542:

(23) Պրլտեան, Նշ. աշխ., 395:

(24) Կոստան Չարեան, Բանկոօսը եւ
մամուլի ոսկորները, Անթիլիս, 1987,
169:

(25) Երկեր, 422.423:

(26) Գոնսթան Չարեան, Շրջադիտե-
ր Բանաստեղծական հատորի մը առթիւ,
«Ազատամարտ», 31 Մայիս/13 Յունիս, 4:
Նազարեանց առաջին պարբերութիւնը մէջ-
բերած է Հ. Երեմեանին ընդունած 21
Յունուար 1914-ի նամակին մէջ հետեւեալ
կերպով. «Արդեօք պիտի կարենա՞նք ըմ-
բռնել այս էջերը ուր կան այնքան ցա-
յուններ, այնքան շնորհ...» (Պրլտեան,
Նշ. աշխ., 395): .

(27) Կոստան Չարեան, Տօնը, «Շանթ»,
14 Նոյեմբեր 1912. Կոստան Չարեան,
Ճառ անդր. սիրոյ, «Ամէնուն տարեցոյցը»,
Պոլիս, 1913: Կոստան Չարեան, Երաժեշ-
տութիւններ, 1/14 Յունուար 1913:

(28) Ա. Շարուրեան (Խմբ.), Միտաբ
Մեծարեանց եւ Դանիէլ Վարուժանի ժա-
մանակակիցների յուշերում, Երեւան,
1986, 213.214: Սուրբի Դանիէլեան, ա.
նանց մասնաւոր հիմքի, ներառած է Սիւս-
մանքուն եւ դուրս ձգած է Օշականի, Բար-
սեղեանի եւ Չարեանի (Ս. Դանիէլեան,
Հեթանոսական գրական շարժման պատ-
մութիւնը, Երեւան, 1988, 76): .

(29) Տեղի, Ժամանակի... 106:

(30) Մտքի յաւերժական ճամբորդը,
հարցազրոյց Արմէն Չարեանի հետ, «Գը-
րական թերթ», 8 Փետրուար 1991, 1:

(31) Պրլտեան, Նշ. աշխ., 387:

(32) Խալիքի մէջբերումը տե՛ս նոյն,
386: Հոս գրուած է «sin dal 1910», ինչ որ
տպագրական վրիպակ կը թուի. հաւանա-
բար «fin dal 1910» է:

(33) Կոստան Չարեանի անձնական ար-
խիւ:

(34) Տպուած է «191», «3» բուսնաշա-
նը աւելցուցած է մեկնում:

L'aventure arménienne en Asie

du XVIème au XVIIIème siècle

Les 8, 9 et 10 Octobre 1998, s'est tenu à Paris, à la Maison des Sciences de l'Homme (M. S. H.) un colloque sur «*Les Arméniens dans le commerce asiatique du XVIe au XVIIIe siècle*». Ce colloque a été organisé par la Fondation M.S.H. dans le cadre du Programme franco-indien de coopération en sciences sociales, avec l'appui, du côté indien, de l'University Grants Commission et de l'Indian Council of Social Science Research. Il a bénéficié d'une subvention de la Fondation Calouste Gulbenkian (Lisbonne) et du concours de la Société des études arméniennes (Paris). Il convient de souligner que l'initiative de ce colloque, voué à la saga des marchands arméniens, revient à la partie indienne et que Sushil Chaudhury (Université de Calcutta) et Kégham Kévonian (M.S.H. Paris) en ont conçu le programme et assumé l'organisation. Réunissant une pléiade de vrais spécialistes appartenant à des disciplines et à des cultures différentes, ce colloque fut scientifique, vivant, passionnant et neuf. Neuf, car le premier à avoir été totalement consacré à la présence, la position et la place des Arméniens dans l'œcumène économique des temps modernes. Certes, l'intérêt d'un tel sujet avait déjà été reconnu. Il avait inspiré des travaux, mais ceux-ci étaient restés souvent confidentiels, surtout les travaux des pionniers arméniens de l'histoire du commerce comme Léo, Lévon Khatchikian, Hagop Papazian ou Robert Gulbenkian.

On sait qu'il y eut en France aux XVIIe et XVIIIe siècles un réel intérêt pour les Arméniens(1). Celui-ci a d'abord trouvé son origine dans les milieux des missionnaires français (Capucins, Jésuites), précédés au XVIe siècle en Grande Arménie par les Dominicains et les Frères Unites, et dont l'action ne pouvait se concevoir sans l'appui d'un pouvoir politique. De François Ier à Louis XIV, la France a été constamment l'amie de l'Empire ottoman. Moyennant les Capitulations, elle a pu s'adjuger le rôle de protectrice des «*chrétiens d'Orient*», ces «*chrétiens schismatiques*» voire «*hérétiques*», dont elle a encouragé la conversion au catholicisme. Mais les raisons qui ont poussé les ministres des rois de France à s'occuper des affaires arméniennes ne sont pas simplement religieuses. Elles sont économiques et intéressent le commerce extérieur de la France(2). Depuis son arrivée au pouvoir (1661), Colbert est intervenu dans tous les domaines.

Pour lutter contre la concurrence de la Hollande et de l'Angleterre, il crée la Compagnie des Indes Orientales (1664), la Compagnie du Levant (1679), accorde à Marseille un édit de port franc (1669). Il encourage les Français à engager des batailles économiques en Méditerranée, au Levant, en Perse, là où agissent les marchands arméniens.

Jean-Baptiste Tavernier, l'auteur du véritable *best-seller* que furent *Les six voyages en Turquie et en Perse* (3), publiés pour la première fois à Paris en 1676 a donné un témoignage impressionnant sur l'activité de ces marchands arméniens de Perse — appelés aussi dans les textes «*Persans*» ou «*Cheffelins*», c'est-à-dire originaires de la Nouvelle Djoulfa — en qui Fernand Braudel, le célèbre historien, professeur au Collège de France, voyait récemment les pionniers de «*l'économie mondiale*».

C'est, en effet, au XVIIe siècle que se structure le grand réseau des marchands arméniens. Son étendue est immense. Il s'étend de l'Occident (Amsterdam, Suède, Londres, Le Havre) à l'Extrême Orient (îles de la Sonde, Macao, Manille) et entre les deux ses ramifications passent par les ports de Cadix, Marseille, Livourne, Venise, Constantinople, Smyrne, par l'Europe continentale, la Russie, le Caucase, l'Asie Mineure, reliant ainsi l'Inde et la Perse à la façade atlantique européenne. Ce commerce arménien a un centre : c'est la Nouvelle Djoulfa dans les faubourgs d'Ispahan, la récente capitale de la Perse. Au début du XVIIe siècle, Shah Abbas Ier qui a fait transférer ou déporter les habitants (marchands, artisans, paysans) de l'Arménie orientale et de Djoulfa (sur l'Araxe) a autorisé les survivants de cette longue marche, à créer une ville. Ils les a dotés de franchises diverses. Les grands négociants arméniens — les *barons* (seigneurs) ou *khodjas* (maîtres) — forment sous l'autorité d'un «*prévôt*» élu, le *kalantar*, une sorte de «*république marchande*». Assisté par un conseil de *tanuderk* (chefs de famille, chefs de maison), il est chargé des questions administratives et civiles de la ville et de la collecte des impôts(4). Les *khodjas* de la Nouvelle Djoulfa ont construit des fortunes fabuleuses, ont été des bâtisseurs d'églises, ont joué un rôle cardinal dans la reconnaissance culturelle arménienne au XVIIe siècle, mais l'existence de cette «*élite économique*», engagée dans le commerce local et international, ne doit pas faire oublier qu'il s'agit d'une minorité privilégiée. La majorité de la population arménienne de Perse est pauvre et opprimée. Elle survit difficilement, y compris dans les 55 villages arméniens ceinturant la Nouvelle Djoulfa. Sous le Shah Souleyman et surtout sous le Shah Soultan Husayn, entre 1667 et 1722, les Arméniens de la Nouvelle Djoulfa subissent des pressions économiques et religieuses. Peu à peu, les marchands transfèrent leurs centres d'affaires en Inde, en Russie, en Europe. Cependant la Nouvelle Djoulfa reste active et influente jusqu'à l'occupation et la destruction d'Ispahan par les Afghans (1722) qui déclenchèrent une importante vague d'émigration arménienne. La formation d'une diaspora est un processus spatio-temporel cyclique : les *khodjas* de Perse et leurs descendants sont à l'origine des colonies arméniennes dispersées sur le territoire du sub-continent indien (Agra, Madras, Calcutta etc...) Ces marchands établis en Inde qui financeront jusqu'au milieu du XIXe siècle les institutions religieuses et culturelles arméniennes ont donné une impulsion décisive au mouvement national arménien. Il suffit de rappeler que le premier périodique arménien *Azatar* fut publié à Madras (1794 - 1796), que dans *Azassêr* publié à Calcutta (1845-1848), les aspirations à l'indépendance de l'Arménie se déchiffrent aisément, que le collège Moorat-Raphaëlian des Mekhitaristes de Venise fut créé grâce à un important legs de deux donateurs indiens. Sans oublier les noms des deux ardents patriotes que furent *Chahamir Chahamirian* (1723-1797) et *Hovsep Emin* (1726-1809).

Il revint à Michel Morineau (Université de Paris XII) auteur d'une étude devenue classique (5) de lancer les débats sous la forme d'un «*questionnaire*» susceptible à lui seul d'inspirer plusieurs colloques. Une première série de questions portait sur le petit nombre de renseignements

chiffrés et l'apparition tardive des statistiques, sur la localisation des postes avancés arméniens (au Tibet, en Chine, en Malaisie, à Sumatra), sur les évolutions contrastées à la Nouvelle Djoulfa, à Constantinople, à Recht ou à Tbilissi, sur les rapports de concurrence ou d'association, avec les autres minorités (Juifs, Grecs, Indiens, Parsis). Une deuxième série de questions a découlé du constat que l'activité majeure des marchands arméniens a été le commerce de la soie de Perse. Cela incluait sa collecte auprès des producteurs (il y aurait eu ainsi des producteurs arméniens dans le nord de la Perse, dans le Gilan et le Mazandran), son transport, son échange (à Alep ou à Smyrne) ou sa vente, ce qui conduit à aborder la question primordiale des transactions en argent ou de la balance des comptes multilatérale constatée à Surate (Inde). Michel

par

Anahide TER-MINASSIAN

Morineau a conclu en invitant ses collègues à réexaminer les jugements qui ont été portés sur ces marchands arméniens. Ont-ils été des *pedlars* (colporteurs) ? Des grands capitaines d'entreprises ? Des auxiliaires des autorités ? Des pionniers ou des fourriers du capitalisme ?

Vahan Bahbourtian (Académie des Sciences d'Erevan) a repris un thème largement développé dans son dernier livre(6) : le rôle d'intermédiaires, entre l'Asie et l'Europe, joué au XVIIe siècle par les Arméniens de Perse. Ceux-ci ont cherché à être présents sur toutes les routes eurasiatiques. Grâce au véritable traité de commerce signé entre *khodjas* de la Nouvelle Djoulfa et le tsar de Russie, ils ont établi de nouvelles routes à travers la Russie, avec des ramifications jusqu'en Pologne, en Courlande et en Roumanie, mais sans abandonner les voies ottomanes aboutissant aux Echelles du Levant. Bahbourtian a établi une chronologie, a décrit la constitution dans l'espace et dans le temps, d'un double réseau interconnecté, oriental et occidental. Il a insisté sur l'importance du carrefour Golfe Persique - Mer Rouge - Océan Indien où les Arméniens constamment présents ont utilisé, tour à tour, les services de la flotte portugaise, hollandaise, puis anglaise. Enfin, il a affirmé que dotés de droits et de privilèges par Jalaluddin Akhbar (1556-1605) souverain de la dynastie du *Grand Mogol*, les Arméniens ont conservé avec les Hindous, le contrôle du commerce intérieur de l'Inde jusqu'à l'instauration de la domination britannique.

Ina Baghdiantz Mc Cabe, qui vient d'être nommée à la Chaire d'histoire arménienne, de la Tufts University (Boston), a contribué à mieux expliquer le rôle des marchands de la Nouvelle Djoulfa, exportateurs de soie et importateurs d'argent (le métal «*silver bullion*»)(7). Croisant les sources safavides, arméniennes et occidentales, elle a analysé la complexité et la force de leurs relations avec le gouvernement iranien. Les notables de la Nouvelle Djoulfa ont été, en effet, intégrés à la structure du pouvoir grâce à leurs liens avec les *ghulams*, ces esclaves du Shah, déportés du Caucase, convertis à l'Islam, et occupant des postes importants dans l'armée ou l'administration, tel l'arménien *Mohammad Beg* devenu Grand Vizir. Les Arméniens importaient l'argent provenant des mines du Mexique et de l'Allemagne pour le transférer en Inde et en Asie du sud-est, l'Iran étant dès lors un véritable «*corridor*». Cette double opération, sur la soie et sur l'argent, a enrichi les Arméniens et rempli les caisses de l'Etat safavide qui, par *farmans* (édits royaux), a accordé aux précédents des titres et des privilèges. Les notables de la Nouvelle Djoulfa auraient été ainsi les *Fugger* de la Perse !

Vaskén Chougassian (New York) et Edmund Herzig (University of Manchester) ont observé les relations économiques et sociales à l'intérieur de la communauté

marchande de la Nouvelle Djoulfa. Le premier, auteur d'un ouvrage remarquable, publié aux Etats-Unis quelques jours après le colloque(8), a souligné les relations entre le Conseil des marchands arméniens de la Nouvelle Djoulfa et la hiérarchie ecclésiastique arménienne. Il a étudié les rapports fonctionnels entre les riches *hodjas* et leurs «*facteurs*», leurs mandataires, délégués en Asie et lâchés sur le terrain durant de longues années. Le choix de ces hommes de confiance, recrutés souvent dans l'entourage familial, entraîne une série de nouvelles questions sur le rôle de la famille, le système d'associations (sociétés familiales ou sociétés à commandite ?), les règles de bonne conduite en l'absence d'un Etat arménien législateur. Règles que le deuxième, E. Herzig, a travaillé dans le registre du droit(9). Le droit est fondamental dans la vie économique et dans la vie des entreprises. Le droit commercial arménien qui renvoie à un thème plus vaste, celui du droit arménien, est mal connu. A la Nouvelle Djoulfa les conseils communautaires, les détenteurs de fonctions administratives avaient des attributs judiciaires en matière de contrats, de ventes, de liquidations. Les juristes s'appuyaient sur le *Livre des Canons* (dont le plus ancien manuscrit date de 1098), sur le *Code de Mekhitar Goch* (XIIIe siècle), sur le *Code d'Astrakhan* (XVIIIe siècle) et sur la tradition.

La communication du bibliothécaire Lévon Minassian (St. Nersès Chenorhali à la Nouvelle Djoulfa) a été lue en l'absence de son auteur. Elle a confirmé l'importance des collections d'archives déposées à la Nouvelle Djoulfa, malgré les destructions intervenues depuis 400 ans. L'inventaire des églises de la Nouvelle Djoulfa réalisée en 1994, a permis de trouver de nouveaux documents et de nouveaux matériaux intéressant l'histoire du commerce : registres de comptes, contrats, testaments, billets à ordre etc...

Projections à l'appui, l'architecte Armen Haknazarian (Aix-la-Chapelle) s'attacha à montrer les influences occidentales et orientales subies par l'architecture religieuse et civile arménienne de la Nouvelle Djoulfa, en analysant la grammaire des formes et des décorations(10). Il reste aujourd'hui à la Nouvelle Djoulfa 13 des 24 (et probablement 35!) églises construites au XVIIe siècle, selon le modèle des églises arméniennes du pays de Գողթն (le Nakhitchevan) : coupole (ԳժԷԹ) sur plan carré, canevas complexe (niches, école, cuisine), épais mur d'enceinte. La simplicité et l'austérité extérieures des églises qui ne doivent pas concurrencer la splendeur des mosquées, contrastent avec leur richesse intérieure. Le même contraste s'observe dans les magnifiques maisons à *atrium* des riches marchands. Les éléments décoratifs (peintures, mosaïques) portent la trace de ces contacts entre l'Orient et l'Occident (Venise et Amsterdam). La même remarque vaut pour la technique de construction des ponts, art dans lequel les ingénieurs arméniens s'illustrèrent en Perse et dans l'Empire ottoman.

Les sources portugaises, les archives de l'*Estado da India*, étudiées par Déjanirah Silva-Couto (Paris) et Joao Teles e Cunha (Lisbonne) ont montré une présence arménienne significative, dès le XVIe siècle, dans l'Océan Indien, en particulier à Hormuz, l'emporium du Golfe Persique. La documentation portugaise a accordé de larges développements à l'histoire de l'Arménie et a suivi attentivement l'activité des marchands arméniens en Asie. Les communautés arméniennes, chrétiennes, éparpillées de Hormuz à Malaca, ont été utilisées dans le maillage serré de réseaux d'information économique et politique mis en place par les Portugais. Mais les relations arméno-portugaises semblent avoir été moins intenses à la fin du siècle.

Shireen Moosvi (Aligarh Muslim University) a décrit l'implantation des marchands arméniens dans l'Empire Mogol du XVIIe siècle. A travers les destins de *kwaja* (*khoja*, *hodja*) Minas et de son frère *kwaja* Karikos de la Nouvelle Djoulfa, associés dans d'importantes opérations maritimes qui mènent leurs navires jusqu'aux Philippines (1668), elle a montré la vulnérabilité des armateurs arméniens face aux compagnies hollandaises et anglaises, mais aussi leur aptitude à s'adapter

aux pratiques et aux réseaux mercantiles de l'Inde, à utiliser leur système de crédit et de prêt à intérêt, pour mobiliser des capitaux.

Richard Pankhurst (Addis Ababa), l'un des meilleurs spécialistes des études éthiopiennes, traite de l'implication de l'Éthiopie — royaume chrétien, isolé en Afrique orientale et ceinturé par les musulmans — dans le commerce arménien en Asie, du XVIe au XVIIIe siècles. Passant de l'ancienneté des contacts religieux et culturels entre Arméniens et Éthiopiens, à la légende du «Prêtre Jean» et à la recherche par les Portugais d'une voie d'accès à la Mer Rouge, R. Pankhurst s'étendit sur le cas de quelques Arméniens entrés au service des souverains d'Éthiopie. Ainsi, au début du XVIe siècle, Mathieu, un Arménien du Caire, lesté d'un morceau de la «Vraie Croix» fut envoyé par la reine-mère Eleni à Lisbonne (en passant par Goa en Inde !) pour proposer au roi Manuel Ier une alliance contre les Ottomans. Ainsi, Khodja Murad, Arménien d'Alep (1596-1701?), ambassadeur itinérant de trois empereurs d'Éthiopie, se rendit de 1673 à 1697 où il fut reçu par les gouverneurs de la Compagnie hollandaise des Indes orientales, impressionné par ses compétences et ses cadeaux. C'est à ce même Khodja Murad, connu dans l'Empire Mogol, sous le nom de «Baba» Murad, que Emeri van Donzel (Leuden), codirecteur de l'Encyclopédie de l'Islam, consacra son intervention(11). Il rappela les heurts apparus en Asie, entre les acteurs locaux arméniens et européens. Sushil Chaudhury (University of Calcutta) présenta aussi une autre étude de cas : celle d'un marchand arménien du Bengale. Kwaja Wajid. Né à Patna, dont les ancêtres s'étaient installés au Cachemire, fut à Calcutta le représentant de la communauté arménienne et l'une des figures les plus importantes de la vie commerciale et politique du Bengale, entre 1740 et 1750. Ce magnifique exemple d'ascension sociale permit aussi de montrer la prépondérance des réseaux non-européens dans l'exportation des produits locaux, à la veille de la conquête anglaise.

Niels Steensgaard (Copenhague) étudia le fonctionnement du trafic caravanier et rappela son ancienneté et son importance. Les Arméniens semblent avoir été constamment présents dans ce commerce continental (overland trade) entre le Bengale et les Echelles du Levant(12). C'est ce que confirma Vahan Papazian. Historien(13) devenu Ministre des Affaires Étrangères (1994-1996) d'Arménie, puis ambassadeur à Paris (1996-1998), il enseigne aujourd'hui à l'American University of Armenia, à Erevan. Son intervention fut consacrée au système de police et de sécurité des routes commerciales instauré par l'État safavide au XVIIe siècle. Avant même le traité de paix ottomano-persan de 1639 qui autorisa la reprise du trafic caravanier, Tabriz - Smyrne et Tabriz - Alep, à travers l'Arménie, la protection de la vie et des biens des marchands était assurée grâce aux rhadarkhane (postes de douane et de police) installés sur les points de passage obligés comme à Erevan, et affermé à des fonctionnaires. Mais souvent ceux-ci soumettaient les marchands à des taxations abusives.

L'africaniste Michel Aghassian (Paris, E.H.E.S.S.) brossa, à partir d'informations parcellaires, un stupéfiant tableau de l'implication des Arméniens dans le commerce maritime. Jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, ils furent présents dans tous les secteurs et tous les circuits maritimes en Mer de Chine et dans l'Océan Indien, leur préférence allant aux navires transportant marchandises et passagers sous pavillon arménien. En l'absence d'État arménien, ce pavillon était un étendard représentant l'Agneau Pascal (une métaphore du Christ) et une Croix rouge. Les principaux ports fréquentés étaient Surate, Madras, Bombay, Calcutta et surtout Malaca, véritables bases de départ de lignes régulières assurant les liaisons avec l'Asie du sud-est et même l'Europe. Il y avait des chantiers navals où travaillaient des charpentiers arméniens, sur la côte des Malabars, à Calcutta, et chaque hodja se devait de posséder un, deux voire trois navires. Ce commerce

maritime portait sur des produits de luxe (or, argent, soie, tissus, chevaux arabes) mais aussi sur le sucre et le tabac de Manille. En 1741, la valeur de ce trafic arménien atteignait des chiffres énormes, comparables à la valeur du trafic des galions d'Amérique. Pour atténuer les risques (naufages, pirates, prises de guerre) insuffisamment couverts par les assurances maritimes, les armateurs arméniens s'associaient entre eux ou avec des Hindous, pour acheter une part de navire (et de son entretien). On connaît un exemple où il y eut une centaine d'associés.

La seconde moitié du XVIIIe siècle n'a nullement été une période de déclin arménien et l'engagement sur mer a eu probablement son apogée au début du XIXe siècle, après s'être recentré sur Batavia.

La «culture marchande», les techniques commerciales en usage dans le monde arménien constituent un tout autre terrain d'étude et de réflexion. Chouchanik Khatchikian (Maténadaran, Erevan) a analysé les opérations courantes de crédit et de transfert de capitaux(14). Sans avoir fait disparaître les pratiques usuraires des siècles précédents, de nouvelles formes de crédit sont apparues au XVIIe et XVIIIe siècles. Elles abolissent les distances et les frontières. Elles compensent la rareté ou l'insuffisance des métaux précieux dans les relations entre l'Europe atlantique et l'Asie par la circulation de la monnaie. La croissance du capital marchand arménien de la Nouvelle Djoulfa est dû au commerce de l'argent fondé sur la pratique italienne des tratta (billets à ordre, effets de commerce, reconnaissances de dettes) portant intérêts (0,5% par mois, 6% par an, mais parfois 9 ou 12%).

On trouve dans les documents de la Nouvelle Djoulfa des quantités de billets à ordre appelés *avak*. Il existe, sous des noms différents différents types d'*avak*: *barat* à Astrakhan, *hndvi* en Inde. Ces billets mettent en scène 2 ou 3 personnes (ou plus) — y compris des dames arméniennes —, précisent les noms et patronymes des contractants et du bénéficiaire, la somme empruntée, le lieu de remboursement en monnaie locale, la durée de l'emprunt qui varie avec la distance, le plus courant étant un prêt de 5 mois conclu à la Nouvelle Djoulfa et remboursable dans une ville du Bengale. La majorité des *avak* dont nous disposons viennent de la Nouvelle Djoulfa mais aussi de Bassorah, Calcutta, Surate, Chamakh, Astrakhan, Moscou.

Kégham Kévonian (Paris, M.S.H.) dans un exposé brillant sur un sujet d'une étonnante complexité, a présenté les techniques de numération et de comptabilité des marchands arméniens, ainsi que les données relatives aux poids, mesures et monnaies consignées dans des manuels arméniens manuscrits ou publiés au XVIIe siècle à la Nouvelle Djoulfa, à Marseille ou à Amsterdam, comme le *Trésor de Luc de Vanand* (1699).

Il a insisté sur le contenu extrêmement riche pour l'historien des registres, livres et états récapitulatifs de comptes de ces marchands, dont deux sont aujourd'hui accessibles: celui de Hovhannès de Djoulfa, publié par Lévon Khatchikian et Hagop Papazian (1984) et celui de Sarhad, publié par Chouchanik Khatchikian (1994).

S'appuyant sur 11 feuillets distribués aux participants du colloque, K. Kévonian a d'abord présenté l'évolution de la numération arménienne et de l'écriture de la numération en arménien à partir d'exemples de documents comptables et de manuels d'arithmétiques : alphabet numéral des chiffres et notation des fractions, lecture des nombres selon le principe additif, numération énonciative, numération de position, introduction du zéro, etc... Puis il s'est attaqué au problème des poids et mesures — et de leurs conversion — problème fondamental dans le commerce international. Enfin il a démontré que la comptabilité est une comptabilité à partie double, notant à gauche les encaissements, à droite les décaissements. Si le plus souvent la désignation des opérations se fait en arménien, elle se fait souvent au moyen d'un vocabulaire d'emprunt polyvalent, plus ou

moins commun aux marchands des différentes nations ou pays fréquentés : *ghalam* (écriture en arabe), *rouznama* (persan, registre), *deftar* (arabe, cahier), *kata* (arabe, compte), *kont* (français, compte), *hndvi* (persan, lettre de change à l'indienne) etc...

L'affaiblissement progressif de la Nouvelle Djoulfa a coïncidé vers le milieu du XVIIIe siècle avec le renforcement à Constantinople de la position des marchands-banquiers (*amiras*), et des banquiers-prêteurs (*sarrafs*) arméniens passés à la tête des finances ottomanes. Spécialiste des *amiras*(15), Onnik Jamgoçyan (Nice) a montré comment les financiers arméniens ont supplanté les financiers juifs à Constantinople, ont transféré d'énormes fonds à Venise, en Perse, en Inde. Il a tenu le public en haleine en annonçant des chiffres astronomiques, en évoquant les trésors en pierres précieuses des Chahamirian et des Serpot ou le sort de Meguerditch Djézaïrlan.

Plus retenue dans ses expressions, Araks Sahiner (doctorante, Istanbul/Paris) a affirmé que seuls les banquiers - *sarrafs* pouvaient réaliser une accumulation du capital : une centaine de banquiers affermaient, puis versaient à l'État, les impôts de l'Empire ottoman.

Philippe D. Curtin, anthropologue africaniste, spécialiste du commerce des esclaves à travers l'Atlantique et des échanges interculturels, a conclu le colloque avec Vahan Papazian et les organisateurs, Sushil Chaudhury et Kégham Kévonian. Les uns et les autres ont souligné les aspects passionnants des recherches en cours. Longtemps ignorées, les sources arméniennes, combinées avec les travaux des historiens indiens et occidentaux, ont déjà permis de faire progresser notre connaissance de l'histoire économique et notre compréhension du rôle du commerce dans la communication entre les sociétés. Les réseaux des marchands arméniens qui ont eu un rôle substitutif de l'État annoncent la formation de la diaspora arménienne. La publication rapide des actes du colloque fut annoncée, mais les participants souhaitèrent aussi la création d'un groupe international de travail et une prochaine rencontre, peut-être en Arménie.

L'étude par Susan Schopp (Manille-Bos-

ton), spécialiste d'archéologie sous-marine et sinologue, d'un dalle funéraire arménienne (1 tonne!) de Pondichéry, retrouvée, en 1997, dans l'épave d'un navire anglais, en Mer de Chine, à 738 kms. au sud-est de Manille, fut l'occasion de montrer l'intérêt d'une documentation épigraphique complémentaire des archives commerciales. Ce fut aussi l'occasion pour le colloque de vivre un *thriller* et un grand moment d'émotion. La dalle, emportée par les Anglais qui venaient de piller, de fond en comble, Pondichéry, la française, portait une inscription en arménien. Soumise par S. Schopp à K. Kévonian, déchiffrée, la dalle était celle de *Sultan David* (1696 à la Nouvelle Djoulfa — 1754 à Pondichéry). Les inscriptions gravées sur cette dalle permettent de s'interroger sur une pénétration de la franc-maçonnerie (de rite écossais chez les Arméniens des Indes). *Sultan David* fut le père de *Chahamir Chamirian* (1723 à la Nouvelle Djoulfa - 1797 à Madras) le célèbre patriote arménien. Traduisant le texte funéraire, Kégham Kévonian révéla alors la traduction d'une autre inscription, celle de fils de *Chahamir*, et petit-fils de *Sultan David*, *Jacob*, né en 1745 et mort en 1774 à Malaca (texte publié en arménien par F. Macler). Le voici, dans sa bouleversante nostalgique de la vie et de l'Arménie, Malaca, à la fin du XVIIIe siècle.

Salut à toi, qui lis l'épithaphe
de mon tombeau.
Annonce-moi la nouvelle de la liberté
de ma nation, que j'ai vivement
désirée
S'est-il levé parmi nous quelqu'un
comme sauveur et conducteur
Ainsi que je l'avais dans ce monde
toujours tant souhaité ?
Moi, Jacques, descendant de
mes ancêtres d'Arménie Majeure,
Héritier, en tant que leur fils, du nom
de Chamirchamians.
Je naquis en pays étranger à la
Nouvelle Djoulfa, bourg de Perse.
En achevant mes 29 ans, j'ai été
précipité dans la terre, mon empire.
Dans cette Malaka, le 7 juillet,
je me suis acquitté de la vie
En l'an du Sauveur 1774, j'ai reposé
dans cette fosse dont je suis
l'acquéreur.

ANAHIDE TER-MINASSIAN

(1) Anahide Ter-Minassian — Les «Arméniens» du Roi de France in Istanbul et les Langues Orientales (F. Hitzel ed.) Paris 1997, pp. 214-234.

(2) Intérêt que l'exposition, «Arménie entre Orient et Occident» organisée à la Bibliothèque Nationale de France (1996) a souligné. Le commissaire de l'exposition, R. Kévorkian, a consacré un chapitre du catalogue au «Négoce international des Arméniens au XVIIe siècle», pp. 142-151.

(3) J.-B. Tavernier, Les six voyages en Turquie et en Perse, Paris, La Découverte, 1981.

(4) Michel Aghassian et Kégham Kévonian, «Le commerce arménien dans l'Océan Indien au XVIIe et XVIIIe siècles» in Marchands et hommes d'affaires asiatiques, Paris, 1987, pp. 154-181.

(5) Michel Morineau, Incroyables gazettes et fabuleux métaux: les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises, Londres - New York - Paris, 1985.

(6) Վահան Բալթուրյան. Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996, էջ 139-193:

(7) Ina Baghdiantz-Mc Cabe, The Shah's Silk for Europe's Silver: The Merchants of New Julfa in Safavid Iran and India, University of Pennsylvania, 1998. A paraître.

(8) Vazken S. Ghougassian, The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century, Atlanta,

1998. Un travail fondé sur les archives du monastère de St Sauveur de la Nouvelle Djoulfa.

(9) Edmund Herzig, The Armenian Merchants of New Julfa - Ispahan (Oxford, 1991).

(10) Armen Haghazarian a collaboré à la publication de «Nor Djulfa», n° 21, dans la série des Documents of Armenian Architecture, Milan - Venise, 1992. Il a contribué à la publication à Erevan de deux ouvrages d'inventaires du patrimoine arménien en Géorgie (1998) et en Boun Aghvank (1997).

(11) E. van Donzel, Foreign Relations of Ethiopia 1642-1700. Documents relating to the Journey of Khoda Murad. Istanbul, 1979.

(12) Niels Steensgaard, Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade of the Early Seventeenth Century, Copenhagen, 1973.

(13) Վ. Հ. Փափաղյան, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում ԺԶ. - ԺԷ. դարեր, Երևան, 1990:

(14) Շուշանիկ Պաշիկյան, Le Livre de comptes de Sarhad, fils de Shavel (en arménien), Erevan, 1994.

(15) Onnik Jamgoçyan, Les finances de l'Empire ottoman et les financiers de Constantinople (1732-1853). Thèse dactylographiée, Université de Paris I, Sorbonne, 1988.